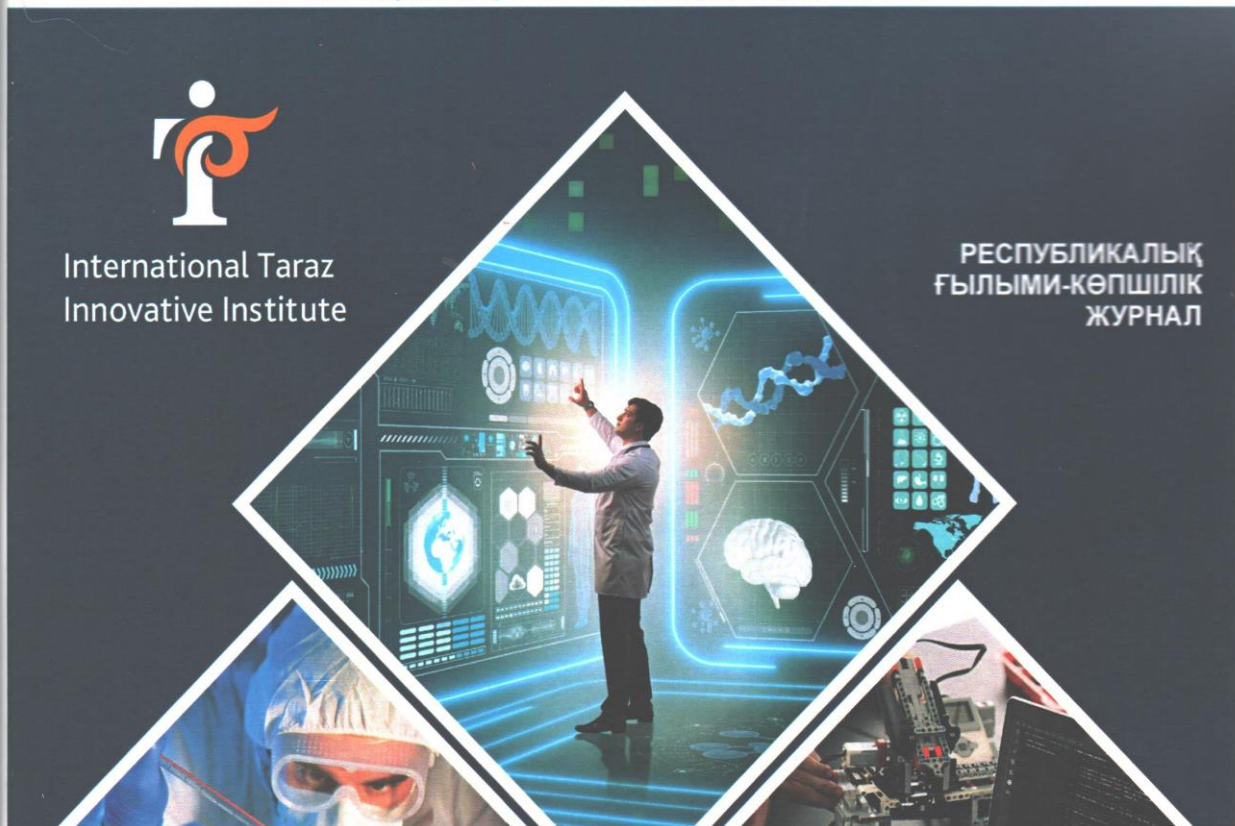

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫ БІЛІМ ЖӘНЕ ҒЫЛЫМ МИНИСТРЛІГІ
ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТАРАЗ ИННОВАЦИЯЛЫҚ ИНСТИТУТЫ

International Taraz
Innovative Institute

РЕСПУБЛИКАЛЫҚ
ҒЫЛЫМИ-КӨПШІЛІК
ЖУРНАЛ

ІТІ ЖАРШЫСЫ

№1 (48);
қаңтар-ақпан-наурыз
2022 жыл

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ,
ТЕХНОЛОГИЯ

БАС РЕДАКТОР Е.Б. Саурықов (Институт ректоры)	ҚАЗАҚБАЕВ Қ.М., НЫШАНБЕК А.Қ. Жылқы киенкісін анықтау және оған қарсы қолданатын шаралар	5
РЕДАКЦИЯЛЫҚ АЛҚА А.Б. Абдуалы, Н. Буюклиев (ғылыми редактор), А.Я. Мусаева (жауапты хатшы)	ТОКЖИГИТОВ К. Т., АМАНЖОЛ А. Р. Результаты исследования силикагеля при термоотжиге и реакторного облучения	8
	SHERIZAT MEREY, KHANZHAROVA BAYAN General methodological issues of teaching students the system of inequalities	11
	SHIGLANOVA GULNUR, BOSTANOV BEKTAS Methodological principles of teaching mathematics in updated content	16
АЛҚА МҮШЕЛЕРІ Ж.Т. Сүлейменов, Қ.К. Молгаждаров Қ.Б. Байжанов, Қ. Бөлесев, Ж. Абдула, Н. Асқарбекқызы, А.Е. Сарсенова П.М. Маликтаева, М.Н. Немеребаев, М.Б. Оңғарбаева Т.Ю. Аманов (Өзбекстан), А. Сарыбаев (Қырғызстан) А. Каплин (Ресей), А.Р. Соколовский (Ресей)	СЕЙТКУЛОВА Ж.М., РҮСТЕМ О.Ү. XIX ғасырдың екінші жартысы мен 1917 жылдар аралығындағы Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің зерттеулері	21
	СЕЙТКУЛОВА Ж.М., РҮСТЕМ О.Ү. Тарихи жазба түпдеректер бойынша Тараз шежіресі	26
	ӘБДІХАЛЫҚ ЕРДӘУЛЕТ ТАЛҒАТБЕКҰЛЫ, ИМАШОВА ДИНАРА БОДЕНБАЕВА Ұлы Жібек Жолы бойындағы көне қалалар	34
	ҚОНЫСБЕКОВ М.А., ЖАНҒОЗЫ А.Н., АЛЫМБЕРДІҰЛЫ Б. Майлдықалдардан алынатын өсімдік майының сапасын жоғарылату	39
	Л.Д. ЖУМАЛИЕВА, М.Н. ТАШТАНБЕКОВА Стереометрия бөлімін оқытудың кейбір тәсілдері	43
	BEKBOLGANOVA A.K., KENALI A. The use of a computerized learning system in teaching future teachers of mathematics	49
	ZH. B. ABDULLAYEVA Methodological features of compiling and conducting control tasks in mathematics	55
	ЖАКИЛОВА САУЛЕ ОМИРЗАКОВНА «Айналу денелері» тақырыбын оқытудағы кейбір педагогикалық технологиялар	60

ЭКОНОМИКА

ИСАҚОВ Ғ.Ж. Бизнестегі ақпараттық технологиялар	66
ИСАҚОВ Ғ.Ж. «ҚАЗАТОМӨНЕРКӘСІП» ҰАК» АҚ-да персоналды басқару мәселелері	70
МАХАШЕВА Ж.А., ОНЛАСИНОВА А.А., УМИРЗАКОВА Н.Т. Нарық қатысушыларының экономикалық белсенділігі.	75

Журнал Халықаралық Тараз инновациялық институтының құрылтайшылығымен қазақ, орыс және ағылшын тілдерінде үш айда бір рет жарыққа шығады.	ЕРЖЕГИТОВА А.Е., ҚОНАРБАЙ Ұ.Т. Covid-19 пандемиясынан кейін орталық Азиядағы экономиканы қалпына келтіру перспективалары МАХАШЕВА Ж.А., ИМАНБЕКОВА А.К., ҚОНАРБАЙ Ұ.Т.	78
Қазақстан Республикасы, Ақпарат және Қоғамдық даму министрлігі, Ақпарат комитеті Мерзімді баспасөз	Қазақстандағы нарықты мемлекеттік реттеу ҚОНАРБАЙ Ұ.Т., ЕРЖЕГИТОВА А.Е., БАЙКЕЕВА Л.Т. Шығындар инфляциясы мен сұраныс инфляциясы салыстырмалы түрде ҰМИРЗАҚОВА НҰРҒҰЛЬ ТЛЕҰҚҰЛОВНА, ОНЛАСЫНОВА АЙҒҰЛЬ АМАНҒЕЛДЫЕВНА, МАХАНОВА АЙЖАН ЖАРАСОВНА.	83
басылымын, ақпарат агенттігін және желілік басылымды қайта есепке қою туралы № KZ70VPY00039800 нөмірімен 07.09.2021 жылы берілген.	Ауыл шаруашылығын мемлекеттік реттеудің негіздері	87
	ҚҰҚЫҚ	
	И.С.ИЛЬЯСОВА, Р.Ш.БЕКТҰРҒАНОВА, Ж.Д.ЕРАЛИЕВА	
	История развития предпринимательства особенности современного и развития предпринимательства в Казахстане ЕРАЛИЕВА ЖАЗИРА ДҮЙСЕНБЕКОВНА, ИЛЬЯСОВА ИНДИРА САМЕДИНОВНА, БЕКТҰРҒАНОВА РАЙХАН ШУБАЕВНА	98
	Адамды клондаудың қылмыстық құқықтық аспектілері: отандық және халықаралық тәжірибе	103
	Р.Ш.БЕКТҰРҒАНОВА, И.С.ИЛЬЯСОВА, Ж.Д.ЕРАЛИЕВА Қазіргі қоғамның қасіретті дерті - адамды саудаға салу ZHAZIRA DUISENBEKOVNA YERALIEVA, ASKHAT IBRAGIMOVICH GAZAYEV, NURLAN SERIKBAYEVICH BUGEMBAYEV	107
	Guarantees to foreign investors from changes in legislation of the Republic of Kazakhstan	112
	USTINOVICH OLESYA SERGEEVNA, KARIPOVA ASEL ISENKELDYEVNA	
	Contract of gratuitous use of property: issues of theory and practice	115
	УСТИНОВИЧ ОЛЕСЯ СЕРГЕЕВНА, КАРИПОВА АСЕЛЬ ИСЕНКЕЛЬДЫЕВНА	
	Договор безвозмездного пользования имуществом: вопросы теории и практики.	119
	МЕЙРАМОВА Д.Р., РЗАБАЙ А.И.	
	Теоретический анализ форм устройства детей-сирот, детей оставшихся без попечения родителей в Республике Казахстан.	123
	МЕЙРАМОВА Д.Р., РЗАБАЙ А.И.	
	Сравнительная правовая характеристика по формам устройства детей оставшихся без попечения родителей	129
	А.Б. ЖҮНІСҚАДЫРОВА, МАУЛЕНОВ Д.	
	Қазақстан мен шет елдердегі неке шартының салыстырмалы құқықтық талдауы	134
	САКТАГАНОВА ИНДИРА СОВЕТОВНА Некоторые вопросы страховых выплат от несчастных	

случаев и профессиональных заболеваний	140
АМАНГЕЛДІҰДЫ А., ИЛЬЯСОВА И.С., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н.	
Ювеналды әділет: қалыптасу парадигмасы және эволюциясы	145
АСАН Ж.А., ИЛЬЯСОВА И.С., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н.	
Қазақстан Республикасындағы көші-қон процестерін конституциялық-құқықтық реттеу	150
БАҒАШАРОВА М.Ж., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Сот төрелігін жүзеге асыруға және сотқа дейінгі тергеп- тексеруді жүргізуге кедергі келтіруге қылмыстық- құқықтық тыйым салудың әлеуметтік негізділігі туралы мәселеге	154
ЕРҒАЛИҰЛЫ Е., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Қылмыстық жауаптылық ұғымы және оның мазмұны	160
МЕЙРАМБЕК Б.Н., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Қазақстан Республикасындағы сот билігі: құқықтық мемлекетті қалыптастыру кезіндегі жетістіктер, проблемалар мен перспективалар	165
САЛИМБЕКОВА Н.Н., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктердің қызметін құқықтық реттеу: қазіргі жай-күйі және жинақталған тәжірибе	171
СЕРІК М.С., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Қазақтардың ұлттық-құқықтық мәдениетінің ерекшеліктері	176
ТҰРАРБЕКОВ А.О., АСҚАРБЕКҚЫЗЫ Н., ИЛЬЯСОВА И.С.	
Қазақстан Республикасында жетім балалардың құқықтарын қорғаудың өзекті мәселелері	181

ФИЛОЛОГИЯ

МЕНДІБАЙ ӘБІЛҰЛЫ	
Күміс тостағандағы жазу	184
КУШЕРОВ НЕСІПБАЙ МАНАНБЕКҰЛЫ, ПІРӘЛІ ФАТИМА ЕЛУБАЙҚЫЗЫ	
Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық тәрбиесін қалыптастырудың тиімді жолдары	188
ШИЛІБАЕВ БЕКБОЛАТ АМАНЖОЛҰЛЫ, ШИЛІБАЕВ НҰРБОЛАТ АМАНЖОЛҰЛЫ	
Тәжірибемізден туындаған «үшбас» асық ойынын ойнаудың әдіс-тәсілдері мен технологиясы	193
СӘТ АЗАМАТ СӘБЕНҰЛЫ, ИСАБЕКОВА ГУЛНУР БОЛАТБЕКОВНА	
Жалпы білім беретін мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында сіл технологиясын қолдану	198
КУПЕЛДЕЕВА АНЕЛЬ АСКАРОВНА, ТАСТАНБЕК САНДУҒАШ МӘЛІКҚЫЗЫ	
Специальность профессиональное обучение/Specialtyprofessionaltraining	204

БАЙМЕНОВА А.О., МАСАЛИЕВА Ж.А
Мүмкіндігі шектеулі балалардың танымдық процесстерін
дамытудағы ойынның рөлі

208

ЖАРАТЫЛЫСТАНУ ҒЫЛЫМДАРЫ, ТЕХНОЛОГИЯ

ӘОЖ 619

ЖЫЛҚЫ КИЕҢКІСІН АНЫҚТАУ ЖӘНЕ ОҒАН ҚАРСЫ ҚОЛДАНАТЫН ШАРАЛАР

Қазақбаев Қ.М.в.ғ.к., аға оқытушы, Жаратылыстану факультеті, «Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы
Нышанбек А.Қ. в.ғ.магистрі, Жаратылыстану факультеті, «Стандарттау және ветеринариялық санитария» кафедрасы
Халықаралық Тараз Инновациялық Институты

Анотация. В данной статье описаны методы клинических и лабораторных исследований трипаносомоза лошадей в подсобном хозяйстве индивидуального предпринимателя а также результаты исследования и лечения животных. Предложены меры борьбы и профилактики от данной болезни.

Түйінді сөздер: Қарапайым паразит, қоздырғыш, трипанозома, патологиялық процесс, жыныс мүшелері, зақымдалу, ісіктер, мөлшер, микроскопиялық зерттеу, формасы, инкубациялық кезең, сынамалар, қынабы, диагноз, әдістер, наганин, серологиялық реакциялар, препарат.

Жылқы, қазақ еліне қасиетті жануар болып есептеледі себебі мінсең көлік, жесең ет, ішсең қымыз. Осыған байланысты қазіргі кезде еліміздің барлық өңірінде жылқы шаруашылығы қарқынды дамып келе жатыр. Жылқы шаруашылығын ары қарай дамытуға тосқауыл қоятын барьердің бірі, осы жануарлардың паразиттік аурулары. Осыған байланысты шаруашылық иелері жылқылардың паразит ауруларын емдеу және алдын-алуын білуі тиісті.

Қазан айында Жамбыл ауданының азаматы бізден кеңес беру сұрауы бойынша жеке үй шаруашылығында жылқы айғырының жыныс мүшелері ісіп ауырып тұрғанын мәлімдеді. Осыған байланысты шаруашылықта диагнозды анықтау үшін клиникалық және зертханалық зерттеу жұмыстарын жүргізуге мал иесімен келістік.

Клиникалық тексеру жүргізу алдында иесінен малдың анамнезін алдық, оның айтуы бойынша айғырды бір жарым ай бұрын сатып алған. Бұл алғашқы кезеңде айғырдың жыныс мүшелері яғни ұмасы, қасасы, күпегі ісінген клиникалық белгілері байқалды. Ісіктерді пальпациялап көргенде салқын, жұмсақтығы қамыр тәрізді және малда ауырсу жоқ. Жыныс мүшелерінің терісі алғашында кішкентай түйіндер пайда болған, олар ашық жараға айналып жазылып кеткен және орнында ақшыл пигментсіз дақтар қалып қойған. Қынаптан аздап сарғыш түсті қан аралас зәр ағып тұр. Аурудың бұл кезеңінде ісіктері көп болғандықтан, бұл кезеңді ісіктер деп атайды. Жылқының ауруы осы кезеңінде жалпы күйі өзгере қоймаған, дене қызуы және тәбеті бір қалыпты. Аурудың екінші кезеңіне жылқы терісінің зақымдануы тән бірақ,

оны біз байқамадық. Егер ауру ары қарай асқына түссе, жылқы киенкісінің үшінші кезеңі пайда болады. Аурудың үшінші кезеңінде жүйке жүйесі жартылай салдану не толықтай салдануға шалдығады. Бірақ аурудың клиникалық дамуының екінші және үшінші кезеңге өтпегені белгілі болды.

Екінші этапта микроскопиялық зерттеу жүргізген кезде ауырған айғырдың уретрасынан қырынды алып, заттық шынысына бір тамшысын тамызып, жапқыш әйнекпен жауып микроскоп арқылы қарадық. Ауырған малдан қоздырғыш паразиті табылмады. Сол себептен ереже бойынша қосымша қан сарысуын серологиялық реакциямен КБР (Комплементті байланыстыру реакция) сезімтал реакциялармен тексердік. Комплементті байланыстыру реакциясы қан сарысуындағы сәйкес келетін антиденелерді, сондай-ақ зерттеуге алынған материалда белгілі бір антигенді зерттеуге алынды. КБР әдістерімен зерттеулер жүргізгенде, оның қортындысы үш рет күдікті нәтиже көрсетті, бірақ ауруға тән клиникалық белгілері бар жылқы. Ауруды анықтау үшін эпизоотологиялық жағдайға байланысты, клиникалық белгілерін еске алып отырып, микроскопиялық және серологиялық зерттеулер қортындысы бойынша трипанозомоз, қазақша киенкі немесе қарақаптал деген диагноз қойылды. [1]

Киенкі немесе қарақаптал жылқы, есек және қашардың қоздырғышы *Trypanosoma equiperdum* бұл қарапайым паразит, жыныстық жолмен жұғатын созылмалы ауруы. Киенкі қоздырушысы - *Trypanosoma equiperdum*, *Trypanosomatidae* тұқымдасына, *Zoomastigophora* классына жатады. Дене пішіні бұрғы тәрізді, ұзындығы 22-28 мкм, ені 1,4-2,6 мкм. Денесінің орта тұсында ядросы және артқы жағында кішірек бір ядросы болады. Артқы жағындағы кіші ядросынан трипаносоманың бишігі басталады. Ол гельминттің бір жақ шетіндегі жұқа жарғақты қоршап, торшаның бас жағында созылып орналасқан. [2]

Киенкінің трипанозомасы жыныс мүшелерінің кілегей қабығын және қабықтың қылтамырларында тіршілік етеді. Трипанозомаға тек тақ тұяқтылар бейім келеді. Зертханалық ұсақ жануарларға бұл қоздырғыш әсер етпейді. Сондай-ақ, жасанды қоректік орталарда да өсіп, көбеймейді. Жыныс мүшелеріндегі гельминт ұзынынан екіге бөліну арқылы көбейеді. Гельминт денесінен трипанотоксин деген улы заттар бөлінеді. Трипанотоксин қанға өтіп, бүкіл денеге зиянды әсер етеді.

Ауру жылқы терісінің әр жерінде есек жем тәрізді бөртпелер пайда болған. Кеуде тұсының екі жағында және қарын тұсында дөңгелек тәрізді, шығырық тәрізді диаметрі 4-20 см-дей ісіктер пайда болып, бірнеше сағаттан соң бұл ісіктер өздігінен жойылып, біраз уақыттан кейін қайта шығуы мүмкін. Әдетте буаз бие бұл кезеңде іш тастау болады. Бір жақтағы жүйке жүйесі салданған жылқының бір құлағы салбырап, бір жақ қабағы түскен, астыңғы ерні бір жағына қисайған. Малдың жүйке жүйкесі зақымданса, жүрісі өзгеріп, жамбастың шап жағы мен артқы аяқтарының бұлшық еттерінің қондылығы төмендейді. Жылқының жүрісі өзгеріп, артқы аяқтарын сілтеп басады. Белдің жүйке жүйкесі толық зақымданса, артқы аяқтарын баса алмай, ит сияқты отырады. Сонымен қатар бөксе жағын көтере алмай, бірте-бірте көтеремге айналады және денесі толық параличке ұшырап өледі. Осылай ауырған жылқының 30-40 % өлімге әкеледі. Аурудың үшінші кезеңінде көзіне ақ түсіп конъюнктивитке шалдығуы әбден мүмкін. Сондай-ақ буындарының ісінуімен қатар тыныс жолдары да зақымданады.

Киенкі созылмалы ауру ол бір жылдан бірнеше жылға созылып ауруы мүмкін. Жоғарыда аталған сыртқы белгілері жасырын түрде өтуі мүмкін. Кейбір кезде екінші және үшінші кезеңдерінің клиникалық белгілері байқалады.

Ветеринариялық ереже бойынша, яғни ҚР АШМ 24.01.2005ж. №67 бұйрығына сәйкес киенкіге шалдыққан жылқылар мен айғырлар тұқымына қарай бордақылап союға жібереді. Ауруға күдікті жылқыларды сирек жағдайда емдеу шаралары жүргізіледі. Ауырған жылқының күре тамырына 0,015 г/кг физиологиялық ерітіндіге езілген 10 % наганин құйып емдеу жүргізген дұрыс. 15-20 күннен кейін осы әдісті қайтадан қолдану қажет. Дәрінің уылылығын қайтару үшін, жылқыны жеңіл тер шыққанша күніне 3-4 рет жүргізіп отырған. Киенкіні емдеу үшін азидин, неоазидин, батризин, беренил препараттарын қолданған жөн. Ол үшін азидинді 3-5 мг/кг 7% ерітінді түрінде бұлшық етке енгізеді. Емді 24 сағаттан соң қайталайды.

Киенкімен ауырған жылқыларды азидин, неоазидин препараттарының көмегімен тірі салмағына 3,5 мг дозада, арасына тәулік салып, 7% ерітінді түрінде, екі рет қалың бұлшықетке егу арқылы емдеу жүргізеді. Қазіргі таңда азидин мен неоазидин тиімділігі өте жоғары. Емдеуден кейін 5-6 айдан соң, жылқыны барлық зерттеу әдістерімен анықтайды. Теріс нәтиже көрсеткен жылқы сау деп танылады. Бірақ ветеринарлық тәжірибеде, киенкіден сауыққан мал, рецидив беріп, қайта ауруға шалдығады [3].

Шағылыстыру кезінде жылқыны барлық диагностикалық зерттеу жүргізіп, жылқылар арасында киенкінің бар-жоғын анықтайды. Аурудың сыртқы белгілері байқалған жылқыны оқшаулап емдеу шараларын жүргізеді. Айғырларды үйірге қоспас бұрын сақтық шара ретінде наганинмен 0,01 г/кг егеді. Одан басқа антрицид, трипамидий және т.б. трипанозидтік препараттарды пайдалануға болады, құрал-саймандар міндетті түрде зарарсыздандырады.

Таза емес шаруашылықтарда мал үйірін жасақтауға, сырттан мал қосуға, мал сатуға, әкетуге және ауыстыруға ұрықтандыруға жол берілмейді. Шаруашылықтардағы мал басы және ондағы есек, қашыр барлығын киенкіге тексеру керек. Ауырған мал басын сояды не жояды, ал оған күдікті малдарды 30 күннен кейін екі рет серологиялық зерттеу жүргізеді. Жылқы қанын тексергенде теріс нәтиже алғанша жалғастыра береді. Қорытынды шаралар жүргізгеннен кейін шаруашылықты трипаносомоздан таза деп, жариялауға болады. [4]

Біздің клиникалық және лабораториялық тексеру нәтижесі бойынша киенкіге шалдыққан жылқының иесіне, ветеринарлық ережеге сәйкес жергілікті малдәрігерлік бөлімшеге хабар беру және малды союға ұсыныс бердік. Себебі айғыр, жылқы үйіріне қосылмаған және бұл аурудың алдын-алуы.

Пайдаланған әдiбеттер:

1.Сабаншиев, М.С.Паразитология және жануарлардың инвазиялық аурулары: Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғарғы оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: ЖШС РПБК "Дәуір", 2011. - 480б.

2.ШабдарбаеваГ.С. Ветеринариялық протозология және арахноэнтмология: Оқулық. / ҚР Білім және ғылым министрлігі, ҚР Жоғары оқу орындарының қауымдастығы. - Алматы: Print-S, 2011. - 279б

3. Сабаншиев, М.С. Ветеринариялық паразитология практикумы: Оқу құралы. / ҚазҰАУ. - Алматы: Айтұмар, 2013. - 232б.

4. Аубакиров, М.Ж., Хусаинов, Р.И.Паразитарные болезни лошадей: Методические указания. - Костанай: КГУ им. А. Байтұрсынова, 2017. - 89с.

УДК 539.104.621

РЕЗУЛЬТАТЫ ИССЛЕДОВАНИЯ СИЛИКАГЕЛЯ ПРИ ТЕРМООТЖИГЕ И РЕАКТОРНОГО ОБЛУЧЕНИЯ

Токжигитов К. Т. - д.ф-м.н., профессор
Международный Таразский инновационный институт
Аманжол А. Р. – магистрант

Жамбыл облысы әкімдігінің білім басқармасының «Дарынды балаларға арналған мамандырылған «Дарын» мектеп-интернаты» КММ, Тараз қаласы

Аннотация. Изобретение относится к микроэлектронной промышленности, а именно к полупроводниковым материалам и может использоваться для изготовления радиационно-устойчивых радио-электротехнических деталей, солнечных батарей, также применяется при легировании матрицы сложных катализаторов, адсорбентов и диффузانتов металлическими примесями. Замедляя процесс кристаллизации при реакторном облучении, получают монокристалл силикагеля с улучшенными каталитическими и радиационными свойствами.

Ключевые слова: кремний, реакторное облучение, радиационно-устойчивый, солнечная батарея, силикагель, диффузант, термоотжиг, рентгеновские лучи, кварц.

Аңдатпа. Өнертабыс микроэлектроника өнеркәсібіне, атап айтқанда жартылай өткізгіш материалдарға қатысты және ол радиацияға төзімді радиоэлектротехникалық бөлшектерді, күн батареяларын жасау үшін пайдаланылуы мүмкін, сонымен қатар күрделі катализаторлардың, адсорбенттер мен диффузанттардың матрицасын металл қоспаларымен қоспалау кезінде қолданылады. Реакторды сәулелендіру кезінде кристалдану процесін баяулату арқылы каталитикалық және радиациялық қасиеттері жақсартылған силикагель монокристаллы алынады.

Кілтті сөздер: кремний, реактордың сәулеленуі, радиацияға төзімді, күн батареясы, силикагель, диффузант, термиялық күйдіру, рентген сәулелері, кварц.

Annotation. Invention is related to microelectronic industry, namely to semiconductor materials and may be used for manufacture of radiation-resistant radio-electrical parts, solar panels, and is also used in alloying matrix of complex catalysts, adsorbents and diffusers with metal impurities. By slowing the crystallization process under reactor irradiation, a silica gel single crystal with improved catalytic and radiation properties is obtained.

Keywords: silicon, reactor irradiation, radiation-resistant, solar battery, silica gel, diffuser, thermal annealing, X-rays, quartz.

В последнее время внимание исследователей привлекает изучение процессов протекающих на поверхности и объемных слоях вещества, под воздействием ионизирующего излучения.

Несомненно, что изучение радиационных эффектов и температурного отжига, также явление действия на различных физико-химических твердого тела имеет огромное значение при термоотжиге и реакторного облучения силикагеля. Эти процессы исследованы методами рентгеноструктурного (РС) анализа и малоуглового рассеяния рентгеновских лучей (МУР).

Рентгеноструктурный анализ позволяет определить межплоскостное расстояние и параметры кристаллической решётки материала. На основе этих исследований установлено что силикагель переходит кристаллической фазе - это α – кристобалит с тетрагональной решеткой с параметрами $a = 7,11 \text{ \AA}$, $d = 1,01$ до $3,26 \text{ \AA}$, что хорошо согласуется с другими литературными данными В.И. Михеева.

Объектом исследования был аморфный силикагель, марки ГОС 3956-54 гранулированный, типа КСК (крупный силикагель крупнопористый), содержащий примеси алюминия, железа, марганца, натрия и стронция [1-2]. Аморфный силикагель используется в основном только как адсорбент влаги. Температура кристаллизации силикагеля чрезмерно высокая, из-за чего область применения довольно-таки узкая. При реакторном облучении такое вещество не было исследовано и получено.

Аморфный силикагель с вышеуказанными металлическими примесями – вещество аморфное, с достаточно высокими адсорбционными и диффузионными свойствами, но с очень низкой микротвердостью. Другие показатели: радиационно-стимулированные свойства, радиационная устойчивость не были исследованы. Ранее аналогичные кристаллические вещества при реакторном облучении не были получены.

Замедление процесса кристаллизации при реакторном облучении позволяет получить поликристалл и монокристалл силикагеля в результате радиационного облучения и термоотжига.

Для получения силикагеля с указанными свойствами в легированные образцы силикагеля дополнительно вводят металлические примеси в количестве, мас. %: железо – 0,4-0,45 или медь – 0,35-0,5; или золото – 0,5.

Аморфный силикагель КСК кристаллизуется при низких флюенсах реакторного облучения [3-4], начиная с 10^{14} нейт/см². А легированные железом образцы кристаллизуются при флюенсах 10^{18} нейт/см², медью - 10^{19} нейт/см², золотом - $2 \cdot 10^{20}$ нейт/см². Мощность реактора – 10 мэВ. Температура канала реактора - 60°C. Получают кристалл: α – кристобалит с тетрагональной решеткой с параметрами $a = 4,95 \text{ \AA}$, $c = 7,11 \text{ \AA}$, $d = 1,46 \dots 4,76 \text{ \AA}$.

Если при термоотжиге металлические примеси ускоряют кристаллизацию, то при реакторном облучении те же металлические примеси замедляют ее. Кристаллизованные материалы – это монокристаллы.

Микротвердость вещества до кристаллизации равна $15,6 \text{ кг/мм}^2$, которая растет при реакторном облучении $3 \cdot 10^{19}$ нейт/см²;

исходный силикагель – 30 кг/мм^2

силикагель с медью – 40 кг/мм^2

силикагель с железом – 70 кг/мм^2

силикагель с золотом – $200-300 \text{ кг/мм}^2$.

Методами малоуглового рассеяния рентгеновских лучей (МУР) показано, что структура происхождения в силикагелях зависит от температуры отжига, а так же с ростом флюенса при реакторном облучении. Однако при температурном отжиге кристаллическая структура происходит быстрее, чем облучение. Эти данные подтверждают наличие эффекта силикагеля под воздействием термоотжига чем реакторного облучения, зато при реакторном облучении выделяются $2 \cdot 10^{20}$ флюенс. Отсюда следует, что от монокристалла преобразуется кремний. Это показано в рентгенограммах МУР.

Серия рентгенограмм малоуглового рассеяния на исходном и легированном

Cu и Fe силикагеля после термоотжига и реакторного облучения

Образцы	Температура отжига(°C)					Реакторного облучения (нейтрон/см ²)	
	исх	200	600	800	1000	10 ¹⁶	10 ¹⁸
SiO ₂							
SiO ₂ +Cu							
SiO ₂ + ⁵⁹ Fe							

На приложенных рентгенограммах показан фазовый переход получаемого материала из аморфного состояния в кристаллическое – рентгенограмма исходного аморфного силикагеля; и рентгенограмма облученного силикагеля при флюенсах 10¹⁴нейт/см² реакторного облучения при размере частиц 10⁻² см.

Для получения кристаллического материала изготавливают образцы из аморфного силикагеля с размерами 6x5x1 (мм). Обезгаживание силикагеля проводят отжигом при температуре 450°С в вакууме при 10⁻³ Па. Часть образцов легируют медью, или железом, или золотом – методом напыления. Затем обернутые в алюминиевую фольгу образцы помещают в кварцевые ампулы и облучают в вертикальном канале реактора.

При высоких температурах отжига (T>800 °C) и при облучении атомного реактора (Д > 10²⁰, 2·10²⁰ флюенсах) размеры микрочастицы и монокристалла увеличиваются (монокристаллы переходят на крупные монокристаллы). Образуются агрегаты состоящие из нескольких монокристаллов. Далее монокристаллы сближаются друг с другом, увеличиваются на монокристалл, между микрочастицами граница уменьшается. В результате чего становится заметным падение величины объема, при увеличении дозы облучения 2·10²⁰ флюенсах кварц переходит на кремний. Эти данные подтверждают фазовый переход силикагеля на кварц и на кремний. Этот процесс микрокристаллизации: кварц, кремний [5-6].

Полученный кварц и кремний может использоваться для изготовления радиационно устойчивых радиотехнических деталей, солнечных батарей и может использоваться для активных зон реактора и в космосе. Мы к такому выводу пришли изучая рентгенограммы методом рентгеноструктурного анализа и малоуглового рассеяния рентгеновских лучей (МУР).

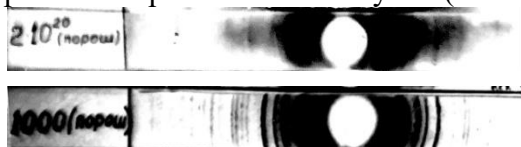

Рис 1. Кремний

Рис 2. Кварц

Заклучение. Экспериментальные исследования показывают, что в полученных материалах микротвердость и радиационная стойкость увеличилась на несколько порядков, чем в исходном силикагеле. Полученные монокристаллы использовались при создании малогабаритных адсорбционных насосов для получения вакуума в полупроводниковых блоках детектирования. Легированные матрицы сложных катализаторов металлическими примесями позволяет получить катализаторы и адсорбенты с большими удельными поверхностями активной фазы. Полученные результаты показаны на (рис. 1,2).

Список литературы:

1. В. Л. Калихмани Я. С. Уманский и Н. В. Чириков. Физика металлов и металловедение, 2 (1961)
2. В.И. Михеев, 20, 96 (1949)
3. С. М. Астраханцев и Я. С. Уманский. Научные доклады высшей школы, Металлургия, 3, 1 (1958).
4. Б. М. Ровинский и Г. М. Плавник. Физика твердого тела, 2, 1099 (1960).
5. Б. М. Ровинский. Известия АН СССР, сер. физ., 3, 17 (1953)
6. Б. М. Ровинский и Г. М. Плавник. Физика твердого тела, 2, 1099 (1960)

УДК 519.22

**GENERAL METHODOLOGICAL ISSUES OF TEACHING STUDENTS
THE
SYSTEM OF INEQUALITIES**

**Sherizat Merey, Master student
Khanzharova Bayan, PhD, Scientific supervisor
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Almaty, Kazakhstan**

Annotation. In this article, such key concepts as "system of inequalities" and "methodological problems" were considered. The introduction includes information about the teacher's professional standards and contains a scheme for solving a system of simplest inequalities. Moreover, as an element of the study, statistical data were given in the main part of the article, fixed with examples as evidence of the statements made. In conclusion, a conclusion was made about the work done.

Key words: methodological issues, teaching methods, system of inequalities, international standards and norms, problems

Аннотация. В данной статье были рассмотрены такие ключевые понятия как «система неравенств» и «методологические проблемы». Введение включает в себя информацию о профессиональных стандартах преподавателя и содержит схему решения системы простейших неравенств. Более того в качестве элемента исследования были приведены статистические данные в основной части статьи, закрепленные примерами в качестве доказательств выдвинутых утверждений. В заключение был сделан вывод о проделанной работе.

Ключевые слова: методологические вопросы, методы обучения, система неравенств, международные стандарты и нормы, проблемы

Андатпа. Бұл мақалада «теңсіздіктер жүйесі» және «әдістемелік есептер» сияқты негізгі ұғымдар қарастырылды. Кіріспе мұғалімнің кәсіби стандарттары туралы ақпаратты қамтиды және қарапайым теңсіздіктер жүйесін шешу схемасын қамтиды. Сонымен қатар, зерттеу элементі ретінде мақаланың негізгі бөлігінде статистикалық деректер келтіріліп, айтылған мәлімдемелердің дәлелі ретінде мысалдармен бекітілді. Қорытындылай келе, атқарылған жұмыстар туралы қорытынды жасалды.

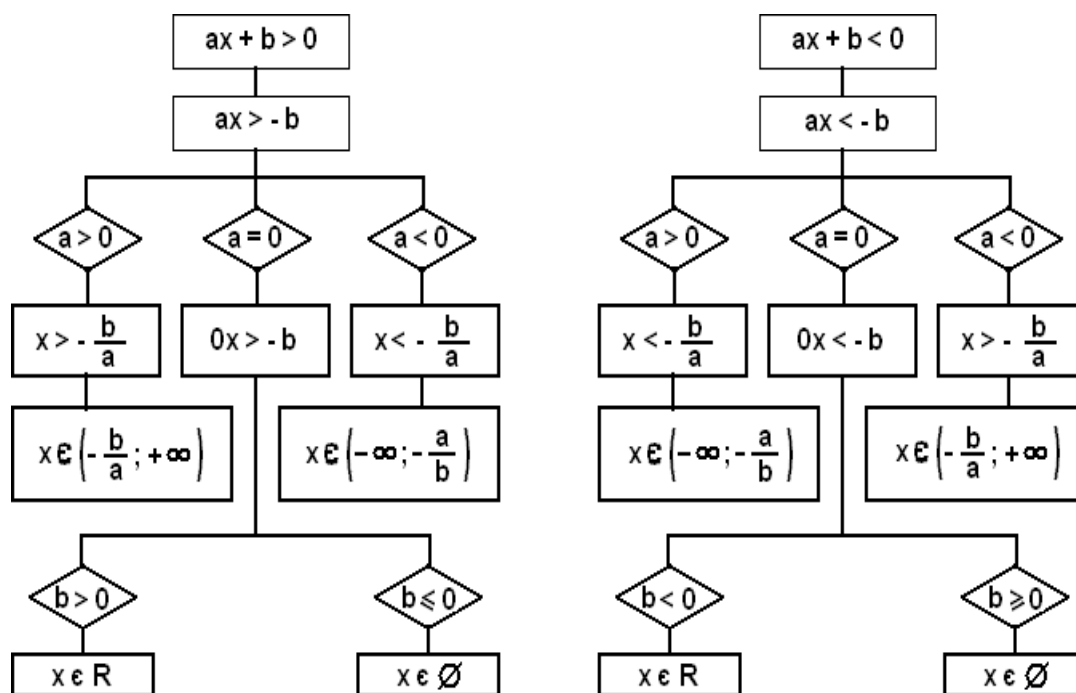
Түйін сөздер: әдістемелік мәселелер, оқыту әдістері, теңсіздіктер жүйесі, халықаралық стандарттар мен нормалар, мәселелер

A system of inequalities is a set of two or more inequalities in one or more variables. Systems of inequalities are used when a problem requires a range of solutions, and there is more than one constraint on those solutions.

Methodological issues – problems, related to the methods and practices of the certain discipline.

Introduction. The system of inequalities is the basic theme of the school mathematics course, including exponential, trigonometric, fractional-rational, irrational, biquadratic equations. Nowadays, the use of the system of inequalities has increased. For example, scientists have found that the trajectory of the planets can be found using the system of square inequalities. Calculations related to inequalities during the run of the jumper in height for hitting the repulsion bar and high flight are widely used too.

According to the Professional Teacher Standards (PTS), the purpose of teaching mathematics lessons is not memorization and reproduction of educational information, but conscious understanding and assimilation of information, its creative usage within and beyond the framework of school education. The main goal of a mathematics teacher is the formation of a model of mathematical activities in accordance with the level of education in which they are implemented for logical reasoning, to comprehend the basics of mathematical modeling of an object[1].

Figure 1. Basics of inequalities
Main body[2]

Today, in connection with the introduction of the OGE, USE and other examination types, the mathematics teacher usually faces the following problem: how to organize learning in order to achieve the goal and solve the problems set in the educational standard in mathematics and to prepare graduates for passing the OGE and the Unified State Examination? Practice shows that the main condition for the successful passing of the OGE and the USE is student's interest in the subject. This interest should encourage him to independently acquire knowledge and make decisions. A modern student should not act as a consumer of ready-made information, but should be an active producer, discovering knowledge unknown to him.

The school must prepare students for the future able to solve a variety of practical and theoretical problems. Therefore, we must try to form common methods of thinking and activity, general ways of approaching any problem in them. Application of algorithmic techniques in practical work is widely used in the study of the topic "Inequalities and their systems", since the concept of an algorithm permeates every area of mathematics - from elementary to higher[3].

As we already discussed, the main issue of teaching the system of inequalities in mathematics is based not only on interest of students in the mathematics, but on “not knowing” the ways and methods of explaining the topic by teachers too.

Federal State Educational Standard Organization of the Second generation (FSSES), meeting the requirements of the time, offers specific tools, which provide:

1. Changing the method of teaching: the transition from explanatory to system-activity;
2. Changing the assessment of learning outcomes: assessment is based not only on subject knowledge, skills, but also on meta-subject and personal skills.

In connection with the need to study this topic, approbation of lessons in MBOU School No. 89, Ufa (Russia). In 9 "A" and 9 "B" classes was the analysis of results of control work was carried out. Total in two classes 48 students, 10 of which coped with the

tasks "excellent" (0 errors), 19 - "good" (1-2 mistakes), 16 - "satisfactory" (3-4 mistakes) and 3 students did not succeed. The level of progress is 93.75%, the quality of knowledge - 60.42%, level of education - 59.17%.

For the most part, the students completed the tasks. It should be noted that they can make equivalent transitions when solving inequalities. For example, when dividing both sides of the inequality by a negative number change the sign of the inequality to the opposite. Also, students can apply the following two statements when solving problems:

1. If in a system of several inequalities with one variable one inequality has no solutions, then the system of inequalities has no solutions;

2. If in a system of several inequalities with one variable one inequality is true for any values of the variable, then the solution of the system inequalities is the solution to the second inequality. But you should pay attention to the fact that some students incorrectly note the severity zeros of the function, incorrectly mark intervals of constancy functions[4]

Based on the test results, students are able to:

1. Solve inequalities of the second degree and their systems using graph of a quadratic function;

2. Apply the algorithm for solving inequalities by the interval method;

3. Make equivalent transitions when solving the inequalities of the second degrees;

4. They are able to find errors in the solved inequalities and correct them.

However, despite the achievements, these results show that teachers should work more to develop the interest in students and to teach them to use not only standard and widespread solutions in tasks, but also their own ways[5].

Nowadays, some teachers are not competent enough as they teach students the topics they do not personally know. Therefore, they are unable to explain the topics clearly, thus, leading to difficulties in understanding by students. This leads to extremely decreased number of people who understand mathematics and able to solve the mathematical tasks.

Moreover, the teacher himself can be the cause of the difficulties when he teaches children how to solve problems of a certain type by offering a too large number of exercises of the same type in a row, each of which, if presented among exercises of other types, without additional explanation, alienating the schoolchildren's own thoughts[6].

It should be noted that students are attracted to tasks of a certain genre, which are designated in the specialized literature by various synonymous terms: problematic, creative, search, heuristic, entertaining, i.e. tasks, the method of solving which is not at the disposal of the solver - tasks that are non-standard objectively or subjectively. Exercises in solving compound text problems for comparing expressions that require the use of patterns and relationships in new conditions, as well as exercises with geometric content that require rethinking previously acquired knowledge, should be used to pose problem situations for children.

Only in this case, as pedagogical experience shows, teaching mathematics will provide effective assistance in solving educational, educational and developmental tasks of learning, and effectively organized learning activities of students using problem situations is the most important means of forming mathematical culture and such qualities of mathematical thinking as flexibility, criticality, rationality, logic; their organic combination is manifested in the special abilities of a person, giving him the opportunity to successfully carry out creative activity[7].

The problem of educating the creative activity of schoolchildren still does not lose its relevance. The solution is connected with overcoming numerous contradictions and a number of problems inherent in the learning process. Here are some of them:

- there are contradictions between the volume and content of educational material, which are rigidly defined by the program and the natural desire of a creatively working teacher to go beyond its boundaries, to consider this or that issue in an interpretation that is different from that accepted by the textbook;
- the contradiction between the efficiency (manifested in the communication of ready-made knowledge to students and often leading to their formal assimilation) and the inefficiency in time of inductive methods (widely used in problem-based learning and activating independent cognitive activity of schoolchildren);
- the contradiction between the daily collective educational work of schoolchildren and the individual characteristics of their assimilation of knowledge, the formation of their skills and abilities, their pace and nature of work;
- the contradiction between the mass nature of school mathematical education, which inevitably leads to a certain standardization, and is emphasized by the individual nature of cognition (the way out of this contradiction is in the differentiation of education based on the variability of education and training);
- contradictions between the development of mathematics and the methodology of teaching mathematics, if mathematics develops unusually quickly, acquiring more and more new knowledge that is reflected in school courses, then the methodology of teaching mathematics, especially in conditions of mass education, develops much more slowly.

As shown by various psychological, pedagogical and methodological studies, including the study conducted by us, students get lost when solving problems with problem situations, which often leads to the abandonment of attempts to solve this type of problem. Students do not possess enough skills that determine tactics and strategies of action in solving various problems, in particular, the ability to independently develop a certain program of action, correlate it with the results obtained, monitor and evaluate the implementation of the original action program, generalize the results obtained.

A problem with problematic situations is traditionally understood either as a problem for which the student does not know how to solve it, or as a problem for which the mathematics course does not contain a rule that defines the program for its solution. This type includes tasks that give rise to a tense situation in the student, requiring flexibility and critical thinking, ingenuity, distribution of attention, and the development of new methods of action for their resolution.

At the same time, not only students, but also some teachers experience difficulties in solving problems that are in any way different from the standard ones.

Conclusion. Thus, on the one hand, it is necessary to teach students how to solve problems with problem situations, since such tasks play a special role in the formation of a creative personality, on the other hand, numerous data, including the results of our research, indicate that the issue of formation the ability to solve such problems, teaching methods for finding solutions to problems and developing the creative abilities of students, should be given more attention.

The main value of problem-based learning is that children once again get the opportunity to compare, observe, draw conclusions; they are convinced that not every question has a ready answer, that the answer can be ambiguous, that each of them has every right to seek and find his own answer, to defend his opinion. The changes taking

place in children indicate that learning problems create favorable conditions for the overall development of each child. Students should, under the guidance of a teacher, observe, compare, describe, discuss facts and phenomena, and draw conclusions.

References

1. Vorovshchikov, S.G. Intraschool system for the development of educational and cognitive competence of high school students [Electronic resource] / S.G. Vorovshchikov // Internet magazine "Eidos". – 2007 Access mode: <http://eidos.ru/journal/2007/0930-8.htm>
2. Zhigulina, N.P. Formation of educational and cognitive competence on mathematics lessons [Electronic resource] / N.P. Zhigulina // Scientific electronic library Elibrary. – 2016. Access mode: <https://elibrary.ru/item.asp?id=25640548>
3. Educational and cognitive competence of high school students: composition, structure, activity component [Text]: monograph / S.G. Thieves. - M.: APK and PPRO, 2006. - 232 p.
4. Federal State Educational Standard [Electronic resource]. Access mode: <http://www.edu.ru/db/portal/obschee/>
5. Дорофеева, Л.Г. Актуальные проблемы обучения математике, физике и информатике в школе и вузе : сб. ст. V Межрег. науч.-практ. конф.учителей [Текст]/ под общ. ред. д-ра пед. наук, проф. М. А. Родионова. – Пенза : Изд-во ПГУ, 2014. – 360 с.
6. Федеральный государственный образовательный стандарт среднего (полного) общего образования [Электронный ресурс]/ Министерство образования и науки Рос. Федерации. — Режим доступа: http://www.edu.ru/db/mo/data/d_09/m373.Html
7. Шабанова, М.В. Экспериментальная математика в школе. Исследовательское обучение: коллективная монография[Текст] / М.В. Шабанова, Р.П. Овчинникова, А.В. Ястребов и др. М.: Издательский дом Академии Естествознания, 2016. – с.208

УДК 519.22

METHODOLOGICAL PRINCIPLES OF TEACHING MATHEMATICS IN UPDATED CONTENT

Shiglanova Gulnur , Master student
Bostanov Bektas, Senior lecturer, Scientific supervisor
Suleyman Demirel University, Kaskelen, Kazakhstan

Annotation

The purpose of the article is to identify and substantiate the methodological principles of teaching mathematics in the updated content. In this article the terms such as “principles of learning” and “teaching norms” were discussed and the main principles were listed. The OPA (Open Approach) framework was introduced and explained briefly. A few main principles of teaching mathematics were discussed in details and the summary of the essay was given.

Key words: methodological principles, learning process, updated content, education, concept, content, mathematics, factors.

Аннотация

Цель статьи - выявить и обосновать методические принципы обучения математике в обновленном содержании. В данной статье обсуждались такие термины, как «принципы обучения» и «преподавательские нормы», и были перечислены основные принципы. Структура ОРА (открытый подход) была представлена и кратко объяснена. Были подробно обсуждены несколько основных принципов преподавания математики, а также составлен вывод о выполненной работе.

Ключевые слова: методологические принципы, процесс обучения, обновленное содержание, образование, концепция, содержание, математика, факторы.

Аңдатпа

Мақаланың мақсаты - математиканы жаңартылған мазмұнда оқытудың әдістемелік принциптерін анықтау және негіздеу. Бұл мақалада «оқыту принциптері», «оқыту нормалары» сияқты терминдер талқыланып, негізгі қағидалар тізбеленген. ОРА (ашық тәсіл), қысқаша түсіндірілді. Математиканы оқытудың бірнеше негізгі принциптері жан-жақты талқыланып, атқарылған жұмыстар бойынша қорытынды жасалды.

Түйін сөздер: әдістемелік ұстанымдар, оқыту процесі, жаңартылған жүйе, білім, түсінік, мазмұн, математика, факторлар.

Introduction

The principles of learning are guiding ideas, regulatory requirements for the organization and conduct of the didactic process. They are in the nature of the most general instructions, rules, norms governing the learning process. Teaching mathematics, like any other academic subject, can become an effective source for shaping a personality, achieving an immediate goal - a solid and conscious assimilation of its content - only if certain provisions are taken as the basis for teaching, arising from the basic laws of didactics, confirmed by teaching experience. In addition to the laws and patterns of education in the formation of principles, other factors are also taken into account, namely:

- the goals that society sets for education and upbringing;
  - specific conditions in which the educational process is carried out;
  - psychological characteristics of the learning process;
  - existing methods of constructing educational and educational situations.
- The concept of mathematical education today is based on the following principles:
- scientific character in teaching mathematics;
  - consciousness, activity and independence in teaching mathematics;
  - accessibility in teaching mathematics;
  - visibility in teaching mathematics;
  - universality and continuity of mathematical education at all levels of secondary school;
  - continuity and prospects of the content of education, organizational forms and teaching methods;
  - being systematic and consistent;
  - consistency of mathematical knowledge;

- differentiation and individualization of mathematical education, the creation of such conditions under which a free choice of the level of study of mathematics is possible;
- humanization of mathematical education;
- strengthening the educational function of teaching mathematics;
- practical orientation of teaching mathematics;
- application of alternative educational and methodological support;
- computerization of education.

It should be also noted that all of the principles listed above are aimed to follow the OPA (Open Approach Framework), which consists of two main basics: understanding mathematics and applying the knowledge. The content of the OPA is shown below on the Figure 1:

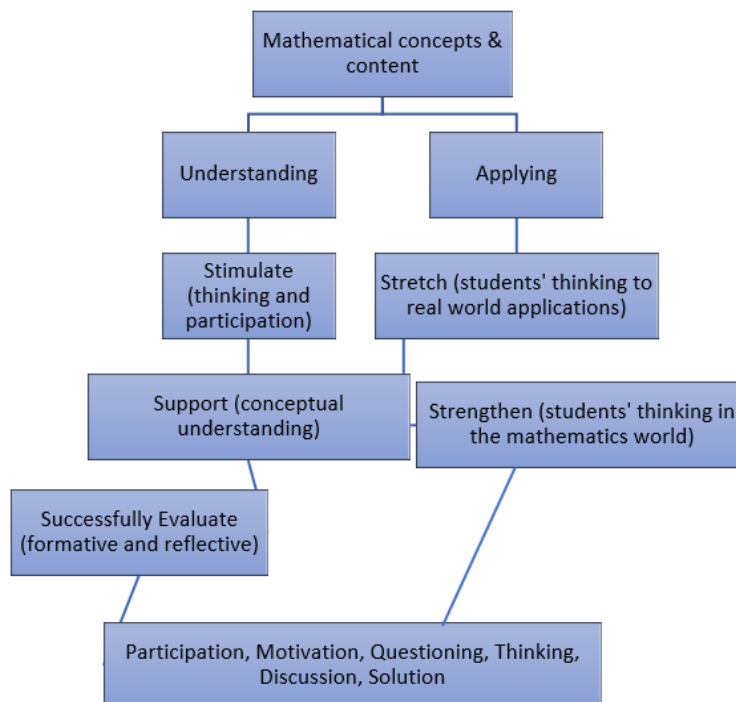

Figure 1. The OPA (Open Approach) Framework

As we see, there are numerous methodological principles of teaching mathematics nowadays. In a nutshell, an updated system of education is aimed to use modern technologies such as laptops and computers as online education is getting more widespread and also important nowadays. Moreover, the updated system is based on self-education and self-improvement. Therefore, based on the updated system, only the main teaching principles are going to be discussed, including:

- The principle of consciousness, activity and independence in teaching mathematics

It consists in purposeful active perception of the studied phenomena, their comprehension, creative processing and application.

That principle means that:

1. Starting work on the study of a new topic, the teacher refers to the life experience of students, to their intuition, organizes observation and experiment, considers various examples and tasks that lead to the natural occurrence of abstract concepts,

illustrates new concepts on visual models, contributing to the assimilation of new knowledge by students on steps perception - representation - concept.

2. In the process of teaching mathematics, the teacher uses various techniques and methods, each of which leads to a specific goal in the best way under the given conditions, arousing and strengthening students' interest in the topic being studied, awakening their desire and ability to be active; at the same time, preference is given to those methods of study that give students the opportunity to make "discoveries" themselves, unless the material being studied requires serious mathematical reasoning, complex calculations (that is, when it is better to give preference to the teacher's living word or the text of the textbook).

3. Students are brought up with a creative approach in the study of each issue, which is facilitated by independent solution of various problems and proofs of theorems, answers to non-standard questions on previously studied material or in the process of studying it, encouragement by the teacher of students to search for the most natural, short or original ways of solving that problem. or other tasks.

4. Students develop the need to critically evaluate the results of their work; the ability to self-control is formed, the ability to briefly and clearly formulate one's thoughts in speech and writing.

➤ The principle of systematicity and consistency in teaching mathematics

The principle of systematicity and consistency in teaching mathematics is carried out in the entire system of educational work. To state knowledge systematically means, when studying something new, to rely on what has been previously covered, to highlight the main thing in it, to reveal the general idea, to form in students the ability to analyze, systematize and generalize the studied phenomena and facts.

This principle is of great importance in developing in students the skills and abilities of independent work with a book, in educating younger students in organization and consistency in acquiring knowledge.

Systematicity also takes place in the organizational methods of work of a primary school teacher - in the system of his requirements for students. Systematicity should also be in the educational activities of younger students - in the system of working methods in the study of the initial course of mathematics, the sequence of doing homework, etc.

Consistency in teaching mathematics means that learning is carried out in accordance with the rules of learning: a) from simple to complex; b) from easy to difficult; c) from the known to the unknown; d) from representations to concepts; e) from knowledge to skill, and from it to skill.

The successful implementation of the principle of systematicity and consistency in teaching mathematics largely depends on the importance attached by the primary school teacher to interdisciplinary connections in teaching, how the requirements for students are coordinated between teachers of various subjects (art, technology, informatics and ICT), whether continuity is observed in the study of individual topics and subjects. At the same time, the continuity of teaching preschoolers in the lower and middle grades is of great importance.

➤ The principle of visualization in teaching mathematics.

The principle of visibility follows from the essence of the process of perception, comprehension and generalization by younger students of the studied mathematical material. It means that in learning it is necessary, following the logic of the process of assimilation of knowledge, at each stage of learning to find its initial beginning in the facts and observations of the individual, scientific concepts and theories, and then determine the

natural transition from the perception of a single, specific object to a general, abstract or, on the contrary, from the general, abstract to the singular, precise.

Visualization provides a link between the concrete and the abstract, promotes the development of abstract thinking, and in many cases serves as its support. However, the nature and degree of use of visualization are different at different stages of learning. Excessive enthusiasm for visualization in training can lead to undesirable results. Concrete visibility (for example, consideration of models of geometric bodies) should gradually give way to abstract visibility (examination of flat drawings).

According to the nature of the reflection of the surrounding reality, the following types of visibility are distinguished:

- natural (natural) visibility, which is real objects or processes (objects and phenomena, handouts, etc.);

- graphic visualization (photographs, art paintings, drawings, educational paintings, etc.) is used when showing a natural object is difficult, and contemplation of a specific image is necessary;

- symbolic visualization (drawings, graphs, diagrams, tables, diagrams) is essentially a kind of language, and therefore must be specially studied in order to become understandable.

- The principle of strength of knowledge, skills and abilities in teaching mathematics

The principle of the strength of knowledge, skills and abilities in teaching mathematics is determined both by the tasks of the school and by the laws of education itself. It is possible to rely on the acquired knowledge, skills and abilities at the subsequent stages of training and use them in life only when they are learned firmly and are kept in memory for a long time. In the process of learning, students not only acquire knowledge, skills and abilities, but also consolidate and improve them.

The principle of the strength of knowledge assimilation in the process of teaching mathematics is realized if the teacher:

- a) skillfully organizes the repetition of the material covered (preliminary study of a new topic, accompanying its study, final repetition, etc.);

- b) carries out timely control of students' knowledge and skills, prevention and elimination of gaps in students' knowledge;

- c) pays special attention to the systematic nature of the tasks and exercises offered to the student, etc.

The principle of the strength of knowledge assimilation in the process of teaching mathematics is realized if students:

- a) present the training material clearly and concisely, reinforcing theoretical exercises with examples of practically implemented models;

- b) successfully perform various types of independent work (control, verification, homework and other tasks);

- c) are able to clearly and quickly reproduce in memory the definitions of basic concepts, properties, etc.;

- d) are able to apply the theory to solving the simplest problems, etc.

Conclusion

In conclusion, all of the principles listed above can be combined to six main principles

Equity. Success in mathematics education needs strong support for all students.

Curriculum (in other words schedule) is more than a collection of activities: it must be coherent, accurate and focused on necessary mathematics, and well organized across the grades.

Teaching. Effective mathematics teaching also needs comprehension of what students struggle with and what they know to explain and teach them properly and successfully.

Learning. Students must learn mathematics with understanding, actively building new knowledge from experience and prior knowledge.

Assessment. Assessment should be done for remembering the material learned.

Technology. Technology is essential in teaching and learning mathematics; it influences the mathematics that is taught and enhances students' learning.

Updating the content of education is, first of all, a review of the model of education in mathematics, its structure, content, methods and techniques of teaching and education, the introduction of a new system of assessment of student achievement. The new stage in the development of education is closely linked with the introduction of a competent approach to the organization and content of the learning process, the need to teach students to apply their knowledge and skills in real learning and life situations.

References

1. Nohda, N. (2000). A Study of "Open-Approach" method in School Mathematics Teaching. Paper presented at the 10th ICME, Makuhari, Japan.
2. Ontario Ministry of Education (2011). Capacity building series provoking student thinking/deepening conceptual understanding in the mathematics classroom. Eight tips for asking effective questions.
3. Ontario Ministry of Education. (2006). A guide to effective instruction in mathematics, Kindergarten to Grade 6. 2: Problem solving and communication. Toronto: Queen's Printer.
4. Phonapichat, P., Wongwanich, S., & Sujiva, S. (2014). An analysis of elementary school students' difficulties in mathematical problem solving. *Procedia-Social and Behavioral Sciences*, 116, 3169-3174.
5. Radley, K. M. (2007). Open-ended approach to teaching and learning of high school mathematics. Vaal University of Technology, South Africa.

ӘОЖ 347.78

XIX ҒАСЫРДЫҢ ЕКІНШІ ЖАРТЫСЫ МЕН 1917 ЖЫЛДАР АРАЛЫҒЫНДАҒЫ ТҮРКІСТАН АРХЕОЛОГИЯ ӘУЕСҚОЙЛАРЫ ҮЙІРМЕСІНІҢ ЗЕРТТЕУЛЕРІ

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті
Сейткулова Ж.М. т.ғ.к., доцент
Рүстем О.Ү. II курс магистранты

Аңдатпа: 1895 жылы Ташкентте археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі ашылды. Оның құрамында орыстың атақты шығыстанушылары мен ғалымдары болды. XIX ғасырдың екінші жартысы мен 1917 жылдар аралығындағы

үйірме зерттеулерінің нәтижесінде Жамбыл облысындағы тарихи ескерткіштер зерттеліп, ғылыми айналымға енді.

Аннотация: В 1895 году в Ташкенте был открыт Туркестанский кружок любителей археологии. В его составе были известные русские востоковеды и ученые. Во второй половине XIX века и в 1917 году в результате кружковых исследований были исследованы и введены в научный оборот исторические памятники Жамбылской области.

Annotation: In 1895, the Turkestan Circle of archeology lovers was opened in Tashkent. It included famous Russian orientalists and scientists. In the second half of the nineteenth century and in 1917, as a result of circle research, historical monuments of the Zhambyl region were investigated and put into scientific circulation.

Кілтмі сөздер: Аулиеата /тарихи ескерткіштер/ шығыстанушылар/ саяхатшылар мен ғалымдар / кесенелер/ қорымдар/ ортағасырлық қалалар/ Ресей империясы/Түркістан археология әуесқойлары үйірмесінің зерттеулері/Қарахандар/ Ислам діні/

Ключевые слова: Аулие-Ата /исторические памятники / востоковеды/ путешественники и ученые/мавзолеи/ старые кладбища/средневековые города/ Российская империя/Туркестанский археологический кружок любителей/ Караханиды/Исламская вера

Keywords: Aulie-Ata /historical monuments / orientalists/ travelers and scientists/mausoleums/ old cemeteries/medieval cities/ Russian Empire/Turkestan archaeological circle of amateurs/ Karakhanids/Islamic Faith

Ұлы Жібек жолының дамуы, оның тоғыз жолдың торабында орналасқан Жамбыл облысының аумағымен өтуі, ерте кезеңдерде осы аймақта сауда мен түрлі мәдениеттердің қиылысып, орталығына айналуына және де әртүрлі ұлыстар өкілдерінің қоныстануына негіз болды.

Жамбыл облысының Шу және Талас алқаптарында Қазақ хандығының құрылып, туының тігілуі қазақ ұлтының және оның мемлекеттілігінің қалыптасуы мен дамуына негіз болды. Керей және Жәнібек сұлтандарының Әбілқайыр хандығынан бөлініп, Моғолстан ханы Есенбұғадан Шу мен Қозыбасы территорияларына қонытауына рұқсат беруі, 1465 жылы осы өңірде қазақ хандығын құруына негіз болды. Жаңадан құрылған мемлекеттің иелігіне өткен Жамбыл облысының аумағы халықтың көшпелі және жартылай көшпелі, отырықшы егіншілігінің объектісіне айналды. Тараз қаласы сол кезде сауда және мәдениет орталығы болған.

1774 жылы Абылай хан Әулиеата деп атап, ежелгі Тараз қаласын қайта жандандырды. Ұлы Әділ сұлтан Әулиеатамен бірге Сайрам, Шымкент, Ташкент қалаларын 1815 жылға дейін басқарды. Ол кезде көрші өзбектер мен қырғыздар Әулиеата қаласына жергілікті қазақтармен бірге келіп, сауда жасаған [1,7].

1809 жылы Қоқан хандығы бұл аймақты жаулап алды. Тараз қаласы Омар ханнан кейін (1826-1827) Мадали хан кезінде Меркі мен Тоқмақты байланыстыратын ірі әскери бекініс және сауда орталығына айналды. Қоқан хандығының сәулетшісі Рысмаатовтың басшылығымен ол Талас өзенінде, Әулиеата қаласында әскери бекініс ретінде қамал тұрғызды. Ол кезде Қоқан хандығының ең ірі және жақсы жабдықталған әскери бекіністерінің бірі болған.

XIX ғасырдың басында Қоқан хандығының қол астында болған Әулиеата, Мерке, Шалдавар сияқты ежелгі қалалар шекара және елді мекендер ретінде

пайдаланылды, әскери-әкімшілік, қаржы және сауда қызметі рөлін атқарды. XIX ғасырдың ортасында Ресей империясы Қазақстанның оңтүстік бөлігін Қоқан хандығымен жаулап алу бойынша батыл қадамдар жасады. 1858 жылы Әулиеата қазақтарының Қоқан хандығына қарсы азаттық күресінің басталуы Ресей империясының әскери шығынсыз аумақты жаулап алуына әсер етті. 1864 жылдың бірінші мамырында полковник М. Черняев басқарған адал армия Тоқмақ, Меркі арқылы 2 маусымда Әулиеата маңындағы Тектұрмысқа жетеді. Әулиеата қаласы Тектұрмыстан жақсы көрінеді. 1864 жылы 4 маусымда таңертең әскер Әулиеата Батыс ауданынан шабуыл жасады. Қоқан гарнизонында 1,5 мың адам болды, олардың 400-і ат әскері болды. Алайда олар жеңілді. Қоқан-бек Нияз датқа шайқасы басталғаннан екі сағат өткен соң, өзінің атқыштарымен Шымкентке қашып кетті. Бекіністі жауқолында қалдырылған ол өлтірілді. Әулиеата мен Шымкентті, Түркістанды басып алу кезінде Қоқандықтарға қарсы Ресей әскерлерінің құрамында 5 мыңға жуық жергілікті қазақтар болған.

Ресей өкіметі бүкіл Оңтүстік Қазақстанды басып алғаннан кейін, ол өзінің үстемдігін бекіту үшін арнайы заңдар шығарды және шаруаларды ішкі Ресейден жаңа жерлерге көшіруді бастады.

1864 жылдың шілдесінде генерал-майор М. Г. Черняев басқарған Жаңа Қоқан желісі құрылды. Бұл жаңадан құрылған әкімшілік аймаққа Әулиеата, Түркістан, Меркі, Тоқмақ елді мекендері кіреді. Әкімшілік Батыс Сібір генерал-губернаторы болып саналды.

1865 жылы Ресей билігі «қазақ даласын басқару туралы ережелер» жобасын дайындау үшін «дала комиссиясын» құрды. Бұл комиссияның құрамына Ішкі істер министрлігі мен әскери бөлімнің өкілдері, сондай-ақ жергілікті генерал-губернаторлардың өкілдері кірді. Сол жылдан бастап зерттеушілер елдің оңтүстігіне келе бастады. 1865 жылы ақпанда Жаңа Қоқан желісі таратылып, Орынбор генерал-губернаторының Түркістан облысы құрылды. Қазіргі уақытта Жамбыл облысының ауданы мен Әулиеата қаласы Түркістан облысының құрамына Орынбор генерал-губернаторлығының құрамына кірді.

1867 жылғы 11 шілдеде ереже жобасына сәйкес Түркістан облысы таратылып, жаңа Сырдария және Жетісу облыстары құрылды, олар 1867 жылғы 23 тамызда император Александр II қол қойған Түркістан генерал-губернаторлығының құрамына енгізілді. Түркістан генерал-губернаторлығының орталығы Ташкент қаласы болды. Осы заңдарды жүзеге асыру үшін патша үкіметі үшін қолайлы басқару жүйесі жасалды.

Осылайша, Түркістан облысы әкімшілік аймақ ретінде өз күшін жоғалтты. Қазақстан аумағынан оған Сырдария және Жетісу облыстары құрамындағы бүкіл оңтүстік өңір кірді. Облыстар уездерден, уездер болыстардан, ал олар ауылдардан тұрды. Орта Азияны жаулап алғаннан кейін Сырдария облысында бұрынғы әскери маңызын жоғалтқан Перовск және Шымкент бекіністері, Әулиеата және Қазалы инженерлік бекіністері пайда болды. Жаңа отарлық-әкімшілік реформаға сәйкес Қазақстанның бүкіл аумағы үш губернияға - Түркістан, Орынбор және Батыс Сібір губернияларына бөлінді. Генерал-губернаторлар барлық әскери және азаматтық билікті өз қолдарына шоғырландырды [2, 449 бет].

Жоғарыда айтылғандай, Түркістан генерал-губернаторлығының Жетісу және Сырдария облыстары қазіргі Жамбыл облысының көптеген аумақтарын қамтыды. 1867 жылғы 11 шілдедегі " Жетісу және Сырдария облыстарын басқару туралы Уақытша Ережеге " сәйкес Әулиеата уезі 1868 жылы 21 қазанда Сырдария

облысының құрамындағы 8 уездің бірі ретінде құрылды [3]. Оның негізгі аумағы басталды, заманауи станциялар Тулкубас қызметте болды аумағына дейін Шу ауданы. Ол бүкіл Жамбыл облысымен және көршілес Қырғызстанның Талас облысымен шектеседі. Жамбыл облысының солтүстік бөлігі - Шу қаласынан жоғары - Ақмолаға, ал шығыс бөлігі-сол кездегі Семей облысына кірді. Бастапқыда өңірдің орталығы Әулиеата қаласы болады деп есептелген. Алайда, Шығыс Түркістандағы тұрақсыздық Ресей империясын алаңдатып, орталықты Ташкентке көшуге мәжбүр етеді.

Мәселен, 1864 жылдан 1917 жылға дейін Түркістан генерал-губернаторлығы Сырдария облысы – Әулиеата округінің құрамына кірген 7 уездің бірінің 9 болысынан тұрды. Бұл Александровка, Дмитриевка, Громынюсу, Покровка, Қараой, Гродиковка, Кенколь, Баутерек, Расползание [4]. Бұл болыстар ауыл ақсақалдары басқаратын 211 ауылдан тұрды.

Ресей империясы жаудлап алған кезеңнен бастап, бұл аймақты түгел, жете зерттей бастады. Зерттеушілер арасында тарихшылар мен археолог ғалымдар да болды. Орыс зерттеушілерін аймақтағы қалалар мен түрлі кесенелер, тарихи ескерткіштер қатты қызықтырды. Олар қорғандар мен қамалдарды қазып, шыққан тарихи ескерткіштерді түрлі бағалы заттарды іздей бастады.

1864 жылы М.Г. Черняевтың әскери жорықтарының құрамында болған суретші М.С. Знаменский белгілі ғалым Т.Омарбековтың тұжырымдауынша ХІ ғасырға [5] жататын қызыл ірі блок тастардан салынып бітпеген «Ақыртас» тарихи кешеніне қызығып, құрылыстарының суретін салып, Ресей ғалымдарының назарын аударды. Суретшіні ірі тас блоктарынан тұрғызылған көне ескерткіштің ерекшелігі қызықтырды. Сурет кеңінен таралып, бұл мекенге зерттеушілер келе бастады.

Солардың бірі 1867 жылы Әулиеата уезіне келген шығыстанушы, археолог, нумизмат ғалым П.И. Лерх Тараз қаласы мен Ақыртасты зерттеді. Ол Тараздың мөлдір салқын бұлақты, бау-бақшалы қала екендігін жазып қалдырды. Табиғатын, сауда саттықтың орталығы деп жазып қалдырды. Оның жазбаларында Қарахан кесенесі туралы да мәліметтер келтірілген. 1222 жылы Самарқанға саяхатқа шыққан Қытайлық даосс монахы Чан-Чуннің деректеріндегі мәліметтер негізімен салынып Ақыртасты бітпеген буддалық ғибадатхана деп тұжырымдады [6,31 б.].

Одан кейін ғылыми зерттеу жүргізген геолог Д.Л. Иванов кешен туралы, оның салынған жоспары мен тастарды алған аймағы, блок тастарға ғылыми сипаттама жасап, суретін салып, мақала жариялады.

1890 жылдары тарихи ескерткіштерге ғалымдардың назары ауа бастады. 1893-94 жылдары белгілі шығыстанушы Василий Владимирович Бартольд Шу мен Талас алқабына зерттеу жұмыстарын жасау үшін келеді. Шымкент – Әулиата, одан Мерке мен Бішкек, Ыстықкөл, одан әрі Верный маршруты арқылы, өзі жүріп өткен жерлердегі тарихи түрлі ескерткіштер мен кесекелер, қалалар туралы ғылыми ізденістерін бастайды. 1894 жылғы ғылыми сапары туралы есебінде В.В. Бартольд Оңтүстік Қазақстан мен Жетісудың тарихи ескерткіштері туралы ортағасырлық тарихи түпдеректердің жиынтығы келтірілген тарихи очерк жазды. Очеркте Талас пен Шу алқаптарындағы ескерткіштер, ортағасырлық Тараз қаласы, Айша Бибі мен Бабаджа хатун, Дәуітбек, Қарахан кесенелері туралы алғаш Ресей ғалымдарын таныстырды. Сондай-ақ, Бектөбе ауылындағы Жувикат қаласы, Байзақ ауданындағы Оххум қаласы туралы, Ақыртас кешені, Түймекент, Құлан қалалары туралы келтірді. В.В. Бартольд жергілікті тұрғындардан Ақыртас туралы мағлұматтар жинап, тіпті оны несториандық ғибадатхана деп тұжырымдайды. Алғашқылардың бірі болып

ортағасырлық Тараз қаласының орны осы Әулиеата қаласы деп құнды ғылыми мәлімет келтіреді.

1895 жылы 11 желтоқсанда Орта Азия мен Қазақстанның оңтүстігі, Жетісудың өткен дәуірлеріндегі тарихи ескерткіштер мен деректерді жинауды мақсатты және жоспарлы жүргізу үшін Ташкентте археология әуесқойларының Түркістан үйірмесі құрылды. Үйірме қызметімен алғаш рет Түркістан генерал губернаторлығына қарайтын аймақтағы тарихи ескерткіштерді тізімге алып, археологиялық карталар жасалады. Археологиялық әуесқойларының Түркістан үйірмесінде И.В. Аничков, В.В. Бартольд, Ә. Диваев, Б.А.Каллаур. А.К. Кларе. Н.П. Остроумов, Н.Н. Пантусовтар белсенді зерттеу жұмыстарын жүргізді.

1889 жылы Тараз бен Жуалының ортасындағы Қаратау бөктерлерінен, яғни Күйік асуындағы Үңгірлісайдан ертеректен қалған мола қазылды. Моладан құнды тарихи ескерткіштер табылды. Бұл жәдігерлер үйірме мүшелерін қызықтыра түсті.

1890 жылы шығыстанушы Е.Ф. Каль Әулиеата уезінің ескерткіштерін зерттеп, құнды мәліметтер жинады, Жітіқара қорымының үлкен қорымдарының бірінде қазба жүргізді.

Әсіресе ежелгі дәуірлерді зерттеуде Василий Андреевич Каллаур көп жұмыс істеді және бай ғылыми мұра қалдырды. 1880 жылдың сәуірінен бастап 1898 жылдың қараша айына дейін Әулиеата уезінің бастығы болған, сонымен қоса Түркістан әуесқойлар үйірмесінде ғылыми басндамалар жасайды. Оның көптеген еңбектері ортағасырлық қалалардың орнын анықтауға, қалажұрттардың орны мен карталарын аймақтағы қорымдардың, тас мүсіндердің сипатына арналған. Сондай-ақ, «План крепости Аулие-Ата» атты еңбегінде қала жоспарын жасайды. Түркі жазбаларын тауып, оның мазмұнын оқып зерттеді. Каллаур аймақтағы тарихи архитектуралық ескерткіштерді де зерттеді. 1897 жылы Әулие-Ата уезіне келген ол Бабаджа хатун кесенесі, Тектұрмас күмбезі, Қарахан кесенесі туралы, П.И. Лерх пен Василий Владимирович Бартольд келтірген Ақыртас сипаттамасын толықтырды.

1897 жылғы 5 мамырда қалдырған жазбаларында Василий Андреевич Каллаур Айша Бибі кесенесі туралы былай келтіреді "Бұл күмбездің мазары оңтүстік жағына қараса, ал қабірдің кіреберісі оңтүстіктен солтүстікке қарай орналасқан. Менің ойымша, ол өзінің ежелгі сәулетімен назар аударуға лайық. Мен жергілікті тұрғындардан Қарахан және Әулие Ата мазары туралы аз ғана мәліметтер жинай алдым" - [7]. Айша бибі кесенесі мен Бабаджа Хатун, Ұлы Жібек жолындағы ежелгі қалалар мен қоныстар, Тектұрмас пен Таластың төменгі сағасындағы сәулет құрылыстары, тас мүсіндер мен ежелгі түрік руникалық жазулары сипаттап жазып, қалдырды.

Келесі Қарахан кесенесі туралы деректерді Орта Азияны зерттеуші ғалым, тарихшы, библиограф Александр Васильевич Панковтың «Мазар Карахана» атты мақаласынан табамыз. Ташкеннен Таразға сапарға шыққан ол Қарахан мазары туралы «Ағаштар арасында, көшеге теріс қарап тұрған мазардың қирандыларын көруге болады. Жақсы сақталған түрлі-түсті глазурьмен боялған екі мұнарасы көз тартады. Симметриялық түрде салынған күйдірілген әдемі қытай кірпіштері (күйдірілген кірпіштерді айтып отыр) ерекше» -деп жазды [7].

Қарахан мазары туралы шығыстанушы ғалым Жозеф Антуан Кастанье «Надгробные сооружения киргизских степей» атты еңбегінде былай деп жазды – «Табиғаттың сұрапыл мезгілдері мен уақытқа қарамастан, ол әлі де өзінің ұлылығын сақтап қалды. Оның қасбеті ағаштармен сәл жасырылған. Бұл бөлік ең сақталған және ең қызықты жері. Алдыңғы қабырға суреттерінің кейбіреулері крест тәрізді.

Аңыз бойынша, бұл қабірде ежелгі түріктердің исламды алғашқы қабылдаған билеушісінің сүйегі жерленген» [7].

В.П. Лаврентьев «Схема бугров в черте города Аулие-Ата» еңбегін жазады. Бұл еңбекте ол Әулиеата айналасындағы 50-ден асатын қала-типтес «төбелер» – қалажұрттарының реестрін жасайды. Көнені әйгілі зерттеушісі А.И.Добросмыслов ХХ ғасырдың басындағы Әулие Ата құрылымын сипаттап қалдырды.

Түркістан археология әуесқойларының үйірмесінің құрамындағы атақты шығыстанушылар мен ғалымдар ХІХ ғасырдың екінші жартысы мен 1917 жылдар аралығында Оңтүстік Қазақстан және Жетісу аймақтары бойынша, соның ішінде біз зерделеп отырған Жамбыл облысындағы тарихи ескерткіштерді зерттеп, карталарын жасап, арнайы еңбектер жазып, ғылыми айналымға енгізді. Бірақ, мүдде тұрғысынан келгенде олар Ресей империясының саяси ұстанымы бойынша жергілікті халықтың төл тарихи ескерткіштерін осы аймақта мұражайлар ашып, болашақ ұрпағына қалдыру мақсатына мән бермеді. Көбінесе қазба жұмыстары жоспарсыз жүргізілді. Табылған бағалы тарихи мұралар талан-таражға салынды. Археологиялық әуесқойларының Түркістан үйірмесі өз қызметін 1917 жылғы қазақ төңкерісіне орай тоқтатты. Осы кезеңдерде жүргізілген ғылыми зерттеу жұмыстарының тарихи маңызы осы күнге дейін әрине зор. Сол кезеңде қалдырылған жазба тарихи түпдеректер сол ескерткіштер туралы негізгі дерек көзі болып табылады және күні бүгінгі өлкетану жұмыстарына, облыстық археология мен архитектура ескерткіштерін тіркеу мен сипаттауға мұрындық болды.

Пайдаланған әдебиеттер

1. Сейтқулова Ж.М. Жамбыл облысындағы этностар мен этникалық топтар тарихы. Монография – ИП. Бейсембекова А.Ж. Тараз: 2017. – 185 б.
2. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық, 3-том.-Алматы: Атамұра, 2002. – 768 бет.
3. Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. 146-қор, 1-тізбе, 132-іс, 6 -бума.
4. Жамбыл облысының мемлекеттік архиві. 12-қор, 17- тізбе, 4-іс, 13- бума.
5. Омарбеков Т. Ақыртасты кім салған? <https://egemen.kz>.
6. Қазақстан тарихы. Энциклопедиялық анықтымалық. –Алматы. «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. –765б.
7. Горол Тараз – эпохи расвета и упадка в исторических летописях и хрониках./ https://www.inform.kz.gorod_taras..

ӘОЖ 94(574)

ТАРИХИ ЖАЗБА ТҮПДЕРЕКТЕР БОЙЫНША ТАРАЗ ШЕЖІРЕСІ

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті

Сейтқулова Ж.М. т.ғ.к., доцент

Рүстем О.Ү. II курс магистранты

Аңдатпа: Тараз қаласының тарихы ертеден-ақ Қытай, араб, батыс елдерінің жазба тарихи түрдеректерде жазылып қалдырылған. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан Тараз қаласы мәдениет пен сауданың орталығы болды. Кейінгі

ортағасырлар мен жаңа заман дәуірінде Тараз тарих сахнасында бұрынғысынша роль атқармады. Ресей империясы тұсында ол уездік орталық, ал Кеңес өкіметі мен қазіргі кезеңде ол облыс орталығына айналған ірі қалаға айналды.

Аннотация: История города Тараз издавна сохранилась в письменных исторических источниках Китая, арабских и западных стран. Центром культуры и торговли стал город Тараз, расположенный вдоль Великого Шелкового пути. В эпоху позднего средневековья и Нового времени Тараз по-прежнему не играл роли на Исторической сцене. Во времена Российской империи он был уездным центром, а в советское время и в современный период превратился в крупный город, ставший областным центром.

Annotation: The history of the city of Taraz has long been preserved in written historical sources of China, Arab and Western countries. The city of Taraz, located along the Great Silk Road, became the center of culture and trade. In the era of the late Middle Ages and Modern times, Taraz still did not play a role on the Historical stage. During the Russian Empire, it was a county center, and in Soviet times and in the modern period it turned into a large city that became a regional center.

Кілтмі сөздер: Тараз тарихы/ жазба түпдеректер/ортағасырлық Тараз/ саяхатшылар мен ғалымдар / Ұлы жібек жолы/ сауда мен мәдениет орталығы/ Батыс түрік қағанаты/ Түргеш/ Қарлұқ/Қарахандар/ Ислам діні/

Ключевые слова: История Тараза / письменные источники / средневековый Тараз/Путешественники и ученые / Великий шелковый путь/ центр торговли и культуры/ Западно Тюркский каганат/Тюргеш/Карлук / Караханиды/Исламская вера

Keywords: History of Taraz / written sources / medieval Taraz/Travelers and scientists / The Great Silk Road/ center of Trade and Culture/ Western Turkic Khaganate/Turgesh/Karluk / Karakhanids/Islamic Faith

Халқымыздың әлемдік өркениет тарихында ойып орын алған асыл мұралары ертеректен қалыптасқан, оның дәлелі көптеген ежелден сақталған тарихи ескерткіштері. Ерте заманнан бізге жеткен сан ғасырлық тарихынан, экономикасы мен этнографиясынан құнды мәліметтер беретін ежелгі тарих көзі бұл көне қалалар орны. Олардың қойнауын ақтарсақ ертеден ата-бабаларымыздың бүкіл дүние жүзі мәдениетіне қомақты үлес қосқанын, ілгері мәдениетті ел екендігін дәлелдейтіні бірден – бір айғақ. Қазақстан – ұшы қиырсыз кең байтақ ел. Бүгінде елімізде өзен-көлдерді жағалай көптеген жаңа қалалар бой көтерген. Олардың біразы ескі шаһарлардың маңына немесе тура солардың үстіне салынған. Осылайша кешегіміз бүгінгі күнмен сабақтасып жатыр. Өткенімен тарихи сабақтасып жатқан қалаларымыздың көбісі дерлік Ұлы Жібек жолының бойында орналасқан. Іргетасы қаланғанына жүздеген жылдар болған қалалар әлемде аз емес. Ал, бірнеше мыңдаған жылдық тарихы бар қалалар жер бетінде санаулы ғана. Сондай көне қалалардың бірі – Тараз қаласы.

Тараз қаласының іргетасының қалану тарихына қатысты алғашқы жазба тарихи түпдерек Қытайдың «Цянь-Ханьшу», яғни «Хань әулетінің тарихы» деп аталатын жылнамада кездеседі. Бұл «Цянь-Ханьшу» деп аталатын жылнаманы біздің дәуіріміздегі 32-92ж.ж. өмір сүрген Қытай тарихшысы Бань Гу жазған. Осының негізінде белгілі шығыстанушы Л.Н.Гумилев «Сборник в честь академика И.А. Орбели. Исследования по истории народов Востока» деген жинақта жариялаған «Б.д.д. 36 ж. Талас соғысы» атты мақалада Талас қаласының іргетасының қалануы туралы құнды дерек келтірген. Яғни, бұл Талас қаласының қалану тарихы туралы алғашқы жазба дерек деп айтсақ болады. Ол жөнінде Тараздың 2000 жылдығына

орай елімізге белгілі журналист Б. Әбілдаұлы «Қазақстанның ең ежелгі қаласы» атты мақалада Тараздың қалану уақыты туралы нақты дерек келтіреді. Онда: «Талас өзенінің жағасында ғұн билеушісі Чжи-чжи шанью (Шөже тәңірқұты) б.д.д. 42-41 ж.ж. Талас қаласының ірге тасын қалады», - деп жазды [1,275].

Осы ертедегі қытай тарихи жазба түпдерек көзін арқау еткен Н.А. Бернштам, Н.Я. Бичурин, Ә.Х.Марғұлан, Т.Сенигова, Ю.Я.Зуев, С.Өтениязов өздерінің тарихи еңбектерінде Тараз қаласының іргетасы біздің жыл санауымызға дейін І ғ. орта кезінде қаланғанын жазып өтті.

1936-40 ж.ж. өлкемізде ғылыми археологиялық қазба зерттеу жұмыстарын жүргізген еңбектерінің нәтижесімен А.Н.Бернштам 1941 ж. Алматы қаласында «Талас алқабының ежелгі ескерткіштер» атты тарихи-археологиялық очеркін баспадан шығарады. Осы қазба жұмыстарының барысында орта ғасырлық Тараз қаласының орны мен оның округіндегі ескерткіштерді зерттеуге негіз қаланды. Очеркте ғалым Бань Гудің дерегіне сүйене отырып: «Бұл жылнамада Талас өзені туралы тұңғыш рет жазады, Чжичжи шанью қаңлы тайпасының билеушісі тарапынан қолдау табады, қаңлы көсемі шаньюге оның жасақтарына өз иелігінен жер бөліп, қызын ұзатады...Чжичжи шаньюдың әрекеттері Қытайдың билеушісі топтарын қатты алаңдатады. Олар өздеріне солтүстік ғұндардың шабуылын ұйымдастырушы Чжичжи деп біліп, Чжичжи шаньюдың көзін күртуды ұйғарады. Осы мақсатпен Қытайдың екі қолбасшысы Гань-янь-шоу мен Чэнь-тан басқарған арнайы әскери қосынын аттандырады. Бұл әскерлер б.д.д. 36 ж. Чжичжиды қоршауға алып, оны өлтіріп тынды. Осы қолбасшылардың өмірбаяндарында Чжичжи шаньюдың ордасы баяндалады. Мұнда шаньюдың шатырлардан (киіз үйлерден) тұратын ордасы жан-жағынан дуалдармен қоршалған қала ішінде, Талас өзені жағасында екендігі көрсетілген» [2] Яғни, мұнда біздің жыл санауымызға дейінгі І ғ. болған оқиғаны айқындап отыр.

Қазақстан тарихының қола дәуірі мен орта ғасырларын зерттеуші, белгілі ғалым, академик Ә. Марғұлан болса былай деп жазады: «В.В Бартольд және көптеген басқа ғалымдардың зертеулері бойынша ғұндар Талас аңғарына біздің заманымызға дейінгі III-II ғ.ғ. келіп, осы жерде сарайлар мен мұнаралары бар Талас қаласын салды»- деген. Сонымен қатар, ғалым өзінің «Әлемде шешілмеген мәселелер көп» атты мақаласында Талас қаласының негізін қалаған уақыты туралы Қытай жылнамасының деректеріне сүйене отырып, «Ұлы Ғұн империясының тәңірқұты Шөже б.ж.д. І ғ. орта кезінде өз мемлекетінің астанасы ретінде Талас қаласын салды. Ғұн билеушісі Шөже тәңірқұты қала қорғанын салдыру үшін халықты жинады, қала қорғанын салуда 500 адам күні бойы жұмыс істеп, екі жылда бітірді»-деген мәліметтер келтіріледі.Сондай-ақ, бұл қорғанды Ферғана мен Парфиялық шеберлер және 100 Рим легионерлері мен жергілікті халық өкілдері салған деген тарыхшылардың арасында тұжырымдар бар.

Ғұндарды толық бағындырып, стратегиялық шаһарды алуды көздеген қытайдың арнайы жасақталған қалың қолы б.з.д. 36ж. қалаға лап қойды. Бұл кезде қаңлы елімен қырғи қабақ жағдайда болып, күш-қуаты кеміген ғұндар жанқиярлық ерлік көрсетіп, жауга қарсы тұрғанымен, өз қалаларын қорғап қала алмады. Ссылайша, жаудың қалың қолына төтеп бере алмаған Тараз қаласы тарихында алғаш рет қирағанын тарихи жазба дерек көздері арқылы біліп отырмыз.

Қазақстан территориясында археологиялық зерттеулерде көп еңбек сіңірген археолог А.Н.Бернштам осы өңір туралы – « Бұл алқапты тынбай зерттеу керек, оның нәтижесі сол бізге адамдардың ежелгі қоныстарын тауып берері хақ » - деген

еді [2,18]. Талас алқабын 193-40 ж.ж., 1968 ж., 1998 ж. бастап үздіксіз жүргізілген археологиялық зерттеу жұмыстарының барысында көптеген тарихи бай ескерткіштер табылды. Жоғарыда айтқан А.Н.Бернштамның ғылыми тұжырымы орындалды. Бұл алқаптан палеолит, неолит, қола дәуірлерінің ескерткіш заттары да шықты. Біздің дәуірімізге дейінгі VII-III ғ.ғ. Жетісуда сақтар мен үйсіндердің тайпалық одақтары пайда болғаны белгілі. Олардың мәдениеті туралы осы өңірдің солтүстік – батыс бөлігінде жүргізілген археологиялық қазба жұмыстарының барысы оған дәлел. Тарихи археологиялық деректерге сүйенген А.Н.Бернштам «Талас алқабындағы жерлерде б.з.д.V ғ. мәдени қабатына жататын қоныс – мекендер бар»-деген [2,18]. Бұл дәуірге Берік-қара қорғанынан табылған арыстанның үйректі жұтып жатқан кескіндеме суретінің қалдығы дәлел болады. Жамбыл қаласының кірпіш зауытының ауданында табылған тас дән уатқыш қол диірмендері мен көзелердің шығуы бұл территориядағы халықтардың алғашқы қоныстануының аяқталғандығын көрсетеді. Сонымен қатар Тараз қаласының жұртынан табылған жебе ұштары, қоладан құйылған жауынгер скульптурасы жоғарыдағы айтылғандарды растай түседі. Кейініректегі Талас алқабындағы тайпалар туралы деректерді біз қытай саяхатшысы Чжан-Цянның жазбаларынан кездестіреміз. Талас өзенінен өткен саяхатшы «бұл өңірде тек үйсіндер ғана емес, қаңлыларда мекендейді»- дейді [1,248]. Шынындада бұл алқаптарда қаңлылар б.з.д. I ғ. біздің заманымыздағы V ғ. дейінгі кезеңде мекендеген.

Осы алқапты мекендеген түрлі ұлыстар мен тайпалардың этникалық топтары біздің дәуіріміздің VI ғ. бастап қоғамдық дамудың жаңа сатысына қадам басты, ерте феодалдық құрылыс дами түсті. Орта ғасырларда Тараз қаласы туралы жазба тарихи түпдеректер молая түсті. VI ғ. Талас алқабы Қазақстан территориясындағы алғашқы феодалдық мемлекет Батыс Түрік қағанатының иелігінде болып, ал, Тараз қаласы осы мемлекеттің мәдени орталығына айналды. 568 ж. грек тарихи жазба түпдеректерінде алғаш рет Тараз қаласының аты аталды. Византия мен Парсылықтардың арасындағы керуен жолдары бойындағы талас-тартысы соғысқа ұласады. Византия мемлекеті үшін енді жауынгерлер резерві қажет болды. Парсылықтарды жеңу үшін Византия императоры Юстиниан өзіне одақтас деп Батыс Түрік қағаны Дизабулды тапты. 568 ж. Византия императоры өз елшілігін Земарх Киликийскийдің басшылығымен Батыс Түрік қағаны Дизабулға Тараз қаласына жіберді [3,679]. Осы жылы Византия елшілігімен қоса Парсы елшілігі де келген еді. Бірақ Дизабул Парсылықтарды қолдамай, Византия жағына шықты. Византия елшілігінің Таразда болғандығының айғағы, қала жұртынан бір бетінде дулыға киіп, найза ұстаған император, екінші бетінде қолына крест ұстаған Жеңіс әйел құдайының бейнесі бейнеленген Юстианианның алтын құйма теңгесінің табылуы еді.

572 ж. Жетісу жері түрік Қара Чирун Даттың қолына көшеді. Бұл кезеңде Тараз қаласы түрік мемлекетінің астанасы болып, оның саясы өмірінде маңызды роль атқарды және осы өңірді мекендеген тайпалар мен халықтардың тағдырын Орта Азия халықтарымен тығыз байланыстыра түсті. 580 ж. Согды қаласында көшпенді түріктер мен Бұхар басшысы Абруйдың арасындағы соғысы сондағы көптеген мекендеуші халықтардың Таразға, Жетісуға көшіп келуіне әкеп соқтырды. Бұл оқиға жайлы жазған «Бұхар тарихы» атты кітабында Жершахи былай деп баяндайды. «Абруйдың аяусыз қысымына төзбеген согды диқандары мен көпестері Түркістан мен Таразға кетулеріне тура келді. Мұнда олар келген соң, өз басшылары Хамуктің атымен, Хамукат қаласын салды. Таразға келген согды диқандары мен көпестері

Түрік Қара Чирун Даттан көмек сұрады. Ал түрік Қара Чирун Дат Абруйға қарсы соғысуға өз баласын жіберді» [1.304] Негізі Хамукат қаласы Тараздың солтүстік – шығысында орналасқан. Таразға Согды аристократтарының, дикандарының көшіп келуі, сөйтіп Бұхардағы Абруй соғасын басуы сол кездегі осы территорияларда Тараз қаласының саяси өмірде қаншалықты дәрежеде роль атқарғанын байқатады.

630 ж.Тараз (Даласы) туралы қытай саяхатшысы Сюань -Цзянь былай деп жазады: «Цзяньцюаньнан батысқа қарай 140-150 км жүргеннен соң біз Даласы қаласына келдік. Қаланың шеңбері 8-9 км (2,5-2,7км). Онда әртүрлі елдерден келген көпес-саудагерлер мен хусилар (согдылықтар) аралас тұрады. Жері мен ауа-райы Суйлдағыдай. Оның солтүстігіне қарай 10 км шамасындай жерде 300-ге таман үй-жай қоныстанған. Оңаша тұрған кішігірім қала бар. Қала тұрғындары, орталық патшалықтан шыққан адамдар. Бір кезде олар Туңзуюғмен тұтқынға алынған, бірақ кейін келе жерлестікке бірігіп, қаланың негізгі тұрақты тұрғындары ретінде сол жерде тұрақты мекен тапқан.» [4,102] Сюань-Цзянь айтқандай сол дәуірдегі Тараз қаласының орны археологиялық зерттеу барысында дәлме-дәл келеді. VII ғасырдың өзінде Тараз қаласында цитадель, шахристан, рабат болған. Оларды қоршай мұнаралы күзет орындары бар дуалдар салынған. Ал оларды қоршай түрлі қолөнершілердің үй-жайлары болды. Кейінгі қала мәдениетінің гүлдене түсуіне Батыс Түрік қағанатының ішкі қақтығысының барысы кері әсер етті. Екі ғасырдай билік құрған Батыс Түрік қағанаты ыдырап, оның орнына Түргеш конфедерациясы келді. Тараз қаласы қара түргештердің орталығына айналды, бұл VII ғ. соңы мен VIII ғ. алғашқы онжылдықтары кезеңі еді.

704-744 ж.ж. аралығы Тараз қаласына белсенді әскери жорықтар тән. Тараздықтар арабтармен біріге отырып 751ж. қытайлықтарға қарсы күресті. 748 ж. Батыс Жетісу территориясындағы сары түргештердің астанасы Суяб талқандалап, олар Тараздықтарға, яғни қара түргештерге тәуелді болды, ал Тараздықтарды Ташкент билеушісі иелік етті. Талас алқабындағы мекендеуші халықтар және тараздықтар үшін үлкен тарихи оқиға бұл сол кездегі Ташкент билеушісімен Ферғана билеушілердің арасындағы қақтығысы еді. Нәтижесінде Ферғана билеушісі Қытай патшасынан көмек сұрайды. Қытай патшасы оған 100 мың әскер беріп, ақыры Ташкент билеушісі жеңіліске ұшырайды. Бұны естіген Әбу-Муслим Зияд-ибн-Салихпен бірге қытайлықтарға қарсы шабуылға шығады. Сөйтіп, 751 ж. Талас өзенінің бойында шілде айында мұсылмандар қытайлықтар мен ферғаналықтарды жеңіп, олардың 50 мыңын өлтіріп, 20 мыңдайын тұтқындап жеңіске жетеді [1,339]. Сөйтіп, ферғаналықтармен қоса қытайлықтардың Жетісуды алғысы келген саясаты іске аспады. Ал арабтар үшін нәтижелі жеңіс болды. Бұл туралы В.В.Бартольд: «Араб жаулаушылары Талас алқабына дейін келгенімен, оны өз иеліктеріне қоса алмады», десе Бернштам болса «Талас алқабын және Чу өзенімен Талас аралықтарын зерттеу барысынан біз Тараз қаласының мұсылман мәдениетін таратушы – форпосты болғанын байқаймыз» - дейді. Шынындада арабтардың Тараз қаласын жаулап алуы ислам дінінің таралуына Тараз қаласы өзіндік тарихи-саяси роль атқарды.

766 ж. Талас алқабы және Сырдария облысының шығыс бөліктерін қарлұқтар өз иелігі етті. Арабтардың қарлұқтарға жасаған шабуылдары сәтсіздікпен аяқталды. Қарлұқтардың тарихы жайлы «Таң патшалығы тарихы. Ұйғыр және қарлұқ тарауларында» былай дейді: «Қарлұқтар күшейіп, ұйғырлармен үзеңгі соғыстырып мүйізdesti де, он тайпа қағандығының ежелгі жеріне көшіп кетті. Ақырында олар Суяб, Тараз қалаларына барып орналасты». Тараз қаласы енді Түркеш қағандығынан

Қарлұқ қағандығының қол астына көшті. 200 жылдай бүкіл Жетісу мен Талас алқабында иелік етті. Қарлұқ қағандығында мал шаруашылығымен қоса егіншілік, қала мәдениеті дамыды. Тараз қаласының маңында Атлах, Жамукент, Құлан қалалары пайда болды. Тараздың мәдениетінің гүлдене түсуіне Шельджи қаласындағы күміс кен орнының ашылуы үлкен септігін тигізді. Қарлұқ қағандығы кезінде Тараз қаласында қол өнермен сауда дамып, бұның өзі ақша айналымын туғызды. Тараз VIII ғ. өзінде-ақ «даңқты да инабатты шарұқ-түріктер қаласы» деп аталды [1,311].

Түркеш қағандары сияқты қарлұқтарда өздерінің атынан күміс, металл ақшалар шығара бастады. 775-875 ж.ж. аралығында қарлұқтар ислам дінін қабылдады. Қалада ежелгі түрік жазуымен соғды жазуы ығыстырылып, араб әліппесі негізі қалыптасты. Ислам дінін уағыздау үшін мешіттер мен медреселер ашылды.

Көп кешікпей IX ғ. соңында Тараз қаласы саманидтердің иелігіне көшті. 893 ж. жазбаша деректер бойынша, Исмаил-ибн-Ахмет Таразға қарсы соғысқа шығып, көптеген қиыншылықтарды басынан кешіреді. Тараз әмірі жауға бас иіп, ислам дінін мойындайды. Деректе :«Тараз қаласының басты шіркеуін, басты мешітке айналдырды». IX-X ғ.ғ. Тараз мәдениеті онан әрі дами түсті. Сауда жолы, бай егіншілік алқабы, Талас Алатауының күміс руднигі Тараз экономикасы мен мәдениетінің өрлеуіне толық мүмкіндік берді. Осы кезеңдерде араб саяхатшыларының еңбектерінде Тараздың аты жиі кездесетін болды. X ғ. араб географы Әл-Масиди былай деп жазды: «Тараз бау-бақшалы, қалың елді, оры, төрт қақпалы және қонысталған рабады бар үлкен бекітілген қала. Медина қақпасының түбінде үлкен өзен аққан, оның арғы жағында қаланың бір бөлігі жатыр, үстінде өткелі бар. Алқалы мешіті базарлардың арасында»[4,103].

840 ж. Білге Күл Қадырхан қарлұқ билеушісі қаған атағын алып, оның баласы Оғұлшақ Қадырханның иелігіне Тараз қаласы тиді. Қарахан мемлекетінің негізін салушы Оғұлшақтың немере інісі Сатұқ Боғыра хан 999 ж Талас алқабын, бүкіл Жетісу мен Оңтүстік Қазақстанда, Орта Азияны жаулап алды. Қараханидтер династиясы кезінде Тараз жаңа мемлекеттің астанасына айналды. Сатұқ Боғыра ханнан кейін оның баласы Әлі Арслан хан жоғары қаған хан атағын алып, Тараз бен Баласағұнның билеушісі деп есептеледі /12,182/. Қарахандар дәуірінде Таразда теңге сарайлары болған. Мемлекет иелері түрлі металдардан өз аттарын соғыш теңгелер шығарған. 1002-1173ж.ж. аралығында түрлі билеушілердің атымен Тараз ақша сарайынан теңгелер шығарылған. Белгілі нумизматик Б.В.Луининнің айтуынша 1173 ж. дейін Таразда теңгелер шығарылып тұрған. Мысалы, 1004-1005 ж.ж. Мұхаммед ибн Алидің атымен, ал, 1006-1007 ж.ж. Ахмед Ибн Әлидің атымен, 1039-40 және 1053 жылдар аралығында Яғын-тегін Мұхаммед Боғыра-ханның атымен, 1176-77 ж.ж. Қара тегін атымен, 1077-1094ж.ж. дейін Халиф ал Мухападидің, яғни Халиф әл Қаимның орнына отырған уәзірдің атымен теңгелер шығарылған [5, 59].

Қараханидтер мемлекетінің тұсында Тараз қаласы мәдениетті гүлденіп өркен жайды. Сол заман авторлары Тараз қаласын саудагерлер қаласы деп мадақтады. Қарахандар дәуірінде егіншілік, мал шаруашылығы, қол өнер және сауда гүлденіп, елдің экокномикасы мейлінше дамыды. X-XII ғ.ғ. Қарахан мемлекетінде сәулет өнері дамып, тамаша табыстарға жетті. Қарахандықтардан кейінгі Талас алқабының саяси, мәдени дамуында өздерінің кері әсерлерін тигізген қара қытайлықтармен, наймандардың, монғолдардың бірінен-соң бірінің шабуылдары гүлденген өлкенің мәдениетін жойып, қалаларын қиратып, халқын тонаған жорықтары тән еді. 1181 ж. қыпшақтардың әскер басшысы Алып-Қара қарақытайлықтарды Тараздан қуады.

1203 жылы қарақытайлықтар Талас алқабына шабуылдап, оның билеушісі етіп Таянғаны отырғызады. 1210-1212 ж.ж. Талас алқабына Мұхамед-Шах қарақытайлықтарға қарсы жорығында қала мен дала қаңыратып бос қалдырды дейді кейбір деректерде.

Араб ғалымы Якутте былай деп хабарлайды: қарақытай әскерлері талқандалғаннан кейін хорезмшах Мұхаммед «шекарадағы қорғандарды өз қолымен қиратап, оларды өз әскерлерінің талауына берді. Олардың тұрғындары қалаларын қимасада көшіп шықты. Бақтар қаңырап иесіз қалды». Қарақытайлықтар мен наймандардың, оларға қарсы шыққан Мұхаммед-шахтың ойрандары, моңғол шапқыншылығы Талас алқабының гүлденген оазисін, Тараз мәдениетін құлдыратып жіберді. Талас алқабы Шағатай ұлысына тигеннен кейін тарихи деректер кездесіп отырады.

1248 ж. Монғолияға сапар шегіп бара жатқан Кавказ билеушісі Арғұнның Таразда болғаны айтылады. Одан кейін Арғұн 1251ж. Монғолияға құрылтайға тағыда кетіп бара жатқанында соғады. XIII ғасырдың орта шенінде Тараз туралы мәліметтер, дәлірек айтқанда 1253-1255ж.ж. Монғол ханы Мөңкеге жіберілген, Қазақстан жерімен өткен, француз орденінің монахы, Француз королінің, яғни Людовик IX-ның елшісі Рубрук Вильгельм өз деректерінде былай деді. «Қаратаудан асқаннан кейін жетінші күні біздің оңтүстік жағымыздан өте биік таулар көріне бастадыда , біз бау-бақшаны суарылатын жазыққа шалғат, өңделген жерлерді таптық. Біз Кинчат (Кенджақ) сары-үйсін қаласына кірдік. Таудан сол жердің бәрін суғарып жатқан үлкен өзен аққан.... Ол ешбір теңізге құймайдыда .... Мен Бурлдің неміс құлдары бар Талас қаласы туралы сұрадым». 1255 ж. Кіші Арменияның билеушісі Гайтонмен Құлаға екеуі Тараз қаласында кездеседі [5,90]. Батыс рабаттан табылған зерттеу жұмысы кезінде төрт арлалы қала билеушісінің мавзолейін осы кезеңге жатқызады. Бұл мавзолейдің сақталып қалуы, оның кімге қойылғанында тапқызды. Бұл Ұлық-Білге Ықпал-хан Дәуітбектің, яғни 1262ж. 12 наурызда өлген деген жазуының сақталуынан анықталды.

1269 ж. Талас өзенінің жағасында шағатайлықтардың құрылтайы өтіп, Талас алқабы мұсылман дінін уағыздаушы Қайдудың иелгене көшті. Қайдудың Таразға тағайындаған билеушілері Бұқа-Темір (1272-1291ж.ж.) мен Дуаханның (1291-1306ж.ж.) атымен шыққан теңгелердің табылуы 30 жылдай Тараз өзімен-өзі еш билеушісіз қырқыспай бейбіт өмір сүргендігін көрсетеді. 1301ж. Қайду өлгеннен кейін, қала оның баласы Чапардың қолына көшеді. 1305ж. Талас өзенінің төменгі жағын билеген Қайдудың үлкен ұлы Шах өзінің «Алтын Ордасын» құрады. Ағайынды Қайду балаларының арасында қырқыстар басталып, Тараз қаласы тағыда тонаушылыққа түсті. Сөйтіп, 1307ж. Шағатай ұрпақтары Қайдудың құрған мемлекетін талан-таражға түсіреді. Олар «Алтын Орданы» өртеп, Тараз, Янгі, Кенджақ қалаларын тонады. 1310-1318 ж.ж. Есен Бұқаның таққа отыруы Қайдудың жерлерінің көпшілігі шағатайлықтардың қол астына кетуіне әкеп соқтырды. 1306 ж. Есен-Бұқа Таразды алады. 1318 ж, Есен-Бұқа Таразды алады. 1318ж. Есен-Бұқа қайтыс болып, оның орнына інісі Кебек келіп, қалада Кебектің атымен теңгелер шығарылады. 1326 ж. Тараз билеушісі Кебек қайтыс болып, енді Кебектің інісі Тармашырын қалада билік жүргізеді. Оның атмен жаңадан 1325-1334 ж.ж. Тараз ақша сарайында теңгелер шығарылады. Көшпенді шағатайлықтардың шабуылы жәнede 1338-1339 ж.ж. Жетісуда өткен оба ауруы Оңтүстік Қазақстанның халықтарын қырып жібереді. Тараз қаласы осы жылдары ауру ошақтарының бірі ретінде қаңырап бос қалды. Осы кезеңдердегі тарихи жазба түпдеректерде Тараздың

аты көп кездесе бермейді. Тек 1348 ж. қайтыс болған ХІХ ғ. авторы Әл-Омари естеліктерінде, дәлірек айтқанда Мауераннахрдан Алмалыққа сапар шегіп бара жатқанда ол «Талас алқабында Тараз, Янгі-Талас, Янгі-Балық Кенжеке қаларының арасы бір фарсахтан кем емес деп» атап кетеді [5,92]. Бұлардың төртеуінде – Янгі деп атаған. Осы кездегі Талас алқабындағы Тараздан Талас өзенінің жоғарғы жағында жатқан Янгі-Талас қаласына ауысқан. Қарап отырсақ ХІV ғ. соңында қала Талас алқабының астанасы ролінен түсе бастаған. Қайта оның маңында көптеген елді – мекен, қалалар пайда болып, халық сонда қоныстана бастаған.

1936-38 ж.ж., одан кейінгі 1960-70 ж.ж. археологиялық зерттеу нәтижелеріндегі ғалымдардың тұжырымдауынша монғол шапқыншылығына дейін Талас алқабында Тараз қаласынан өзге, 20-ға жуық қала жұрттары шыққан. Солардың ішіндегі ең негізгісі – Шельджі қаласы. Бұл қалада күміс шығарылған. 1354ж.Талас алқабы Орта Азияны билеген шағатай ұрпақтарының бірі Баянқұлдың иелігіне енеді. 1434ж. Моғолстан ханы Есен-Бұқаның билігіне көшеді. Ақ Орданың ақырғы ханы Барақтың балалары Керей мен Әз Жәнібек Абілхайыр қандығынан бөлініп, Жетісуға қарай қалың қазақ тайпаларын бастап қоныс аударады. Моғолстан ханы осы Жетісу жеріне билік етүші Есен-Бұқа оларға Шу мен Қазыбас жерін бөліп береді. Сөйтіп 200 мыңдай қазақ тайпалары қоныстанған Батыс Жетісу жері, Шу өзені, Талас өзенінің алабы ада алғашқы қазақ хандығының территориясы құрылады.

ХVІ ғ. 20 ж. Мұхаммед Хайдар Дулати Талас алқабындағы қалалар туралы былай деп баяндайды: «Яны – бұл Моғолстанға белгілі қала, Мауренахрда Яныдан көшіп келгендер өте көп, олардың барлығын Янылықтар дейді. Яны деп аталған қала-мекендерде қазір бірнеше қала жұрттары сақталған, онда бұзылған үй-жайлар мен минареттер, медреселер және монастырлардың қалдықтары бар. Осы ескі қалалардың қайсысыларының Яны екені белгісіз» [5,146]. Мұнда Янгі деп отырғаны – қала, яғни монғолдарша Янгі – Тараз. Монғолдар өздері жаулап алған Баласағұнды өз еркімен берілген соң – «Гобалық» жақсы қала деп атаған ғой. Солай Тараздыда – атын өзгертіп – Янгі деп атауы мүмкін. 1512 ж. Талас және Сайрам жерлері қазақ хандарының бірі Қасымның иелігіне жатты. Ал, 1815-1858ж.ж. Талас алқабы Қоқан хандығының қол астында қалып, Тараздың қираған жұртын қоқан әскерлері өз бекіністері ретінде пайдаланды. Тек қоқан әскерлерін талқандағаннан кейін ғана бұрынғы ескі Талас алқабында жаңаша тіршіліктің тынысы байқалды. Қала маңында арықтар тазартылып, қала архитектурасына көңіл бөліне бастады. 1856 жылы ХІІғ. ескерткіші Қарахан мавзолейінің қирандысының орнына жаңаша екі алқалы үлкен ішкі жағында баспалдағы бар мавзолей салынады. Бұл жаңа мавзолейдің атымен қала «Әулие-Ата» аталады. 1864 ж. 4 маусымда Ресей империясы әскерлері қаланы алып, қала енді Сырдария облысының уездік қаласы ретінде әкімшілік орталығы болды.

Кеңес дәуірі кезеңінде 1936 ж. Әулие-Ата қаласы Мирзоян болып өзгертілді. 1938 ж. атақты ақын Жамбыл Жабаевтың құрметіне орай – Жамбыл аталып, көркейген облыс орталығындағына айналды. Ал, тәуелсіздік алғаннан кейінгі 1997 жылы 8 қаңтарда қайтадан тарихи атауы Тараз аталып, мыңжылдық тарихы бар көне қала өз тіршілік тынысын жоймай келеді.

Пайдаланған әдебиеттер

1.Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. І-том. – Алматы: Атамұра. 2010. – 544 бет.

2. Бернштам А.Н. Памятники старины Таласской долины. Алма-ата, – 1941. – 66с. <https://www.twirx.com> .fitl
3. Қазақстан тарихы энциклопедиялық анықтамалық. – Алматы: «Аруна Ltd» ЖШС, 2006. – 768 бет.
4. Байпақов К. Нұржанов А. Ұлы жібек жолы және ортағасырлық Қазақстан – Алматы: Қазақстан, 1992. – 208 бет.
5. Қазақстан тарихы (көне заманнан бүгінге дейін). Бес томдық. II-том. – Алматы: Атамұра. 1998. – 640 бет.

ӘӨЖ 94(574.52)

ҰЛЫ ЖІБЕК ЖОЛЫ БОЙЫНДАҒЫ КӨНЕ ҚАЛАЛАР

Әбдіхалық Ердәулет Талғатбекұлы

Халықаралық Тараз инновациялық институтының Жаратылыстану ғылымдары факультетінің "Тарих және география" кафедрасының 1 курс студенті, Тараз, Қазақстан

talgatulyer@list.ru

Ғылыми жетекші: Имашова Динара Боденбаева

Халықаралық Тараз инновациялық институтының Жаратылыстану ғылымдары факультетінің "Тарих және география" кафедрасының магистрі, аға оқытушы Тараз, Қазақстан

Dinara81@internet.ru

Андатпа: Ғылыми мақалада Ұлы Жібек жолы бойындағы көне қалалардың тарихы қарастырылады

Кілт сөздер: Ұлы Жібек жолы, көне қалалар

Аннотация: В научной статье рассматривается история древних городов на Великом шелковом пути.

Ключевые слова: Великий Шёлковый путь, древние города

Abstract: The scientific article discusses the history of ancient cities on the Great Silk Road.

Key words: Great Silk Road, ancient cities

Жібек жолы бойындағы көне қалалар Қытайдан бастауын алған сауда жолы Орта Азия арқылы бүкіл Еуропаға тарағаны белгілі. Шамамен осыдан 3-4 мың жыл бұрын Хан патшалығы кезінде өркендей бастаған Жібек Жолы алғашында Қытайдың Орта Азия халықтарымен достық байланысты нығайту үшін салынған жобасы делінеді. Аты айтып тұрғандай, керуен жолымен бүгінгі Қазақстан территориясына негізінен жібек маталары әкелінген. Сауда айналымы артып, керуен

қатары өскен сайын жолдың бағыты да өзгере берді, яғни саудагерлер Қара теңіз арқылы батысқа бет алып, тауарын Еуропа халықтарына тасымалдады. Кәрі құрлық халқына өркениеттің келетіні де осы кез. Ұлы Жібек Жолымен бірге Еуропаға тек сауда тауарлары жеткен жоқ, сондай-ақ, Азия халықтарының мәдениеті де қоса келді. Жібек Жолының жандануымен қазақ даласындағы халықтың біразі отырықшылыққа өтіп, өңірде жаңа қалалар пайда бола бастады. Ал, Отырар, Испиджап, Суяб, Сауран, Тараз сынды үлкен шаһарлар гүлденіп, елдегі маңыздылығын арттыра түскен. Сауда жолының бойында орналасқандықтан аталмыш қалалар тез өркендеді, ондағы халықтың саны да күрт артқан болатын. Демек, осынау шаһарлар тарихына бір көз жүгіртсек...

Отырар Қазақстанның ортағасырлық ірі қалаларының бірі. Сырдарияның Арыс өзеніне құяр сағасына таяу орналасқан. Отырар қаласының аты VIII ғасырдан бастап аталғанмен, оның бастапқы тарихы б.з.б. II ғасырда Сырдарияның орта ағысында пайда болған Қаңлы мемлекетінің тарихымен тығыз байланысты. IX ғасырдың ортасынан бастап Отырар Самани әулеті мемлекетінің ықпалында болды. Осы кезеңнен бастап бұл өлкеде саудасаттық жасау, ғалымдардың «білім қууды көздеген» саяхаттары адамдардың ой-өрісін кеңейтті. Өнердің, ғылым мен колөнер кәсіпшілігінің таралуына ықпалын тигізді. Энциклопедист-ғалым әл-Фарабидің осы қаладан шығуы кездейсоқ емес. Отырардың алып жатқан ауданы 200 гектарға жетіп, нағыз Шығыс қаласына айналған болатын. 1219 жылы Шыңғысхан шапқыншылығынан кейін қала жермен-жексен болды. Қазіргі таңда тек орны ғана қалған.

Көне Тараз қаласы қазіргі Тараздың орнында болған. Бұл жайындағы алғашқы дерек грек елшісі Земархтың хабарламасында айтылады. Ал, 630 жылы Сюань Цзанның жазбасында ірі сауда қаласы ретінде сипатталған. Тараз VII- VIII ғасырда Ұлы Жібек жолында орналасқан сауда және қолөнер орталығына айналған керемет шаһар. Мұнда оңтүстіктің күміс кендері мен терістіктегі қимақтарға баратын керуен жолдары тоғысатын. X ғасырдағы араб географы әл-Макдиси қала жайында былай деп жазды: «Тараз – бақтары көп, халқы тығыз қоныстанған, қамал сыртынан терең орлар қазылған, төрт қақпасы және төңірегінде елді мекені бар ірі бекіністі қала. Көне Тараздың қазіргі Тараз қаласының орнында орналасқанын алғаш В.В.Бартольд дәлелдеген. Кейін археологтар М. Е. Массон, А. Н. Бернштам, Е. И. Агеева, Г. И. Пацевич, Т. Н. Сениговалар қаланың көлемін, құрылысын, мәдени қабаттарының қалыңдығын анықтады. Соның нәтижесінде Тараздағы өмір б.з. I ғасырда пайда болып, XVI ғасырға дейін жалғасқан деген қорытынды жасалды.

Құлан орта ғасырдағы (VII-XIIғ.) шағын қаланың орны. Жамбыл облысындағы Тұрар Рысқұлов ауданының орталығы Құлан ауылы. Қала туралы алғашқы тарихи деректер VII ғасырдан бастап белгілі. Саяхатшылар Ибн Хордадбек, Құдам қолжазбаларында Құлан Тараз қаласының шығысына таман, Ұлы Жібек жолындағы қала деп көрсетіледі. Әл-Макдиси Құланды 10 ғасырда былай сипаттады: «Күмбезді мешіті бар, мықты қоршалған қамал. Бұл үлкен Тараз жолының бойында орналасқан бекіністі қала». 1963—65 ж. Қазақстан Республикасы

Ұлттық Ғылым академиясының археологиялық экспедициясы зерттеп, қазіргі Тұрар Рысқұлов ауданындағы Құлан ауылы маңындағы төбе-төбе үйінділерді ежелгі Құлан қаласының орны деген қорытындыға келді.

Саудакеңт Қаратаудың солтүстік беткейінде қазіргі Байқадам кентінің маңында орналасқан. Ежелгі деректерде ол Сугулхан (X ғ.), кейінірек Сулхан (XIII ғ.) деген атпен белгілі. Саудакеңт VII-XII ғасырларда Қаратаудың солтүстік бөктері арқылы өтетін керуен жолы бойындағы ірі сауда мен қолөнердің орталығына айналған. ҚазКСР ҒА-ның Орталық Қазақстан археологиялық экспедициясы қазба жұмыстары кезінде 11 мұнаралы дуалмен қоршалған ескі қаланың орнын аршып алған. Қала орнынан табылған құмыралар, қыштан жасалған түрлі ыдыс-аяқтар оның VI-XV ғасырларда өмір сүргенін дәлелдейді.

Сайрам (Испиджап) туралы алғашқы деректер біздің жыл санауымызға дейінгі IV ғасырда парсылардың шежіре кітабы "Авестада" кездеседі. Аталмыш бастау хатта қаланың орналасу ендігі Сайрам елі деп көрсетілген екен. Соған қарағанда бұл атау қаланың ықпал ету аймағын білдірсе керек. Көне түрік тілінде "Сайрам" тастақ сай деген ұғымды білдіреді. Ал Испиджаб "екі дария аралығы" деген сөздің баламасы екен. Қаланың одан басқа да Орынкент, Аққала деген аттары болған. Бірақ, тарихи жазбаларда да, кейінгі замандары да бұл атаулар сирек қолданылады.[1] [2]

Жібек жолының үстінде тұрған қаланың дамуына сауда мен кәсіпкерліктің ықпалы зор болды. Онда ірі бай, іскер адамдар тұрды. Қалада әкімшілік басқару жүйесінің құрылуы қаржыларды қорландыруға, қазынаны мақсатты бағыттарға жұмсауға, экономиканы жүйелі дамытуға, оған бай адамдарды тартуға мүмкіндік берді. Кейінгі кездері табылған деректерді негізге ала отырып, қазіргі тарихшылар Сайрам жерін осы ұланғайыр кеңістікті мекендеген тайпалардың еркін араласу аймағы, яғни экономикалық орталығы болды деген болжамдар айтуда.

Сол заманда орын алған шапқыншылықтар Испиджаб әркениетіне ауыр соққы болып тиді. Шыңғыстың жер қайыстырған әскері Сайрам өңірін дауыл соққандай жапырып өтті. Сол трагедияның куәсі болған "Муджам-ал-булдан" атты географиялық сөздіктің авторы Яқұт Ханауи әр-Руми былай деп жазды: "Испиджаб, Тараз, Сауран, Усбаникент және Фараб жазмыштың тәлкегіне тап болды... сонан соң 616 жылы аспан мен жер жаралғаннан ешбір болмаған апатқа ұшырады. Олар осы қалада қалғандарды қырып-жойды. Тамаша баулар мен әсем қалаларда қираған қабырғалардан басқа және құрып кеткен халықтың сүрлеу-сорабынан басқа ештеңе қалған жоқ".

Атырау қаласынан 55 шақырым жерде, Жайықтың оң жақ жағасында бір кездегі атақты Сарайджук (Сарайшық) қаласының қираған орны жатыр. Қаланың іргесі XI ғасырда қаланған, гүлденген дәуірі XIII-XIV ғасырлар аралығы. Қала Еуропа мен Азияны жалғастыратын керуен жолы бойында орналасқан. Мұнда салтанатты сарайлар, керуен-сарайлар, моншалар, мешіт-медреселер салынды. Қала кейінірек Алтын Орда хандары жерленген қасиетті орынға айналған.

Жібек Жолының бойында сонымен қатар, Суяб, Баласағұн, Сауран, Түркістан сынды ірі қалалар да бар болатын. Шапқыншылық, соғыстар кезінде аталған шаһарлардың барлығы дерлік жер бетінен жоғалды. Ғалымдар осынау қалалар бүгінгі күнге дейін жеткенде Қазақстанның бүгінгі жай-күйі мүлдем басқа болар еді дегенді айтып жүр. Қазіргі таңда бұл орындардан тек қана кішкентай төбелер қалған..

Ұлы Жібек Жолы бойындағы 5 ірі қала.Адамзат тарихында сауда жолдары тек тауарлар алмасуда ғана емес, сонымен қатар әлемнің әртүрлі бөліктері арасында идеялар алмасуда да үлкен рөл атқарды. Өркениеттер мен мәдениеттерді, діндер мен тілдерді байланыстыратын Ұлы Жібек жолы бұған айқын мысал бола алады. Ұлы Жібек жолы бойында орналасқан қалалар сол кезеңде ерекше гүлденді. Сауда оларға технология, ғылым және ауылшаруашылығында жетістікке жеткен қаражат әкелді.[3] [4]

1. Сиань (Чанъань) Сиань — Қытайдағы үлкен және ежелгі қала. Бұрын ол Чанъань ретінде белгілі болған. Сиань ұзақ уақыт Империяның астанасы болған. Дәл осы жерден Ұлы Жібек жолы басталып, көптеген саудагерлер осы жерден Оңтүстік-Шығыс Азияға, Орта Азияға және Жерорта теңізіне ағылды.Чанъань Тан әулетінің (618-904 жж.) кезінде өркендеу шыңына жетті және дәл осы кезеңде ол әлемдегі ең өркениетті қалалардың бірі болды.Шын мәнінде, сауда Чанъанның батыс нарығында жүргізілді. Батыс нарығы Жібек жолының саудасында маңызды рөл атқарды, Азия мен Еуропаның сатып алушылары мен сатушыларын түйістірді. Бұл сауданың басты қайраткерлері Согдиананың көпестері еді, олар Жібек жолы бойымен тауарлар тасымалдайтын.

Чанъань мешіті

Чанъань — ұлттар мен діндер кездесетін орталық болған еді. Қала көшелерінде буддизм, даосизм, зороастризм, манихейизм, несториан діні және ислам дінін ұстанушыларды кездестіруге болатын еді. Ислам дінін ұстанушылар үшін басты ғибадатхана 742 жылы тұрғызылған Чанъань мешіті болды. Мешіттің өзі Батыс базарының жанында орналасқан.

2.Самарқанд

Самарқанд — Орталық Азияның інжу-маржаны, Ұлы Жібек жолының маңызды қаласы, Қытай мен Жерорта теңізі арасында тиімді орналасқан.Бірнеше ғасырлар бойы Самарқанд ірі сауда қаласы ғана емес, сонымен қатар қолөнер мен ғылым орталығы ретінде де танымал болды. Шежірелерге сүйенсек, Самарқандтың саудагерлері Қытайға біздің дәуірімізге дейінгі 206 жылдан бастап шамамен 500 жыл бойы қатынас құрған. Самарқандық саудагерлер қымбат металдармен, дәмдеуіштермен және киім-кешектермен сауда жасаған. Кейінірек, Әмір Темірдің басқару дәуірінде қала оның империясының астанасына айналып өркендеу шыңына жетті. Самарқанд тарихындағы ең жарқын кезең Әмір Темір мен Ұлықбектің билігімен байланысты.Әмір Темір Самарқандта дүкендер орналасатын көше салуды бұйырды. Әмір Темірдің ойы, Самарқандқа саудагерлерді тартып экономиканың дамуына үлес қосу және Самарқандты әлемдік сауда орталығына айналдыру

болды. Өмір Темірдің немересі Ұлықбек Самарқандты ғылыми және мәдени тұрғыдан дамытты. Ол айналасына ғалымдарды жинады, олармен ұзақ уақыт ғылым мен техниканың әртүрлі мәселелерін талқылайтын. 1424 жылы ол Самарқандта сол кездегі әлемдегі ең үлкен обсерваторияны салды.

3. Алеппо.

Алеппо Жерорта теңізінің шығыс жағалауы мен Евфрат аңғарының арасында тиімді жерде орналасқан. Бұл территория біздің дәуірімізге дейін 2 мыңжылдықтан бастап маңызды сауда торабы ретінде белгілі болатын. Бұл Алеппоны Жібек жолындағы маңызды қалалардың біріне айналдырды. Алеппо — әлемдегі ең көне қалалардың бірі және ғасырлар бойы ол сауда және өнеркәсіптік орталық болды. Қамал, үлкен мешіт және базар — Алеппоның сауда және ғылыми ұлылығының дәлелі. Қамалдан бүкіл қаланың таңғажайып көрінісімен қоса VIII ғасырда Омейядтар әулетінің халифтері салған мешіт те көрінеді. Алеппо қамалы Алеппо базарының ұзындығы 13 шақырымға созылған. Ғасырлар бойы ол экономикалық және әлеуметтік өмірдің орталығы болды. Базардың әр бөлігі белгілі бір сауда саласын анықтайтын атаумен аталды: жүн базары, мыс базары, тоқымашылар базары, дәмдеуіштер базары және сол сияқты. Базарда сатушылар мен саяхатшылар үшін моншалар мен керуен-сарайлар болған.

4. Мосул

Жібек жолындағы тағы бір маңызды қала — қазіргі Ирактың солтүстігінде орналасқан Мосул қаласы. X ғасырдағы әйгілі мұсылман географы ӘлМукаддаси Мосулды өз аймағының орталығы деп сипаттаған. Ол Мосул туралы былай деп жазды: «Бұл әсем сәулеті бар керемет қала. Қаланың климаты жұмсақ және ауыз суы таза. Көптеген базарлар мен қонақ үйлер бар. Мұнда білімді және көрнекті тұлғалар тұрады». Мосул Аббасидтер әулетінің билігі кезінде Ұлы Жібек жолындағы негізгі сауда орталығы болды. Сол кезден бастап технологиялар, өнер және қолөнер қарқынды дамыды. Муслин деп аталатын жұқа мата осы қаланың атын алған.

5. Мерв

Мерв — Орталық Азиядағы бұрын маңызды болған оазис-қала. Қазіргі кезде ол Түрікменстандағы Мары қаласынан 30 шақырым жерде орналасқан археологиялық қазындылар аймағы ретінде белгілі. Исламның алғашқы кезеңінде Мерв Хорасан провинциясының астанасы ретінде белгілі болған, ал XII ғасырда ол әлемдегі ең ірі қалалардың бірі болған. Аббасидтер билік еткен кезде Мерв Араб халифатының шығыс провинцияларының астанасы болып қала берді. Мервтің ең үлкен өркендеуі VIII-XIII ғасырларда болды. XI ғасырда қала көптеген базарлары, қолөнершілері, зергерлері, тоқымашылары, мыс сатушылары мен қыш ыдыстарының шеберлері бар ірі сауда орталығына айналды. Мерв көптеген мешіттер, медреселер, сарайлар мен басқа да ғимараттар орналасқан әкімшілік және діни орталық болды. Мервте тоқыма өнеркәсібі белсенді дамып жатты. Мұнда жібек пен мақта молынан өндірілді. Мервтен әр түрлі елдерге шикізат пен дайын өнімдерді экспорттау жолына қойылды.[5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстанның физикалық географиясы, Алматы: Атамұра, 2008.
2. Отырар. Энциклопедия. – Алматы. «Арыс» баспасы, 2005
3. К.М.Байпақов. По следам древних городов Казахстана (Отрарский оазис), А-А., 1990
4. К.М.Байпақов. Ұлы Жібек Жолы және ортағасырлық Қазақстан, А., 1992
5. К.М.Байпақов. Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути, А., 1998

ОӘЖ 665.1.031**МАЙЛДЫҚАЛДАРДАН АЛЫНАТЫН ӨСІМДІК МАЙЫНЫҢ
САПАСЫН ЖОҒАРЫЛАТУ**

**Қонысбеков М.А., т.ғ.к.,
СС-20-1 тобының студенттері: Жанғозы Асланбек Нұрланұлы,
Алымбердіұлы Бекзат,
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Аннотация. Бұл мақалада майлыдақылдардан алынатын өсімдік майының сапасын жоғарылату жолдары қарастырылған. Қазіргі кездегі өнеркәсіптер алдында тұрған маңызды мәселелер талданған. Майдың қышқылдық санын анықтау әдістері келтірілген.

Сонымен қатар мақалада салыстырмалы түрдегі ерітінділердің шартты қышқылдық санын анықтайтын теңдеулер келтіріліген.

Аннотация. В данной статье рассматриваются пути повышения качества растительных масел из масличных культур. Анализируются наиболее важные проблемы, стоящие перед отраслью. Приведены методы определения число кислотности жиров.

В статье также приведены уравнения, определяющие относительную условную кислотность растворов.

Annotation. This article discusses ways to improve the quality of vegetable oils from oilseeds. The most important problems facing the industry are analyzed. Methods for determining the number of acidity of fats are given.

The article also provides equations that determine the relative conditional acidity of solutions.

Түйінді сөздер: Май өнімі, қышқылдық, ылғалдылық, органолептика, газ, ферменттер, рецепт, сапа, химиялық құрамы, адам рационы, компоненттер, белоктар.

Ключевые слова: Жировые продукты, кислотность, влага, органолептика, газ, ферменты, рецептура, качество, химический состав, рацион человека, компоненты, белки.

Key words: Fatty products, acidity, moisture, organoleptics, gas, enzymes, recipe, quality, chemical composition, human diet, components, proteins.

Майлыдақылдардан алынатын өсімдік майларының сапасының жоғары болуы, олардың химия, физика, механика мен жылуфизика заңдарына негізделіп, өнімдерді өңдеу әдістерін қолдану нәтижесінде қамтамасыз етіледі. Май өнеркәсібі саласының негізгі саясаты, ол өсімдік майның сапасын жоғарылату және сол үшін өндіру технологиялық процестерін жетілдіру болып келеді.

Мұның жақсы жолдары өндірістерді шоғырландыру, өндірістің барлық салаларын механикаландыру және автоматтандыру, белгілі бір өндіріс орнында өндірілетін өсімдік майларының сапасын жақсарту жолдарын қарастыру және еңбек өнімділігін арттыру жұмыстары болып табылады. Осыған байланысты сапа аймағындағы басшылықтың саясаты майлыдақылдардан майды мүмкіншілігінше жоғары мөлшерде бөліп алу болып отыр. Сондықтан май өндірісіне жаңа әдіс – экстракциялы әдіс енгізілуде. Мұнда майды бөліп алу үшін механикалық қысым емес, керісінше органикалық ерітінділер қолданылады. Мұнда май жақсы ерітеді. Экстракциялы әдіс майды бөліп алу кезінде өте тиімді, яғни 98%-ға жетеді. Сондай-ақ экстракциялық әдістің көмегімен майлылығы төмен материалдардан да майды көп алуға болады. Майлыдақыл дәндері құрылысы өте күрделі көп санды клеткалардан тұрады. Бұл оның өмір сүру маңыздылығына байланысты. Тұқымдық және дәндік қабықтарды клеткалар күрделі түрде түзеді. Осы қабықтардың клеткалары эндосперманы сыртқы механикалық бұзылудан, химиялық және биологиялық әсерлерден көп сақтайтын болады [1].

Осыған байланысты дәннің қабықтары, яғни, сыртқы клеткалы қабықтары жуанқабырғалы және ағаш болып қатқан клеткадан тұрады. Клетканың қабықтары оның барлық көлемін алып жатады. Клетка қабаттары химиялық қорғаныс ролін атқаратын химиялық инертті заттармен қапталған. Сондай-ақ бұл клеткалы қабаттар дәндерді ылғалды сыртқы жоғалтудан, температураның тез өзгеруінен және ішіне микроорганизмдердің еніп кетуінен сақтайды. Құрамында майлары бар клеткалар дәннің сыртқы қабықтағы клеткалардан құрылысы мен химиялық құрамы бойынша ерекшеленеді.

Бұл клеткалардың қабықтары өте жұқа және клетканың негізгі көлемін қосымша липидтері (май) бар цитоплазма құрайды. Май өнімдерінің ішінде өсімдік майларының алатын орны ерекше. Еліміздің көптеген май өндіру мекемелері ірі индустриальді кешендерді құрап отыр. Май зауыттары қуатының өсуі үздіксіз жұмыс істейтін жоғары өнімді желілерді енгізу есебінен жоғарылайды. Яғни, келешекте майлыдақылдарды өңдеу кезіндегі сығымдау әдісін толықтай, өте тиімді экстракциялы әдіске көшіру қажет.

Қазіргі уақытта дәндерден өсімдік майын шығарудың екі түрлі әдісі бар – сығымдау және экстракциялы. Көп жағдайда барлық майлыдақылдар үшін бірінші сығымдау әдісі қолданылады, яғни, майдың $\frac{3}{4}$ бөлігі алынады. Содан кейін, экстракциялық әдіспен қалған майды толық бөліп алады.

Қазіргі кезде өнеркәсіптер алдында тұрған бірден-бір маңызды мәселелердің бірі ол, шикізаттарды кешенді түрде өңдеу болып табылады. Мұндай өңдеулер өз кезегінде бағалы заттар мөлшерінің азаюына және қосымша тауарлы өнімдерді (фосфатидты қышқыл, тамақ ақуызы және т.б) алуға мүмкіншілік береді [2].

Өсімдік майын алудың негізгі көзі өсімдіктердің дәндері мен жемістері, сондай ақ кейбір пальма түрлерінің кейбір жемістерінің мякоттары болып

табылады. Өсімдік майларының құрамына өмірлік маңызы зор май қышқылдары, дәрумендер мен фосфатидтер кіреді, сондықтан да дұрыс тамақтану үшін адам баласы басқа да майлармен қатар сөткесіне 25-32 г өсімдік майын қабылдауы тиіс.

Еліміздегі негізгі майлы дақылдар күнбағыс, мақта, соя және де аз мөлшерде өңделетін күнжұт, рапс, клещевина және мақсары болып табылады. Дән құрамындағы май мөлшері көп жағдайда майлыдақылдардың түрі мен сорты ерекшеліктеріне байланысты болады. Мысалы, мақсары дәнінде май мөлшері күнбағыс дәнінде май мөлшері 36-56%, соя дәнінде – 17-25%, мақта дәнінде – 17-27%, арахис дәнінде – 40-55%, горчица дәнінде – 33-41%-ды құрайды. Кейбір дақылдардың майлы дәндерінің құрамында көптеген тамақ өнімдерін өндіруге пайдаланылатын көп мөлшердегі толық бағалы ақуыздары болады.

Май адам рационндағы энергияның негізгі болып табылады. Адам ағзасында 1 г май тотыққанда 37,7 кДж энергия бөледі, яғни 1 г ақуызды немесе көмірсуды бойға сіңіргеннен 2,5 есе көп.

Қазіргі уақытта адам баласы үшін майды қабылдаудың орташа нормасы, барлық тамақ өнімдерінің құрамындағы майларды есептегенде сөткесіне шамамен 100 г құрайды. Бірақта бұл норма адам баласының жасына, физикалық тұрғыдан қозғалып тұруына және басқа да факторларға байланысты өзгеріп тұруы мүмкін.

Жалпы өсімдік майларының сапасын дұрыс бағалау, олардың ұзақ уақыт сақталуына және тұтынушыларға сапалы түрде жеткізілуіне үлкен мүмкіншіліктер береді. Осыған байланысты май сапасын бағалаудың бірқатар жолдарына талдау жасалынды. Негізінен өсімдік майларын органолептикалық бағалау кезінде мөлдірлікке, тұнба мөлшеріне, түсіне, иісіне және дәміне тексереді.

Ол үшін майды алдынала 15 минут бойы 50⁰С су буында жылытады, содан кейін 20⁰С температурада салқындатады. Майды мөлдірлікке және тұнба мөлшеріне тексергенде, оны 100 мл-лік цилиндр тәрізді ыдысқа құйып 20⁰С-та 24 сағатқа қозалтпай қойып қояды. Ұзақ уақыт тұрған майдан жарық сәулені өткізу арқылы мөлдірлікті анықтайды. Егерде май құрамында қалқып жүрген бөгде жеңіл заттар мен лай болмаса, онда оны мөлдір деп есептеуге болады.

Майдың түсін анықтағанда химиялық стаканға 50 мм-лік деңгейде (стакан диаметрі-50 мм) май құйылып, стакан арқылы өтетін жарық сәуленің көмегімен іске асырады. Осының нәтижесінде майдың түсін (сары, қоңыр-жасыл, қоңыр және т.б.) анықтайды. Майдың иісін анықтау кезінде май жұқа етіліп шыны пластинаға жағылды. Содан кейін май иісін дәл білу үшін май жағылған шыны пластина су бында 42-52⁰С-та жылытылды [3].

Көптеген рафинадталмаған өсімдік майларының спецификалық иістері болады. Ал, рафинадталған майлардың иісі мен дәмі анығырақ болмайды. Көгерген және тұншықтыратын иісі бар майларды сапасы төмен майлар деп есептейді.

Майдың дәмі 20⁰С-тық температурада анықталды. Күнбағыс майының дәмі өзіне тән болады, ал мақта майының дәмі тамақта жабысқақ белгісін қалдырады. Майдың қышқылдық санын рН-метридің көмегімен МЕМСТ 26597-89 бойынша анықтайды. Майдың қышқылдық саны дегеніміз – ол, 1 грамм майдың құрамындағы бос күйдегі майлы қышқылдарды ыдырату үшін аса қажетті калийдің немесе натрий гидроксидтерінің миллиграмды мөлшері.

Майдың қышқылдық санын анықтау спирттіэфирлі ерітіндідегі сілті ерітінділерінің көмегімен бос күйдегі май қышқылдарын бейтараптандыруға бағытталған. Жалпы қышқылдық сан 1 гр майдың құрамында болатын бос күйдегі

май қышқылдарын бейтараптандыруға кететін сілті миллиграммының мөлшерімен көрсетіледі [4].

Салыстыруға арналған ерітінділердің шартты қышқылдық санын анықтау үшін стеаринді қышқылдан $2,5 \text{ см}^3$ бөліп алып, оған $22,5 \text{ см}^3$ спиртті-хлороформды қоспаны және 2-3 талшы фенолфтаминнің спиртті ерітіндісін қосады. Содан кейін колба ішінде барлығын КОН спиртті ерітіндімен (КОН) $=0,1 \text{ моль/дм}^3$ титрлейді. Титрлеуді қызғылтым бояу пайда болғанша тоқтатпайды.

Салыстырмалы ерітінділердің шартты қышқылдық санын (қ.с.ш) келесі теңдеумен есептеп шығарады:

$$k.c.ш = 5,611 \cdot K \cdot V$$

Мұнда, $5,611-1 \text{ см}^3$ спиртті ерітіндідегі КОН-тың теориялық салмағы (молярлық концентрациясы $c=(0,1 \text{ моль/дм}^3)$), лп;

K-КОН ерітіндісінің теориялық молярлық концентрациясына дұрыстау;

V – стеаринді қышқыл ерітіндісіне титрлеуге ($2,5 \text{ см}^3$) жұмсалған КОН спиртті ерітіндінің көлемі, см^3 .

Қорыта келе, өсімдік майының сапасын бағалау кезіндегі органолептикалық және физика-химиялық көрсеткіштердің маңызы өте зор. Жоғарыда көрсетілген сапаны бағалау жолдарын дұрыс пайдалану май өнімінің экологиялық тұрғыдан таза екендігіне көз жеткізе отырып, еліміздегі дұрыс тамақтану концепциясын іске асыруға жол ашады. Сондайақ майдың жоғарғы функциональді қасиеттерін биологиялық белсенді заттары бойынша бір жүйеге келтіруге мүмкіндік береді. Мұның мақсаты өсімдік майын алу кезінде сапасы өте жоғары май мен майсыз қалдықты алу. Өсімдік майының технологиясы үздіксіз жетілдірілу үстінде.

Жалпы май өндірісінің алдағы негізгі мәселелерінің бірі ол, алдыңғы жаңа технологияларды ендіре отырып, нәтижесінде өндірілетін өсімдік майының ассортиментін келешекте кеңейту, олардың сапасын, биологиялық бағалылығын және дәндік артықшылығын жоғарылату болып табылады.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Щербаков В.Г. Технология получения растительных масел. - М.: Пищевая промышленность, 2001. - 125 с.
2. Атауллаев Е.Х., Султанбекова Д.М., Кирнавский Б.Н., Ким М. Увлажнение семян хлопчатника. МЖП, 2005, №10. - 34-36 с.
3. Жидко В.И., Калининский В.Д., Остапчук Н.В. Установке для тепловой обработки сыпучих материалов. Одесс. технологический институт пищ. промышленности. Ев. св. СССР №1114867, 1984, №35.
4. Гринь В.Т., Линник В.И., Чалый В.И. Устройство для влаготепловой обработки масличных семян. Моск. энерг. комбинат. Мытищ.центр, НТТМ, Смене. Оpubл. 1991. Бюл.№8.
5. Паронян В. Х. Аналитический контроль и оценка качества масложировой продукции: [учебное пособие для вузов] / В. Х. Паронян, Н. М. Скрябина. – М: ДеЛи принт, 2007. – 312 с.

ӘОЖ 378.147: 51:37.016

СТЕРЕОМЕТРИЯ БӨЛІМІН ОҚЫТУДЫҢ КЕЙБІР ТӘСІЛДЕРІ**Л.Д. Жұмалиева¹ (orcid-/0000-0002-1353-2677)****М.Н. Таштанбекова² негізгі автор****PhD., Магистрант****М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, Тараз қ., Қазақстан****lzdmath@mail.ru, tashtanbekova_m@trz.nis.edu.kz****Аннотация**

Мектеп курсына мұғалімдер стереометрия бөлімін оқыту барысында қиындықтарға тап болады. Мәселенің басты себебі оқушыларда кеңістіктік ойлау қабілетінің төмендігі, яғни оқушының кеңістіктегі фигураны елестете алмауы. Қабылдау психологиясынан білетіміз алғашқыда адамда аталған қабілет тек аз ғана пайыз мөлшерінде болады және оны дамыту керек. Кеңістікте ойлау үдерісінің өзі бірнеше операциядан тұрады: анализ, синтез, абстракциялау, жалпылау және нақтылау. Бұл жұмыста біз осы проблеманы шешудегі өз тәжірибемді ұсынып отырмын. Мәселенің шешімін компьютерлік бағдарлама арқылы кеңістіктегі денелер мен ұғымдарды визуалдандырудан іздедім. Жұмысымды оқушылардың кеңістіктегі ойлау қабілетін жаттықтыру үшін қарапайымнан күрделіге принципін ұстана отырып көбірек есеп шығаруға бағыттадым.

Аннотация

В школьном курсе учителя сталкиваются с трудностями при изучении раздела стереометрия. Основной причиной проблемы является низкая способность учащихся мыслить в пространстве, то есть неспособность ученика представить фигуру в пространстве. Из психологии восприятия следует, что изначально у человека упомянутая способность присутствует лишь в небольшом проценте, и ее необходимо развивать. Сам процесс пространственного мышления состоит из нескольких операций: анализа, синтеза, абстрагирования, обобщения и конкретизации. В данной работе я предлагаю свой опыт в решении данной проблемы. Решение задачи я искал в визуализации тел и понятий в пространстве с помощью компьютерной программы. Я сосредоточил свою работу на создании большего количества задач, следуя принципу от простого к сложному, чтобы тренировать мышление учащихся в пространстве.

Annotation

In the school course, teachers face difficulties in studying the stereometry section. The main cause of the problem is the low ability of students to think in space, that is, the inability of the student to imagine a figure in space. It follows from the psychology of perception that initially the mentioned ability is present in a person only in a small percentage, and it needs to be developed. The process of spatial thinking itself consists of several operations: analysis, synthesis, abstraction, generalization and concretization. In this paper, I offer my experience in solving this problem. I was looking for a solution to the problem in the visualization of bodies and concepts in space using a computer program. I

focused my work on creating more tasks, following the principle from simple to complex, in order to train students' thinking in space.

Кілт сөздер: кеңістікте ойлау, GeoGebra, сәтсіз және сәтті сызба, дайын сызба

Кіріспе.

Зерттеу тақырыбының өзектілігі

Бүгінгі күнде болашақ мұғалімдердің кәсіби дайындығына жоғары талаптар қойылуда. Сапалы және терең білім, олардың шығармашылықпен жұмыс істеуін қамтамасыз етеді. ЖОО-да «Элементар математиканың қосымша тараулары (Геометрия)» пәнін оқыту арқылы болашақ математика мұғалімінің математикалық мәдениетін, кәсіби деңгейін көтеруді көздейді. Элементар математиканың қосымша тарауларының есептерін шешу, теоремаларды дәлелдеу болашақ математика мұғалімінің батыл қимылдар жасап, шығармашылық жұмысқа жетелейді.

Негізгі міндеттері

- Болашақ математика мұғалімдеріне элементар геометриядан студенттердің білімін кеңейту мен тереңдету, математикалық білім жүйесіндегі элементар математиканың ғылыми негіздерін тұжырымдау;

-Болашақ математика мұғалімдеріне Стереометрия тарауындағы есептерге талдау жасай алу іскерлігін қалыптастыру, аталған есептердің шешімін іздеу жолдарын меңгерту;

Негізгі бөлім

Стереометрия бөлімін оқытудағы мәселелерді анықтай отырып, оны шешу жолдарын қарастырайық.

- Бірінші мәселе: Оқушылардың кеңістіктегі фигураларды елестете алмауы

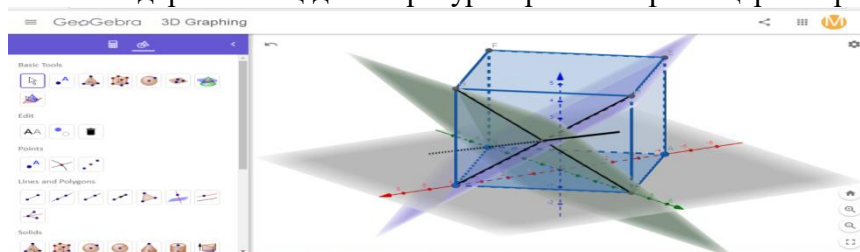
Шешу жолы:

1. Геогебраны пайдаланып кеңістіктегі фигураны көрнекі түрде көрсету (сызбаны геогебрада сызу, геогебраның дайын сызбаларын пайдалану);
2. Дайын сызбалардағы тапсырмалар;
3. Есепті геогебрада орындау;

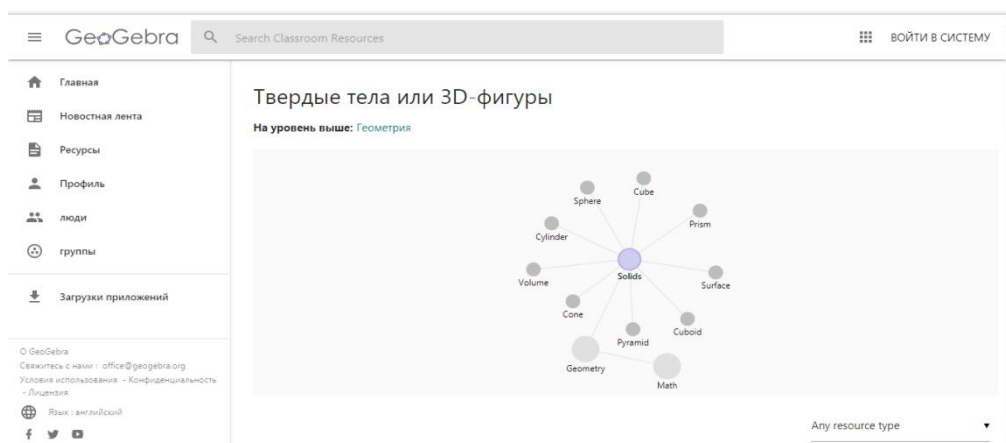
Нақтырақ айтсақ әрбір жаңа тақырыпты қарастырғанда келесі алгоритмді пайдалану:

Қарастырып отырған ұғымды GeoGebra бағдарламасын <https://www.geogebra.org/3d> пайдаланып оқушыларға жан жақты көрсету. Бұл оқушылардың кеңістіктегі ұғымдарды визуалды түрде көруі арқылы олардың кеңістікте елестете білуіне септігін тигізеді.

1-2 суретте көріп тұрғандай 3D GeoGebra бағдарламасында орындалды және бағдарламаның дайын ресурстарымен жұмыс қарастырылады.

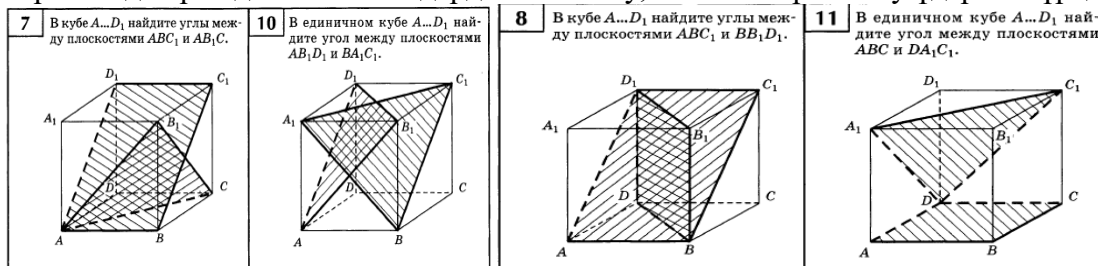

1-сурет 3D GeoGebra бағдарламасында орындау

2-сурет GeoGebra бағдарламасындағы дайын «Ресурстар» бөлімі

Келесі кезеңде оқушыларға дайын сызбалармен (3-сурет) жұмыс жасау ұсынылады, оқушылардан есептің толық шығарылу жолын жазу талап етілмейді, тек қажетті есептеулер жүргізсе жеткілікті. Дайын сызбамен жұмыс жасау барысында оқушылар жазықтықта салынған сызбаны кеңістікте елестетеді, есепті шығару барысында орындалатын амалдарды бөліп алу, яғни абстрактілеу үдерісі жүреді.

3- сурет Э.Н.Балаян «Задачи на готовых чертежах 10-11кл»

Ал есепті Geogebra бағдарламасында орындау кезеңінде оқушылар шығарылу жолын жазбайды. Орындалуы тиіс амалдарды Geogebra бағдарламасында орындайды, шығарылу жолын ауызша түсіндіреді. Есепті шығару барысында оқушылар анализ, синтез жасайды. Себебі оқушылар есептегі мәліметтерді бір-бірімен байланыстырады, бірнеше амалдар тізбегін қарастыра отырып, есепті шығару қадамдарын анықтайды. Міне осы кезеңде оқушыларда түсінік пайда болады.

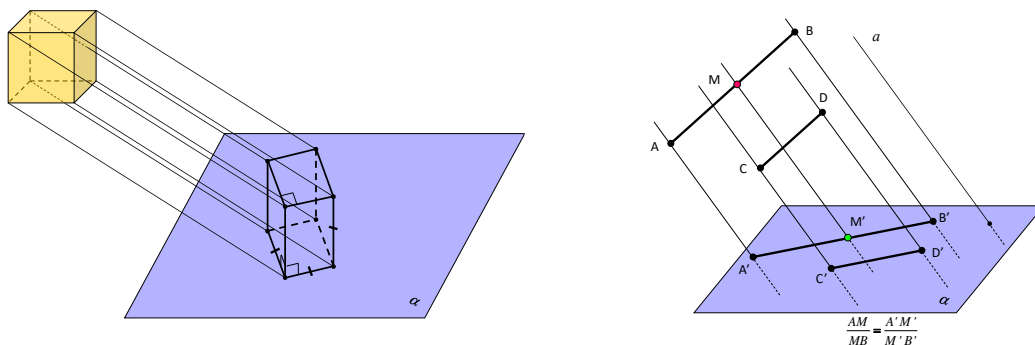
- Екінші мәселе: Сызбаны дұрыс орындамау

Шешу жолы:

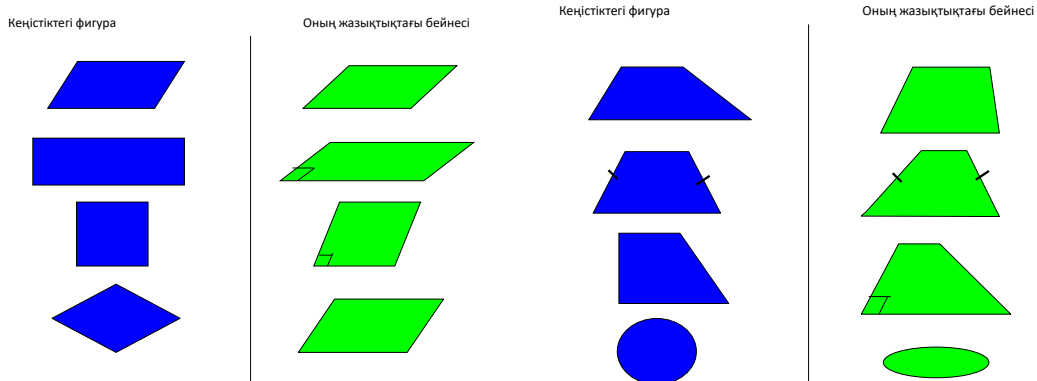
1. Параллель және ортогональ проекциялаудың қасиеттерін қарастыру;
2. Сәтсіз сызба мен сәтті сызбаларды талдау;
3. Сызбаларды орындау қадамдарымен жұмыс жасау.

Стереометрия бойынша тапсырмаларда сызбаларды дұрыс салу өте маңызды, себебі есептің шешімінің 50%-ы дұрыс салынған сызбаға байланысты болып табылады. Егер сызбада бір нәрсе көрінбесе (сызықтар біркелкі емес) болса, сызба ашық болғанша және жақсы оқылатынға дейін оны қайтадан жасаған дұрыс. Стереометрия бөлімін оқытуда оқушылар кеңістіктегі фигураларды дәптерге (жазықтыққа) бейнелеуі қажет болады. Сондықтан ең алдымен оқушылар параллель және ортогональ проекциялаудың заңдарын білуі қажет. (4-сурет)

Мысалы төмендегі параллель және ортогональ проекциялаудың қасиеттерін қарастырамыз:

4-сурет

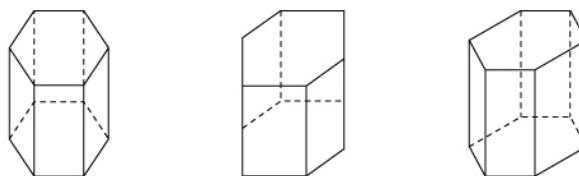
4-сурет

Бұдан кейінгі кезеңде «Сәтсіз сызба мен сәтті сызбаларды талдау» (5-сурет) жасалынады.

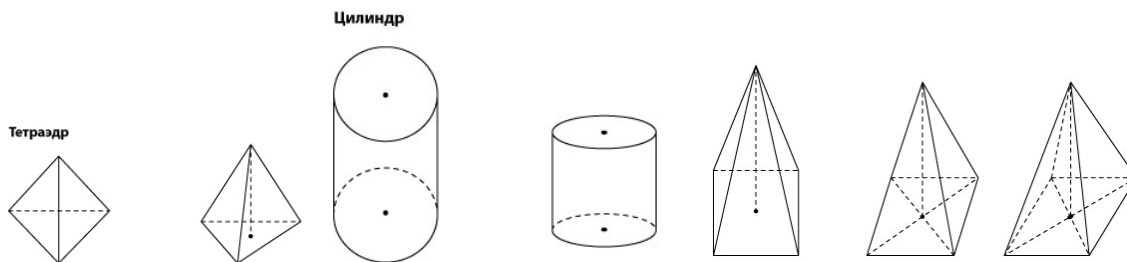
Стереометриядағы тапсырмаларға сызбаларды орындаған кезде оқушылар жіберетін негізгі қателерді қарастырамыз.

Куб (текше) -диагонали мен екі жағы бірдей сызықта орналасқан

Дұрыс алтыбұрышты призма. Біз призмаға жанынан қарайтын болғандықтан оның табаны дұрыс болып көрінбейді. Нәтижесінде, призманы барлық бұрыштары көрінетіндей етіп бейнелеу керек.

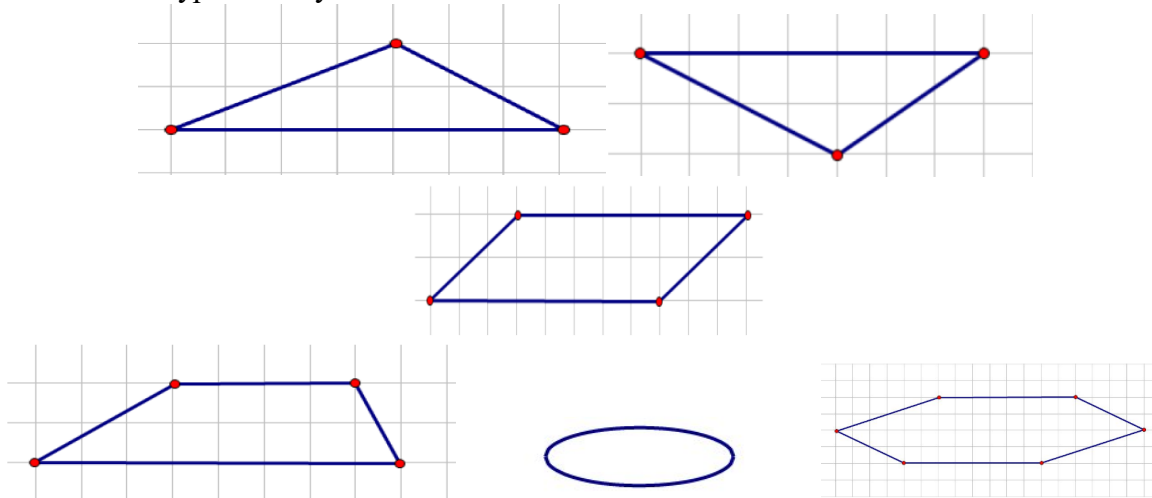

5-сурет

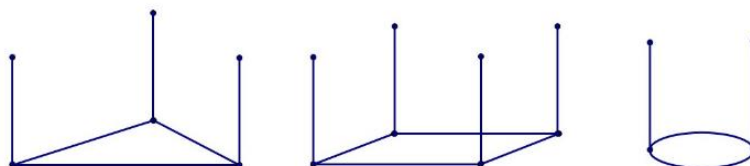
Осы сияқты «Тетраэдр», «Цилиндр», «Дұрыс төртбұрышты пирамида» сызбалары талданады.

Келесі кезеңде осындай сызбалардың сәтті орындалу қадамдары (6-сурет) қарастырылады.

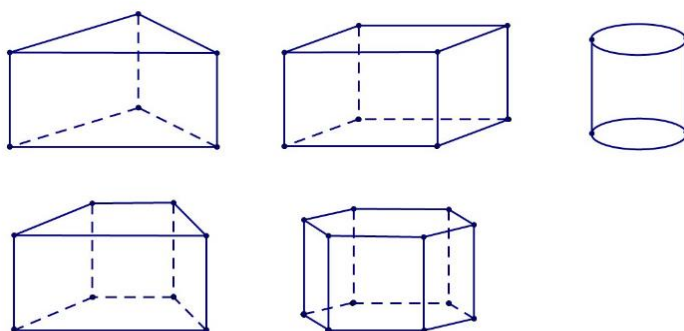
1-қадам. Фигураны салуды табанынан бастаймыз.

2-қадам. Бүйір қырларын немесе жасаушыларын тұрғызамыз.

3-қадам. Жоғарғы табанын салу. Көрінбейтін қырларын үзік сызықтармен бейнелеу.

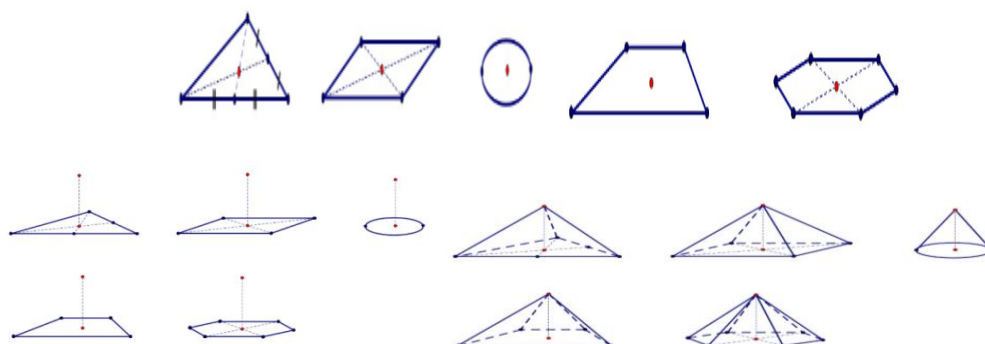

6-сурет

Пирамида немесе конустың сызбасын бейнелеуде төбесінің проекциясының табан жазықтығындағы орнын анықтау керек.(7-сурет) Үшбұрышта ол медианаларының

қиылысу нүктесі, ал параллелограмм немесе алтыбұрышта диагональдарының қиылысу нүктесі.

7-сурет

- Үшінші мәселе: Есептің шешу жолын толық орындау

Шешу жолы:

- Есепті шығаруда шешу жолының әр қадамына негіздеме келтіре отырып жазу.

Соңғы кезеңде оқушыларға мәтінмен берілген геометриялық есептер беріледі. Оқушылар есеп шартына сәйкес сызбасын өздері тұрғызып, теориялық білімін қолдана отырып есептің шығарылу жолының әр қадамына негіздеме келтіре отырып толықтай жазады. Бұл кезеңде оқушылардың жалпылау және нақтылау қабілеттері артады

Қорытынды

ЖОО-да «Элементар математиканың қосымша тараулары (Геометрия)» пәнін оқытуда осы «Стереометрия бөлімін оқыту әдістемесі» арқылы болашақ математика мұғалімінің математикалық мәдениетін, кәсіби деңгейін көтеруге болады. Осы бөлімді оқыту болашақ мұғалімде кездесетін мәселелерді алдын-ала біле отырып, дұрыс бағытта жұмыс жасауларына көмектеседі.

Әдебиеттер тізімі

1. <https://www.geogebra.org/3d>
2. Балаян Э.Н «Задачи на готовых чертежах 10-11кл»
3. <https://www.youtube.com/watch?v=O6Yzs...> – ЕГЭ. Как ПРАВИЛЬНО строить чертежи по стереометрии.
4. <https://ege-study.ru/spravochnik> -Построение чертежей в задачах по стереометрии.Как построить чертеж в стереометрической задаче <https://ege-ok.ru/2014/10/27/kak-postroit-chertezh-v-stereometricheskoj-zadache>

FTAMP 51-37

**THE USE OF A COMPUTERIZED LEARNING SYSTEM IN TEACHING
FUTURE TEACHERS OF MATHEMATICS****¹Bekbolganova A.K., ²Kenali A.****¹Kazakh national woman pedagogical university,****²Suleiman Demirel University****Almaty, Republic of Kazakhstan****E-mail: ¹alma_bekbolganova@inbox.ru, ²assem.kenalieva@gmail.com**

Annotation. The article deals with one of the urgent problems – the problem of organizing the educational process through distance learning. This is a qualitatively new and progressive type of training of students through modern information and communication educational technologies. The article defines the high social significance of distance education due to the professional training of future teachers, that is, the increased need for teaching mathematical education.

The study also examines effective teaching methods and effective organization of this process, thorough and thorough planning of students' work, precise designation of tasks and learning goals, the relationship between the success and quality of training of future specialists who study remotely, associated with the use of educational and informational materials, methods, objects and means of distance teaching of mathematics, which is associated with pedagogical specialties. The results of the study were proved by experiment.

Key words:

The success and quality of teaching future teachers studying remotely depends on effective teaching methods and the correct organization of this process, they are:

- thorough planning of students' activities;
- clear identification of the tasks and objectives of training;
- the use of educational and informational materials, methods, objects and means of distance teaching of mathematics, which is associated with pedagogical specialties.

The effectiveness of training is determined by the use of computer mathematical systems that facilitate and automate calculations, thus opening up great opportunities for improving the professional knowledge and skills of students studying in pedagogical specialties [1].

Nevertheless, there are certain difficulties in distance learning mathematics. It depends on the specifics of the content of theoretical material and methods of teaching mathematical disciplines. Theoretical material on mathematical disciplines is full of formulas and tasks, even though school courses in algebra and mathematical analysis, geometry are based on an educational and empirical basis, they are not easy to study and master.

The experience of teaching mathematics has shown that the difficulties identified in the study of theoretical material require the definition of scientifically based means, methods and forms of distance learning. As a result, using computer mathematical systems based on the forms of distance learning for students of pedagogical universities, the creation of a methodological component of teaching mathematics, which provides high-quality professional training of students, comes out in the first place. And therefore, high-

quality and clearly fundamental training of students of pedagogical universities is impossible without effective methodological and methodological support and the use of modern information and communication technologies. Traditional lectures are needed here, which are used in full-time and part-time forms of education in classrooms or multimedia interactive lectures distributed remotely. In pedagogical universities, distance learning technologies are used for teaching mathematics, because current education is impossible without the use of new information and communication technologies. [2].

Many works of scientists (J.A.Karaev, A.O.Baydybekov, L.A.Smagulova, E.A.Adykarimov, M.S.Malibekova, M.Y. Bukharkin, V. I. Dmitriev, M. V. Moiseev, E. S. Polat, Z.G. Goncharova, M. A. Ovchinnikova and others) are devoted to the problems of distance learning. It can be noted that using information and communication technologies, the considered methodological hypotheses of teaching mathematical disciplines make it possible to implement any functions of teaching mathematics.

So, the solution to the problems of improving the quality of the level of general professional training of future teachers will depend on the successful development and work of the methodological component of teaching mathematics to university students in general. The use of computer mathematical systems is the most rational method of teaching mathematics to students of pedagogical universities, because mathematics is one of the most adapted to the use of information and communication technologies in teaching mathematics, since there are computer systems in special software.

The methodological component of mathematics begins with elementary arithmetic calculus, solving systems of equations, solving applied problems related to real life, constructing mathematical models and covers up to other necessary specially integrated software products of computer mathematical systems. [3].

In the course of performing mathematical tasks, among the universal computer mathematical systems used, the following can be distinguished: Mathematica, Maple, MatLab, MathCAD. These computer mathematical systems make it possible to optimize the educational process of university students and as a set of theoretical and methodological and software and hardware tools also make it possible for accurate and effective mathematical calculations. [4].

Among these computer mathematical systems, two are particularly distinguished by the presence of embedded programming languages, Mathematica and Maple, which improves their teaching capabilities.

In our study, special attention was paid to determining the pedagogical state of the implementation of the model of the methodological component of teaching mathematics to students of pedagogical universities. Within the framework of the manufactured model, the teaching of mathematics should be carried out in the following conditions:

- specialization of knowledge and skills in the field of mathematical disciplines;
- the direction of the content of teaching mathematics (among them mathematical analysis, differential equations, mathematical modeling, probability theory and mathematical statistics);
- mastering a set of methodological complexes for solving problems in the Mathematica environment;
- introduction of computer mathematical systems and remote technologies into the educational process, which affect the formation of professional competencies of future specialists. Using computer mathematical systems in pedagogical universities, we believe that the best system for teaching mathematics is Mathematica:

* firstly, all algorithms that are studied in the course of higher mathematics are present in this system, so the completeness of providing didactic units is maximum;

* secondly, it is important as part of the integration of teaching and research among other countries;

* thirdly, this system is used not only in scientific, but also in applied research, and therefore the use of computer mathematical systems as an educational object is important to create a methodological component of teaching mathematics to students who have chosen pedagogical specialties.

Using the Mathematica system, information and communication technologies and Internet simulators, in the process of solving computer-oriented tasks, students will develop the following professional competencies:

1) educational and cognitive competencies that make it possible to master different ways of logical thinking, synthesis, mathematical analysis;

2) analyzing with the help of mathematical devices and specialized software, communicative competencies are formed, which make it possible for personal work with general and special information;

3) communicative competencies that make it possible to expand the skills of intra-team and extra-team activities, to master the ways of creating interactive communications (both synchronous and asynchronous).

The introduction of Mathematica into the educational process gives students the opportunity to create and research mathematical models, reduce the complexity of calculus, which are usually conducted in the traditional way, and focus on analysis. In addition, the use of the Mathematica system creates conditions for visualization of educational information, and this strengthens the development of materials in mathematical disciplines. [5].

Using computer mathematical systems in the distance learning format, we have identified specific principles that streamline the work of the methodological component in teaching future teachers mathematics. The principle of students' understanding of the need to master special integrated software products is important for the formation of their professional competencies, and this makes it possible to successfully solve professional problems that may arise in the future. The principle of ensuring knowledge quality requirements and knowledge standards guarantees that university graduates will be successful in professional service.

In the distance learning system, the principle of personalizing the training of future mathematics teachers is considered as continuous interaction and mutual understanding between the teacher and students, this is observed in the satisfaction of the education of students in both special disciplines and general education disciplines. [6].

For the formation of the above-mentioned competencies and for the operation of the principles defined by us, there must be tasks that are needed to work with computers. And therefore, structuring didactic tasks aimed at a computer makes it possible not only for the most effective organization of students' activities, but also for in-depth knowledge of their mathematical knowledge, and the ability to visualize operations and tasks improves the perception of educational material.

Of course, the study of the minimum requirements of educational programs of mathematics for students of pedagogical universities and standards of state educational systems and the use of didactic tasks aimed at the computer will create conditions for the formation of new ways of organizing the educational process.

Didactic tasks aimed at the computer form new ways of organizing the educational process. The characteristics of the task system for working in the Mathematica computer mathematical system are given in Table 1.

Table 1. Computer-based learning tasks solved using the Mathematica system (compiled by the authors).

Subjects	Tasks for doing on the computer	A short description of the functioning of the Mathematica system
Linear Algebra and analytical Geometry, Mathematical Analysis, Differential Equations	Operations with vectors and matrices	Matrix addition and multiplication
		Finding inverse matrices
		Bringing the matrix into a stepped form
		Calculating the degree of the matrix
		Calculation of the determinant
		Calculation of matrix equations
	Digital tasks	Calculating function values with extreme accuracy
		Calculation of equations, inequalities and systems of equations
		Calculation of sums and products
		Calculation of differentiated equations
	Analytical transformations	Differentiation and integration of functions
		Defining the boundaries of sets and functions
		Calculation of differentiated equations and systems
		Transformation of functions (Fourier, Laplace, Z, Taylor, etc.)
Techniques used to sets and complex numbers		
Probability theory and mathematical statistics	Probability space and random variables	Statistical distributions (facts, specifics, reliability). Functions and deleniya laws
		Elimination of discrete and unspecified events
		Symbolic manipulation, digital analysis
	Mathematical expectation	Correlation, regression, variance calculation, parameter estimation
		Symbolic manipulation, quantitative analysis
	Mathematical statistics	Sum and sample
		Variance, correlation, regression, Factor, Index analysis

The method of teaching problem solving in the Mathematica environment in the form of distance learning through the use of computer mathematical systems was tested as part of a pedagogical experiment to test the model of the methodological component of teaching future teachers of mathematics. This experiment was conducted online in the 2020-2021 academic year. Before starting the experiment, information about the level of general training of students was structured, its result is shown in the following Table 2.

Preparation	Ability
Low level	

Students solve standard mathematical problems using information technology according to the proposed model. Educational and informational interaction is low	There is no experience of exploring the possibilities of using information technology in the study of mathematics
Middle level	
They know software systems and can choose optimal programs when solving mathematical problems. They know the ethics of network relationships, is able to express his opinion in written and oral form, discusses and defends his point of view.	They express their opinions when consciously mastering knowledge, perform tasks in various ways, are disposed to acquire mathematical knowledge and skills
High level	
They are able to work with software systems that are used to solve mathematical problems. They are able to search for alternative types of information tools to perform these tasks and can independently master new software systems. Such students know the ethics of network relationships, can perceive oral and written information, including cultural and linguistic differences.	They have the ability to think deeply in mathematics. They solve heuristic problems of using modern information technologies. Also they performs search research work independently

During the pedagogical experiment, such research methods as questionnaires, conversations, and testing of students on Internet simulators were used.

The main organizational forms of distance teaching of mathematics to students of pedagogical universities were lectures, seminars, consultations, workshops and independent work. Lectures during distance learning were held online, frontally or personally. Based on the lectures, students were offered optimal trajectories of material research, multimedia materials that help in choosing learning methods (graphics, text, sound, video, combined with an information environment). On-line lectures were held in the form of virtual lectures, webinars, teleconferences, which were held in real time on the basis of information and communication technologies, telematics communications. The results of the experiment are shown in Table 3.

Table 1. Results of a pedagogical experiment conducted with students using the Mathematica system for distance learning (compiled by the authors).

Stages of the experiment	Indicators	Number of participants in the experiment	Levels		
			Lo	Mi	Hig
Defining	Checking activities and skills	101	3%	4%	%

	Results of control semester works		0%	5%	5%
Formative	Checking activities and skills	112	8%	6%	6%
	Results of control semester works		7%	0%	3%

So, as a result of theoretical and experimental studies, it was proved that the use of computer mathematical systems in distance learning of future teachers affected the effectiveness of teaching mathematics, and this makes it possible to improve the level of training to a new, high and qualitative level.

References

1. Хакимова А.А. Формирование нового мышления в процессе внедрения новых информационных технологий // Студенческий научный потенциал в начале XXI века: Материалы X городской студенческой научно-практической конференции. В 2 т. Т 2. – Набережные Челны: Изд-во «Таглитмат», 2007. – С. 98-99.

2. Солдаева М.В. Реализация целостного подхода к обучению математике как условие достижения понимания // Известия Российского государственного педагогического университета им. А.И. Герцена. – 2013. – № 161. – С. 202-205.

3. Игнатова О.Г. Использование технологий дистанционного обучения в подготовке учителей информатики и математики (на примере курса «дифференциальные уравнения») // Наука и школа. – 2014. – № 1. – С. 41-44.

4. Овсянникова Т.Л. Особенности самостоятельной работы в процессе изучения математики в вузе при дистанционном обучении // В сборнике: Тенденции развития педагогики и психологии. – Сборник статей Международной научно-практической конференции 5 мая 2014 г. – Научный Центр "Аэтерна", ответственный редактор: Сукиасян А.А. – г.Уфа, Республика Башкортостан, 2014. – С. 63-65.

5. Зайцева Ж.И., Губочкина Н.И., Герасимов В.О. Педагогический программный продукт по математике в вузе // Материалы VI Международной студенческой электронной научной конференции «Студенческий научный форум» / [Электронный ресурс]. — Режим доступа: URL: www.scienceforum.ru/2014/761/3528 (дата обращения: 04.05.2014).

6. Белозубов А.В., Николаев Д.Н. Система дистанционного обучения. Учебно – методическое пособие. – М., 2007.

FTAMP 27.01.45

METHODOLOGICAL FEATURES OF COMPILING AND CONDUCTING CONTROL TASKS IN MATHEMATICS**ZH. B. Abdullayeva****Master of Suleyman Demirel University****Faculty of Education and Humanities Sciences, Almaty****email: zhado772@gmail.com**

Annotation. The article is devoted to the study of methodological features of compiling and conducting control tasks in mathematics. Possible options for tests used to test students' knowledge, as well as the main tools in the preparation of control tasks, are considered. An algorithm for compiling and conducting control tasks in mathematics is provided.

Key words: mathematics, control work, control tasks, methods of conducting control work.

Introduction. The control of students' knowledge is an integral part of the learning process, so its improvement is an important task for the teacher. The relevance of the chosen topic is due to the fact that the requirements for conducting and compiling control tasks in mathematics are different from conducting tests on other subjects.

In other researches, for example, and specific mathematical anxiety is associated with the knowledge of arithmetic. However, it is not clear when math anxiety appears in young children and how it is related to academic performance in arithmetic at an early age. As a result, this study investigated the premature association between mathematical anxiety and arithmetic performance in grades 2 and 3 by taking into account joint anxiety and subsequent study of the prevailing direction of the anxiety-performance relationship. The results showed that this association was actually important in the 3rd grade, with the dominant direction from math anxiety to academic performance, and not vice versa. Overall, these findings highlight the importance of predicting early anxiety in school for improving academic achievement.[1]

The preferences of utilizing advanced assets in instructing arithmetic in essential classes in the advancement of understudies' cognitive capacities are analyzed. For illustration, the focal points of accessibility of instruction, personality-oriented learning, creation of an data educational environment, the plausibility of choosing an person direction, imaginative movement, motivational breakthrough, exhibit circumstance, etc. are described.[2]

Conditions and methods of research. When writing the work, the method of searching and summarizing information on the topic of the article was used.

During the online lessons, there were difficulties with control works. For example, prior to the flare-up of the widespread, online lessons were utilized exceptionally small in the schools included. Arrangements have been completely lacking by instruction specialists and local decision-makers in schools, as well as by instructors, guardians and students. This created considerable challenges and different drawbacks for a few bunches of understudies. On the other hand, the switch from face-to-face to online instructing

driven to certain benefits that the surveyed bunches had suggested for future shapes of educating.[3]

Results and discussion. By definition, control is the ratio of the results achieved to the planned learning objectives. Properly set control of students' learning activities allows the teacher to evaluate the knowledge and skills they receive, provide the necessary assistance in time and achieve their learning goals. All this together creates favorable conditions for the development of cognitive abilities of students and the activation of their independent work in mathematics lessons.

Test work is one of the main forms of knowledge testing, performed in accordance with the curriculum, contributing to the consolidation of theoretical knowledge and forming additional skills in students for independent analysis of theory and practice. The control work is a written answer to a question (solving a problem or performing a specific task), which is considered within one or more topics of the academic discipline.

The purpose of the control work is to check the assimilation of the topic at the end of its study. The content of control tasks corresponds to the program of mathematics. When compiling control tasks, it should be remembered that as a result of the work, the material required for assimilation must be checked at the level required by the program.

The control work should include mainly tasks of a reconstructive nature, the work should include exercises that test several skills, it is recommended to include tasks of increased difficulty in the control work. The topics of examinations are developed by the teacher of mathematics, they must cover the full course of the discipline. Answers to tasks should be specific and logical [4].

Control tasks must meet the following requirements:

- tasks should be equivalent in content and volume;
- they should be aimed at developing basic skills;
- they should provide a reliable check of the level of training.

In the recommendations for the preparation of examinations, evaluation criteria are given, the number of recommended options is indicated, and the approach to selecting tasks. When compiling and conducting control tasks at school, the teacher must comply with a number of methodological requirements:

- Pupils should be warned about the upcoming test work a few weeks in advance and appropriate training should be carried out in connection with this. Simultaneously with the study of the lesson material, it is advisable to offer students similar tasks that are assumed in the control work so that they develop a clear mechanism for completing tasks of a certain type. It is also useful to carry out the so-called preventive test work, which allows you to determine the degree of preparedness of students for the upcoming test work;

- it is important that the content of the test cover both the main provisions of the material studied (the main part), and also preferably include such questions, the solution of which would require students to show intelligence and creativity (additional part);

- when conducting tests, it is necessary to ensure that students independently complete the tasks given, to prevent prompts and cheating. To do this, it is advisable to prepare options for tasks of various levels of complexity that meet the requirements for knowledge, skills, skills of students on a particular topic or course of the subject, as well as take into account the individual characteristics and abilities of the child (individual and differentiated approach);

- the teacher must first complete the tasks proposed in the control work; write down the text of the work on the board before the lesson (children with visual impairments must

be given a card with the assignment of its version); provide for a multi-level test material in terms of complexity (the use of checkboxes with options);

- up to 35-40 minutes of the lesson are allocated for the performance of the control work held at the end of the quarter (in the first grade 20-30 minutes); the duration of work related to checking students' mastery of a particular topic should not exceed 25 minutes;

- tests, as a rule, should be carried out in the first half of the week and preferably in the second and third lessons. Transferring tests to the end of the week or to the last lessons is not advisable, since at this time students experience increased fatigue, which, of course, can adversely affect the performance of tests and, ultimately, the results. It is also unacceptable to conduct several tests on the same day;

- final examinations (quarterly, semi-annual, annual) are carried out in special notebooks for examinations and are kept by the teacher during the school year, and notebooks of poorly performing students - during all years of education in elementary school, in the middle level, in high school. When transferring to another school, the student, along with the "Diary of Observations", is also given notebooks for examinations. When moving from one link to another, notebooks are transferred to another teacher to analyze gaps in knowledge and organize differentiated work;

- the teacher is obliged to carefully check and objectively evaluate the tests, as well as analyze the quality of their performance, classify the mistakes made by the students and carry out subsequent work to eliminate gaps in their knowledge;

- in the next lesson after the test, under the guidance of the teacher, work on mistakes is organized, which is carried out in control notebooks. The student completes only the task in which he made a mistake. After individual work on the mistakes in the same lesson, a repetition of the material with students of the whole class is organized, taking into account the analysis of control work.

Understanding the relationship between compiling and conducting control tasks will allow the teacher to achieve an increase in the efficiency and effectiveness of compiling and solving problems. The sequence of operations in the process of compiling tasks is as follows:

- detection and presence of a mathematical problem situation;

- identification and analysis of the elements of the task situation (the primary model of the task);

- a brief record of the task condition with the execution of a drawing, drawing, graph or diagram;

- secondary analysis of the condition with the allocation of theory and laws that describe the problem situation;

- simplification of the condition, addition of the condition with missing data, constant;

- the choice of methods, techniques, ways of solving the problem;

- selection of links (equations, conclusions, etc.);

- finding and implementing a solution in a general form;

- analysis of the problem model, its precise formulation and correction;

- verification and evaluation of the conditions of the problem;

- study of the problem, its final revision, discussion, selection and formulation of new problem situations [5].

For the compilation and implementation of mathematical problems, it is the facts from the practical activity of man to meet human needs that serve as the basis. The worldview orientation of the task approach to mathematical education requires:

- a holistic vision of the subject of mathematics at each stage with a deepening of the picture of mathematical reality from stage to stage;

- “proportionality” to a person, his needs, emotional and intellectual spheres;

– reflection of worldview ideas and conclusions [6].

A typical test consists of 1 - 2 or 1 - 4 options, which are approximately equal in difficulty. In turn, each option includes tasks that check whether the student has mastered any well-defined skill. However, a job with few options inevitably increases the likelihood of cheating, especially in high school. Therefore, in order to ensure individual work of students, some teachers increase the number of options. Basically, the test consists of 5 tasks. The student receives a grade corresponding to the number of correctly solved tasks.

According to the methodological features of conducting control tasks in mathematics, it is allowed to carry out tests at different levels. Control tasks according to the level of complexity are usually divided into basic, basic and advanced.

The basic level is designed for poorly trained students. It is focused mainly on the achievement by students of the required level of preparation. For many tasks, answers, instructions, step-by-step instructions, some data for self-control are given here.

The main level includes tasks similar to tasks from the main material of the textbook. They are considered preliminary in the lessons, but are not so simple or important that the ability to solve them becomes mandatory for all students.

The advanced level is designed for students with good preparation. It includes tasks that require not only free possession of acquired knowledge, but also creativity, ingenuity and ingenuity.

The teacher himself determines which option to work for a particular student. Moreover, during the academic year, the student can move from one option to another. All three of these options are assessed in the same way as the classic test papers.

There are some objections to such tests. First, the distribution of options among students differentiates them by level even before the work is checked. Secondly, students who solved different options with the same assessment completed the work of different levels of complexity.

It is widely believed that, by virtue of their abilities, they showed equal zeal. And the labor of one student, spent on easier tasks, is equal to the efforts of another, engaged in more difficult tasks. It is the final result that should be the measure of the assessment of the work of the student. It is necessary that, according to the assessment, it was possible to immediately present the specific abilities of the student on this topic. These questions can be answered by conducting different types of control work at different levels.

Multi-level control work must meet the following requirements:

1. All options must be equivalent, although in different options tasks with dissimilar wordings are acceptable.

2. Any variant is divided into levels, each of which covers all the tested skills and abilities [7].

Compiling a problem in mathematics should be understood not as a simple reproduction of a problem from a collection or textbook, but as an independent formulation and solution of a problem by students, which in the general case is solved with the help of logical conclusions, mathematical actions based on the laws and methods of mathematics.

When compiling control tasks, the following tools are used:

– open tasks are problem situations that occur in real life. To solve them, it is necessary to independently comprehend, formulate the condition, the question of the problem, sometimes find the information necessary to solve it. Open problems can be

divided into "inventive" and "research". Open problems have a "fuzzy" condition, different solutions and ambiguous answers;

- closed problems, in which there is a clear condition, a well-known solution algorithm and a single answer. Closed problems are of two types: for the calculation of some quantity or for proof. Such tasks can even be called exercises to develop some learning skills while learning new material.

Tasks in school textbooks are, as a rule, closed tasks. It is in the power of the teacher to make a miraculous transformation with them. To compose open problems, three basic requirements for the condition of an educational (inventive or research) problem should be observed:

- sufficiency of the condition;
- correctness of the question;
- the presence of a contradiction [8].

In this case, the condition of the task should be related to the life situation. What should be kept in mind when creating an open task? It should be interesting, understandable in the text and fundamentally solvable. It can be assumed that the use of open tasks in control tasks contributes to the formation of non-standard thinking in students, which makes it possible to achieve meta-subject results.

All tests are graded by the teacher and the grades are recorded in the classroom journal. When evaluating the written work of students, teachers are guided by the relevant standards for assessing the knowledge, skills and abilities of students. After checking the written work, students are given the task of correcting errors or completing tasks that prevent the repetition of similar errors. Work on errors is carried out in the same notebooks in which the corresponding written work was performed.

Conclusion. Thus, if you teach a lesson or present a topic, and then immediately conduct a knowledge control, learning does not occur. Mistakes that students make in intermediate classroom and homework are corrected by the teacher. Misunderstood material is reworked. Only a complete study of the topic with students allows you to proceed to the final test of knowledge. Therefore, control tasks should be carried out after the time allotted for the passage of the topic has been exhausted. Only after the topic has been worked out, it is possible to assign a control assessment of knowledge. After checking the completed tests, the teacher sums up the results for the students. Students work on mistakes, thereby reinforcing the learning material.

Hence the conclusion follows: in the system of educational work, all the above methods of compiling and conducting tests in mathematics should be applied in order to test and evaluate knowledge in order to ensure the necessary systematic and depth control over the quality of students' progress.

Bibliography

1. Cargnelutti, E. How is anxiety related to math performance in young students? longitudinal study of Grade 2 to Grade 3 children / Cargnelutti, E. Tomasetto, C., Passolunghi, M.C. Scopus, Cognition and Emotion, 2017.31 (4), pp. 755-764. doi: 10.1080/02699931.2016.1147421
2. Thomas G. Online lessons in Corona time / G. Thomas. Bulletin of the Dulaty University, 2021. - № 2, - 16 p.
3. Turalbaeva A.T. Cifrlı bilim beru resurstary arkyly bastauysh synyptarda

- matematikany oqytu Mymkindikteri / A.T. Turalbaeva , A.ZH. Kenzhaly , S.A. Fejzuldaeva. VESTNIK KazNPU im. Abaya, seriya «Pedagogicheskie nauki», 2021. №3 (71), - 10 c.
4. Dalinger, V.A. Metodika obucheniya matematike. Kognitivno-vizual'nyj podhod : uchebnik dlya vuzov / V.A. Dalinger, S.D. Simonzhenkov. – 2-e izd., pererab. i dop. – M.: Izdatel'stvo YUrajt, 2020. – 340 s. –
  5. Filenko, S. A. Priemy sostavleniya otkrytyh zadach po matematike v sisteme osnovnogo obshchego obrazovaniya // Molodoj uchenyj. — 2020. — № 4 (294). — S. 324-326. [Elektronnyj resurs]. — Rezhim dostupa: <https://moluch.ru/archive/294/66811/>. Data obrashcheniya: 02.03.2022.
  6. Kalinchenko, A.V. Metodika prepodavaniya nachal'nogo kursa matematiki: Uchebnoe posobie / A.V. Kalinchenko. - M.: Academia, 2018. - 320 c.
  7. Metodicheskie rekomendacii dlya uchitelej matematiki [Elektronnyj resurs]. – Rezhim dostupa: <https://videouroki.net/razrabotki/mietodichieskiie-riekomiendatsii-dlia-uchitieliei-matiematiki.html>. Data obrashcheniya: 02.03.2022.
  8. Savenkova N. P. CHislennye metody v matematicheskom modelirovanii : ucheb. posobie / N. P. Savenkova, O. G. Provorova, A. YU. Mokin. – 2-e izd., ispr. i dop. – M. : INFRA-M, 2017. – 176 s

УДК 373.55

«АЙНАЛУ ДЕНЕЛЕРІ» ТАҚЫРЫБЫН ОҚЫТУДАҒЫ КЕЙБІР ПЕДАГОГИКАЛЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Жакилова Сауле Омирзаковна, 2 курс магистранты
Сулейман Демирел университеті
Қазақстан, Қаскелең қаласы

Түйіндеме: Мақалада геометрия курсындағы «Айналу денелері» тақырыбын орта мектептегі жоғары сынып оқушыларын оқытудағы және білім беру процесінде жүйелік және құзыреттілік тәсілдерді жүзеге асыруды қамтамасыз ететін кейбір заманауи педагогикалық технологияларға назар аударылды. Олардың оқушылардың білім деңгейлеріне сәйкес топтарына қатысты қол жетімді ұсынудың мүмкін жолдары қарастырылды.

Кілттік сөздер: технология, айналу денелері, оқыту әдістері, стереометрия.

Қазіргі уақытта геометрияны тек қана «дәстүрлі» әдіспен түсіндіру білім алушылардың геометрияны толыққанды түсініп кетуі үшін жеткіліксіз болып келеді. Стереометрияда да, жалпы геометрияда да маңызды тақырыптардың бірі болып табылатын «Айналу денелері» беттерінің ауданына және көлеміне арналған есептер орта мектеп оқушыларының қоршаған әлемнің кеңістіктік формалары туралы идеяларды қалыптастыруда және нақты объектілерді олардың геометриялық бейнелерінде көру қабілетінде өте маңызды рөл атқарады. Кеңістіктік объектілер туралы дұрыс түсініктерін қалыптастыру және олардың кеңістіктік қиялын арттыруда және геометриялық есептерді шығаруда оқытудың әр түрлі әдістерін пайдаланған жөн.

Оқыту әдістері-бұл мұғалім мен оқушылардың оқу тапсырмаларын, яғни дидактикалық есептерді шешуге бағытталған бірлескен іс-әрекет тәсілдері [1].

Оқыту әдісі үш белгімен сипатталады: оқыту мақсаты; 2) меңгеру тәсілі; 3) оқыту субъектілерінің өзара әрекеттесу сипаты [1].

Әрбір жеке оқыту әдісі белгілі бір логикалық құрылымға ие – индуктивті, дедуктивті немесе индуктивті-дедуктивті. Оқыту әдістері білім алу көзі бойынша жіктеледі. Осы тәсілге сәйкес мыналар бөлінеді:

а) ауызша әдістер (білім көзі - ауызша немесе баспа түрінде болып келеді);

б) көрнекі әдістер (бақыланатын заттар, құбылыстар, көрнекі құралдар білім көзі болып табылады);

в) практикалық әдістер (оқушылар практикалық іс-әрекеттерді орындай отырып, білім алады және дағдыларды дамытады).

Оқыту формасы, әдетте, оқушылардың оқу-танымдық іс-әрекетін ұйымдастыру деп аталады, оны жүзеге асырудың әртүрлі жағдайларына сәйкес келеді, оны мұғалім білім беру процесінде қолданады [2].

Оқыту формаларына мыналар жатады:

а) сыныптық-сабақтық оқыту жүйесі (сабақ, зертханалық жұмыс, дәріс, семинар, экскурсия);

б) сабақтан тыс жұмыстар (үй тапсырмалары, жазғы жұмыстар, практикалық жұмыстар).

Оқыту әдісі - бұл операциялық деңгейдегі ұғым, оны дидактикалық операцияны орындау түрі ретінде анықтауға болады [1]. Оқыту әдістері құрылымы жағынан әр түрлі және орындау сипаты бойынша дараланған, өйткені әр мұғалім сол операцияны жүзеге асыруда өз ерекшеліктерін енгізе алады.

Осы ретте бірнеше педагогикалық технологияларды қарастырайық. Проблемалық оқыту технологиясы

Өздеріңіз білетіндей, педагогикадағы жеке тұлғаны дамыту мүмкіндіктерінің бірі проблемалық оқыту технологиясы болып табылады.

Проблемалық оқыту әдетте мынаны білдіреді: мұғалімнің басшылығымен проблемалық жағдайларды құруды және оқушылардың оларды шешу бойынша белсенді өзіндік қызметін көздейтін оқу сабақтарын ұйымдастыру. Оқушылар алдында проблемалық мәселелерді, проблемалық жағдайларды үнемі қою оқушының проблемалар алдында бас тартпауына, бірақ оларды шешуге тырысуына әкеледі. Өйткені, мәселе әрқашан кедергі болып табылады. Кедергілерді жеңу-қозғалыс, дамудың тұрақты серігі. Проблемалық оқыту технологиясы педагогикалық процесті ұйымдастырудың өте тиімді әдісі болып табылады және мұғалімнің басшылығымен оқу мәселелерін шешу үшін оқушылардың өзіндік іздеу әрекеттерін жүргізуді қамтиды, оның барысында студенттер жаңа білім, дағдылар қалыптастырады, қабілеттерін, танымдық белсенділігін, қызығушылығын, эрудициясын, шығармашылық ойлау және басқа да маңызды қасиеттерін дамытады [3]. Сабақтың әртүрлі кезеңдерінде пайдаланатын әдіс-тәсілдерінің бірі «Миға шабуыл» техникасын осы жерде қарастырайық:

Бұл әдіс мәселенің белгілі бір күрделілігін шешу үшін ұжымдық шығармашылық жұмыстан тұрады. Барлық білім алушыларды шындықты табу бойынша бірлескен жұмыс біріктіреді.

Мысал: Мұғалімнің сөзі: Стереометрияны зерттей отырып, біз көпжақтармен таныстық. Бүгін сабақта біз стереометриялық фигураларды зерттеуді жалғастырамыз. Мен төменде тізімдейтін барлық заттарды стереометриядағы бір

сөзбен атап айтыңыздар: хоккей, су құбыры, автомобиль дөңгелегі, қарындаш стақан, Пиза мұнарасы...

Оқушылардан күтілетін жауап: Цилиндр.

Біз бүгінгі сабақтың тақырыбын анықтадық. Осы тақырыпты зерттей отырып, біз нені үйренуіміз керек? (білім алушылар сабақтың мақсатын қояды)

Сабақтың мақсаты:

Цилиндрдің анықтамасын, оның түрлерін, элементтерін, қималарын білу;

Сызбада цилиндрдің элементтері мен қималарын көрсете білу;
Цилиндрдің бүйір және толық беттерінің ауданының формулаларын білу;

Цилиндрдің, оның жазбасының сызбасын орындай білу;
«Цилиндр» тақырыбы бойынша есептерді шеше білу.

Жобалық оқыту технологиясы

Жобалық оқытудың мақсаты – білім алушыларға төменде келтірілген жағдай жасау болып табылады:

-әр түрлі көздерден жетіспейтін білімді өз бетінше және ықыласпен алады;

-алынған білімді танымдық және практикалық тапсырмаларды шешу үшін пайдалануға үйренеді;

-түрлі топтарда жұмыс істей отырып, коммуникативтік дағдыларды меңгереді;

-өздерінде зерттеу дағдыларын дамытады (проблемаларды анықтау, ақпарат жинау дағдылары, талдау, гипотезаларды құру, жалпылау);

-жүйелі ойлауды дамытады.

Жобалық оқытудың бастапқы теориялық ұстанымдары:

басты назарда-оқушы, оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға ықпал ету;

білім беру процесі оқу пәнінің логикасында емес, оқушы үшін жеке мағынасы бар іс-әрекет логикасында құрылады, бұл оның оқуға деген ынтасын арттырады;

жоба бойынша жұмыстың жеке қарқыны әрбір оқушының өзінің даму деңгейіне шығуын қамтамасыз етеді;

Оқу жобаларын әзірлеудегі кешенді тәсіл оқушының негізгі физиологиялық және психикалық функцияларын теңгерімді дамытуға ықпал етеді;

базалық білімді терең, саналы игеру оларды әртүрлі жағдайларда пайдалану есебінен қамтамасыз етіледі [2].

Мысал. Кішігірім жоба ретінде теореманы қарастырайық.

Теорема: Конустың бүйір бетінің ауданы деп оның бүйір бетінің жазбасының ауданына айтады.

Дәлелдеуде мұғалім тек қана бағыт-бағдар беріп отырады және оқушылар өз беттірмен дәлелдейді. Ол үшін конустың бүйір бетінің ауданын оның жасаушысы l және оның табанының радиусы r арқылы өрнектейді. Конустың

бүйір бетінің жазбасының, яғни дөңгелек секторының ауданы $(\pi l^2)/360 \alpha$ - ға тең,

мұндағы α – $ABA^{\wedge}$ доғасының градусық өлшемі, сондықтан $S_{(б.б.)}=(\pi l^2)/360 \alpha$

екенін анықтайды.

α шамасын l және r арқылы өрнектейді. $ABA^{\wedge}$ доғасының ұзындығы $2\pi r$ –ге (конустың табанындағы шеңбердің ұзындығына) тең болғандықтан, $2\pi r = \pi l / 180 \alpha$, бұдан $\alpha = 360r/l$. Бұл өрнекті формулаға қойып, конустың бүйір бетінің ауданының формуласын $S_{(б.б.)} = \pi r l$ алады.

Сонымен, конустың бүйір бетінің ауданы оның табанының шеңберінің ұзындығы мен жасаушысының жарым көбейтіндісін алады [4]. Теорема дәлелденді.

Сыни ойлауды дамыту технологиясы

Сыни тұрғыдан ойлауды дамыту, ең алдымен, олардың білімін тәжірибемен байланыстыру және оларды басқа көздермен салыстыру болып табылады. Әрбір адам естіген ақпаратқа сенбеуге, оның сенімділігі мен дәлелдемелердің логикасын тексеруге, сондай-ақ күнделікті кездесетін мәселелерді шешу мүмкіндіктерін қарастыруға құқылы.

Сыни ойлаудың бірнеше параметрлері бар:

алынған ақпарат сыни ойлаудың бастапқы нүктесі болып табылады, бірақ түпкілікті емес;

сыни ойлаудың басталуы сұрақтар қоюмен және шешілуі керек мәселелерді анықтаумен сипатталады;

сыни тұрғыдан ойлау әрқашан сенімді дәлелдер жасауға тырысады;

сыни тұрғыдан ойлау-ойлаудың әлеуметтік түрі.

Сыни ойлауды дамыту технологиясына әртүрлі әдістемелік әдістер кіреді:

белсенді жазу әдістері (таңбалау кестесі, кластер, «Қос күнделік», «З-Х-У» кестесі);

белсенді оқу және тыңдау әдістері (Инсерт, аялдамамен оқу);

топтық жұмысты ұйымдастыру әдістері (жұпта оқу және жинақтау, зигзаг).

Тәжірибеде қолданылатын негізгі әдістерді қарастырайық:

«З-Х-У» әдісі (З-білеміз – Х-біліміз келеді – У- білдік). Мәтінмен жұмыс жасау кезінде дәптерге кесте салынады, онда адам өз ойларын тиісті өрістерге жазады, содан кейін жазылғандарды талдайды.

Инсерт. Бұл таңбаланған оқу әдісі. Мәтінді оқу кезінде білім алушы жазбалардың шеттеріне оның ақпаратқа қатынасына сәйкес келеді. Жұмыс барысында 4 маркер қолданылады:

«V» сөзі-жазба білім алушы үшін бұрын білгенге немесе білетініне сәйкес келеді;

«-» – жазба білім алушы үшін білетін немесе білетін нәрсеге қайшы келеді; «+» – жазба білім алушы үшін жаңа; «?»- жазылған ақпарат түсініксіз, не оқушы оқылатын тақырып бойынша егжей- тегжейлі мәліметтер алғысы келеді.

Бұл әдіс ақпаратты тәжірибе мен білімге байланысты жіктеуге мүмкіндік береді. Барлық жазылған ақпарат «Инсерт» таңбалау кестесіне енгізіледі.

«Айналу денелері» тақырыбын оқытуда екі әдісті де пайдаланған тиімді. Себебі білім алушының қай кезеңнен бастап кедергілерге тап болғанын

анықтауға мүмкіндік береді. Сыни ойлауды дамыту технологиясын қолдану адамға көптеген зияткерлік мәселелерді шешуге мүмкіндік береді. Ең алдымен, ақпарат мәтінінде мәселені анықтай білу, мәселені шешу үшін ақпараттың маңыздылығын анықтау, сонымен қатар балама шешімдерді бағалау және іздеу, яғни шешу идеяларын қарастыру. Сыни тұрғыдан ойлауды дамытумен қатар, әртүрлі көзқарастардың түсініксіздігін және шешімдердің баламалығын білуді қамтитын зияткерлік жұмыстың жаңа стилі қалыптасады.

Практикадан байқалатындай, көбінесе «Айналу денелері» тақырыбына бағытталған есептер әр түрлі тәсілдермен логикалық тұрғыда көбірек ойлануды қажетсінеді. Бұндай стереометриялық есептерді шешудің кезеңдерін білу оқушыларда қалыптастырылуға тиісті аса маңызды дағдылардың бірі. Есептерді шешу процесі келесі кезеңдерден тұрады.

Есептің шартын түсіну: а) есепті талдау; б) есеп шартын схема түрінде жазу. Есепті талдағанда оның шартын қандай, онда қандай талап қойылған (не берілген, не белгілі, есеп шарты неден тұрады?) екені анықталады. Есеп шартын схема түрінде жазғанда оның сызбасы қоса қарастырылады, осы талдаудың нәтижесінде есеп шартындағы ең керекті, таныс элементтер ескеріліп, олар қысқаша жазылады. Есепті талдау мен оның сызбасын және шартын схема түрінде қысқаша жазу - есепті шешу үшін жоспар іздеудің негізгі құралы болып табылады. Есепті талдай келе осы есепке қандай мөлшерде теориялық білімнің қажет болатындығы анықталады.

Есептің шешімін іздеу – есепті шешудің тәсілін іздеу, бұл бұйыл процесінің негізгі бөлігі болып табылады. Бұл кезеңнің ең алдымен есептің түрі (типi), яғни оның дәлелдеуге, есептеуге не геометриялық түрлендіруге берілгені анықталады, осыған орай есепті шешу тәсілі ізделеді. Бірнеше теориялық материалдарды біріктіретін, әрі күрделі, әрі көптеген есептерді шешуге теориялық әдістемелік негіз болатын тірек есептерін талдау кезінде белгілі бір гипотеза ұсынылады және оның іске асырылуы тексеріледі. Есеп шешімін іздеу үшін гипотеза ұсына отырып, осы есепке нақтылы теориялық материал керек екенін анықтаймыз. Теориялық білімді негіздеуші әдісті таңдап, гипотезаны тексереміз. Егер есепті талдағанда бұрыннан таныс элементті байқасақ, не ол шешілуі таныс есепке ұқсас болса, онда есепті шешу үшін белгілі әдісті қолдану мүмкіндігі туралы ой, не есепті шешу жоспары пайда болады. Егер есептің таныс емес түрін шығаруға тура келсе, онда одан бұрыннан таныс есептердің кемінде бір элемент табылатынын талдаймыз.

3) Бұл арада шешу идеясы табылап, есеп шешіледі.

Шешілген есепті талқылау: а) есеп шешімін тексеру); б) есепті зерттеу; в) есеп шешімін әр түрлі параметрлер мен байланыстар бойынша талдау [5].

4. Оқу жетістіктерін бағалаудың заманауи технологиясы

Технологияның мақсаты-бақылау кезеңінде жеке тұлғаға бағытталған білім беру қағидаттарын іске асыруды қамтамасыз ету.

Технологияның негізгі міндеттері:

- оқушының білімді пайдалану дағдыларын қалай меңгеретінін анықтау – яғни оқыту қазіргі білім беру мақсаттарына қаншалықты сәйкес келеді; - оқушының өз іс-әрекетінің нәтижесін өз бетінше бағалау, өзін-өзі бақылау, өз қателіктерін табу және түзету қабілеттерін дамыту; - оқушыны жетістікке ынталандыру, оны мектептегі бақылау мен бағалау қорқынышынан арылту, жайлы жағдай жасау, оқушылардың психологиялық денсаулығын сақтау және т.б.

Мақалада кейбір педагогикалық технологиялардың маңызды сипаттамаларына, олардың белгілері және оларға қол жеткізу әдістеріне назар аударылды. Бұл технологиялардың басты артықшылығы-олар сынып-сабақ жағдайында жалпы білім беру процесіне оңай қосылады және білім берудің белгіленген стандарттарын өзгертпейді. Оқытудың нақты процесіне ене отырып, мұндай технологиялар белгілі бір пән бойынша қойылған мақсаттарға жетуге көмектеседі. Олардың көмегімен білім беруді ізгілендіру кедергісіз жүзеге асырылады. Заманауи педагогикалық технологиялар оқушыларға интеллектуалды

дамуға, мұғаліммен және құрдастарымен қарым-қатынаста ізгілікке үйретуге көмектеседі. Педагогикалық технологияның ерекшелігі- оның оқушының жеке тұлға ретінде дамуға және оның шығармашылық қабілеттерін дамытуға әсерін тигізеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Оқытудың формасы, әдістері және құралдары [Электронды ресурс]:
Лекция. Рұқсат етілген режим: <https://texts.news/knigi-pedagogike-uchebniki/lektsiyaformyimetodyi-sredstva-67787.html>.

2.Оқыту формасының типологиясы / О. М. Филатова. Известия ПГПУ. - 2008. -№7(11). -154-158 бб.

3.Заманауи педагогикалық технологиялар: педагогикалық бағыт және мамандық бойынша оқитын студент-бакалаврларға арналған оқу- құралы / О.И. Мезенова. – Новосибирск: ООО «Немо Пресс», 2018. – 42- 51 бб.

4.Геометрия: Орта мектептің 10-11 сыныптарына арналған оқулық / Л. С. Атанасян және басқалар. Орыс тіліндегі түпнұсқасын шығаруда басшылық еткен А.Н Тихонов. –Алматы, Рауан, 1996. -137 б.

5.Математиканы оқыту әдістемесі: Оқу құралы / Алпысов А.Қ. – Павлодар, 2012. -80-81 б

ЭКОНОМИКА

ӘОЖ: УДК 004 (075.8)

БИЗНЕСТЕГІ АҚПАРАТТЫҚ ТЕХНОЛОГИЯЛАР

Исақов Ғ.Ж. э.ғ.к., «Экономика және басқару» кафедрасының
меңгерушісі

Халық аралық Тараз инновациялық институты

Резюме: в данной работе рассмотрены роль информационной технологии в бизнесе, а также проанализированы известные программы используемые на предприятиях для автоматизации бизнес-процессов.

Түйіндеме: ақпараттық технологиялардың бизнестегі рөлі қарастырылып, кәсіпорындардағы бизнес-процестерді автоматтандыратын танымал бағдарламаларға талдау жасалған.

Summary: in this paper, the role of information technology in business is considered, and well-known programs used in enterprises to automate business processes are analyzed.

Ключевые слова: информационные технологии, бизнес-процесс компьютерная технология, информационные системы, прикладные программы, автоматизированные информационные системы.

Түйінді сөздер: ақпараттық технологиялар, бизнес-процесс, компьютерлік технология, ақпараттық жүйе, қолданбалы бағдарламалар, автоматтандырылған ақпараттық жүйе.

Key words: information technology, business process computer technology, information systems, application programs, automated information systems.

Қазіргі кезде апараттық технологиялар бизнестің барлық салаларына әсер етеді. Көптеген компаниялар ақпараттық технологияларды дамытумен және жобалардың жоғары рентабельділігімен айналысқан. Кез-келген бизнесті басқару процесін сапалы ақпараттық қолдау ғылыми-техникалық прогрестің барлық жетістіктері толық пайдаланылған кезде ғана мүмкін болады. Бұл, ең алдымен, ақпараттық технологияларды: компьютерлік технологияларды, бағдарламалық жасақтаманы және телекоммуникацияларды талдау тәжірибесінде қолдануға қатысты.

Бұл жұмыстың негізгі міндеті - бизнестегі жұмысты автоматтандыруға арналған негізгі қолданбалы бағдарламаларды қарастыру.

Менеджментті жаңадан құрылымдаудың және оны жаңша жетілдірудің, қазіргі заманғы жағдайға бейімдеудің басты бағыты заманауи компьютерлік және инновациялық технологияларды кеңінен пайдалану, оның негізінде жоғары тиімді ақпараттық және басқару технологияларын қалыптастыруды іске асыру болды. Компьютерлік технологияға негізделген жаңа инновациялық технологиялар

басқарудың ұйымдастырушылық құрылымында, оның директивтік құжаттарында, персонал ресурстарында, құжаттама жүйесінде, ақпаратты есепке алу мен ұсынудағы түбегейлі өзгерістерді қажет етеді.

Фирмалар мен компаниялардың ақпараттық ресурстарды пайдалану мүмкіндіктерін кеңейтетін ақпараттық менеджментті енгізу маңызды орын алады. Еңбек өнімділігін, технологиялық процесстердің тиімділігін арттырудың тікелей жолы - оны автоматтандырылған жүйеге көшіру.

Бұл жұмыстың басты мақсаты - басқару процессіндегі инновациялық ақпараттық технологияларды талдау, зерттеу және оларды тиімді қолдану бағыттарын негіздеу және нақтылау.

Осы мақсатты жету үшін келесідей міндеттер шешімін табуы тиіс:

- 1) технологиялық процесстерді қолдау туралы ақпаратты қарастыру;
- 2) инновациялық ақпараттық технологиялар мен жүйелерді анықтау;
- 3) алынған технологияларға қысқаша сипаттама беру;
- 4) инновациялық ақпараттық жүйелерді қай салада қолданған тиімді екенін анықтау;
- 5) жүйелердің әрқайсысының жеке-жеке артықшылықтары мен кемшіліктерін анықтау.

Ақпараттық жүйе дегеніміз негізінен басқару қызметі қызметкерлеріне арналған ақпараттық қызмет жүйесі және ақпаратты іздестіру, талдау, жинақтау, сақтау, беру және өңдеу бойынша технологиялық функцияларды орындайды.

Автоматтандырылған ақпараттық жүйе дегеніміз – ақпаратты талдауға және өңдеуге, сонымен бірге тиімді басқару шешімдерін қабылдауға арналған ақпараттық, экономикалық және математикалық әдістер мен экономико-математикалық модельдердің, техникалық, бағдарламалық жасақтаманың, технологиялық құрал-жабдықтардың және кәсіби мамандардың топтасқан жиынтығы. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді қолдану, әсіресе, фирмалар мен компанияның қаржы бөлімін басқаруда өте маңызды роль атқарады. Автоматтандырылған ақпараттық жүйелерді қолдану: жұмыс жоспарларын тиімді оңтайландыруға; шешімдерді жедел әзірлеу; қаржылық ресурстарды айқын алмастыру және т.б.

Ақпараттық технологиялар - автоматтандырылған ақпараттық жүйелердің негізгі құрама компоненті. Ақпараттық технологиялардың дамуы сандық, яғни статистикалық және жан-жақты қаржылық ақпараттарды (мысалы, Datastream, FAME, Eurostat, nOmIS), сонымен қатар сапалы мәліметтер базасының саны мен деңгейін арттырады.

Қазіргі кезде ақпарат көздерінің саны үдемелі қарқынмен дамып келеді және ақпараттарды іздеу барысында фирмалар Карнеги Меллон Университеті, WebCrawler немесе InfoSeek құрған Lycos сияқты желідегі іздестіру құралдарын қолдануды қалайды. Ақпараттың сапасы ақпараттық жүйенің сапасы мен оны енгізуге жауапты тұлғаның кәсіби біліктілігіне тікелей байланысты деректер болып табылады. Ақпараттық жүйенің барлық құрылғыларының үйлесімді жұмысы және олардың адаммен өзара әрекеттесуі талдаушының автоматтандырылған жұмыс орнының бағдарламалық қамтамасыздандыруымен қамтамасыз етіледі. Бағдарламалық жасақтама аясында жалпы бағдарламалық жасақтама мен функционалды бағдарламалық қамтамасыз ету анықталады.

Нақты іс жүзінде функционалды бағдарламалық жасақтаманың интеграцияланған топтары кең тараған, оның ішінде мәтіндік процессор, сызбалық

және кестелік процессор, ДҚБЖ, сонымен қатар бағдарламалық жасақтаманы белгілі бір ақпарат өңдеу режиміне сәйкес орнатуға арналған арнайы командалық файл қарастырылған. Бұл сандардың, кестелердің, мәтіндер мен сызбалардың, сондай-ақ басқа да іскери белсенді ақпараттардың толықтай өңдеуін сәйкестендіре отырып, экономистің жұмысын автоматтандырылған жұмыс орнында «мәзір» режимінде оның кәсіби талаптарын ерекше ескере отырып ұйымдастыруға мүмкіндік береді.

Қазіргі кезде қаржылық талдауды автоматтандыратын үш жалпы бағдарламамен салыстыру жүргізіледі: «Audit Expert 4», «INEC-Analyst», «1C: Rarus: Financial Analysis 1.1». Соның ішінде «1C-Rarus: Қаржылық талдау 1.1» бағдарламасы келесілерге қызмет көрсетеді: кәсіпорынның негізгі қаржылық-шаруашылық қызметінің көрсеткіштерін талдау; кестелер, сызбалар және диаграммалар түріндегі есептерді қалыптастыру. Ал, INEC-Analyst бағдарламасы ұқсас бағыттағы бағдарламалық өнімдерден анағұрлым ерекшеленеді, онымен жұмыс жасау нәтижесі - бұл кәсіпорынның заманауи жағдайдағы егжей-тегжейлі қаржылық-экономикалық талдау, сонымен қатар жетекші ресейлік және халықаралық қаржы ұйымдарының талаптарына сай келетіндей сапалы бизнес болып саналады.

«Ақпараттық-экономикалық жүйелер» бөлімі «Audit Expert 4» қаржылық талдаудың алғашқы кезеңінде алынған барлық нәтижелері мен енгізілген әдістемелік әзірлемелердің сақталуын және қызметінде пайдаланылуын қамтамасыз етеді. Осының арқасында бағдарламаны ірі фирмалар мен компаниялардағы, банктегі және аудиторлық практикадағы қаржылық жағдайды талдаудың тиімді әрі оңтайлы шешімі ретінде қолдануға болады. Қаржылық талдау процедурасын автоматтандыруға мүмкіндік беретін отандық қаржылық ІТ-нарықта кең таралған үш бағдарламалық өнімді талдау, Audit Expert 4 бағдарламасы өзінің кең мүмкіндіктеріне байланысты ірі кәсіпорындар мен фирмаларға арналған.

Кез-келген ақпаратты бағдарламалық жасақтама компаниясы кәсіпорындардағы бизнес-процестерді автоматтандыруға арналған күрделі шешімдерді анықтайды, әзірлейді және енгізеді. Бизнес-процестерді автоматтандыру - бұл ең алдымен әр жеке қызметкердің және жалпы ұйымның жұмысының тиімділігін арттыруға, тұтынушыларды, ақпаратты бақылауға, басқарудың бірыңғай жүйесі негізінде ішкі және сыртқы бизнес-процестерді жеделдетуге, қаржылық бақылауға мүмкіндік беретін басқаруды автоматтандыру, ақша ағындары, болашақтағы болжамды сұраныс және жоспарлы ұсыныс болып табылады.

Жоғарыда қарастырылған барлық бағдарламалардың бірі біріне ұқсас функциялары бар. Жаңа технологиялар ақпараттың дерек көздерін, ақпарат беру және алмасу әдістерін, сонымен қатар ақпаратты басқарудың жаңа тәсілдерін әзірлеп, ұсынады.

Енді ақпараттық технологиялардың қандай артықшылықтары мен ерекшеліктері болуы мүмкін. Ақпараттық тауарлардың саудасы кәсіпкерлік үшін тартымды, бірақ қағаз бетіндегі жақсы идеяның іс жүзінде сәтсіздікке ұшырайтын ерекшеліктер бар. Өйткені, нарық ұсыныстарға толы болғанымен, ал болашағы бұлыңғыр болуы мүмкін.

Ал, қандай артықшылықтарын атап өтуге болады. Оларға келесілерді жатқыза аламыз:

- Ақпараттық қызметтерді ұсынудың түсінікті және қарапайымдылығы.
- Ақпараттық жобаларға деген сұраныстың тұрақты өсуі.
- Аз мөлшерлі бастапқы инвестиция (кейбір салаларда оларды қажет етпейді).

Тікелей артықшылықтардан басқа, көптеген жанама артықшылықтарды кездестіруге болады. Интернеттің желінің жалпыға бірдей қол жетімділігі жағдайында заманауи бизнестегі ІТ технологиялар Ресей мен шетелдік компаниялар серіктестер арасындағы шекараны толығымен оңтайландырды.

Сондай-ақ, кәсіпкерлікті тиімді жүргізу жүйесіне қойылатын белгілі бір талаптардың болуын қарастырған жөн. Олар басқа салалардағы сияқты ІТ-де маңызды орын алады. ҚБұдан барып келесі қызығушылықтар туындауы мүмкін:

- Жоғары деңгейдегі ұтқырлық. Тиімді шешімдер қабылдау, тапсырмаларды мезгілінде орындау, ескі сайттың табыстылығын талдау.
- Ең жоғары өнімділік. Бұл талап қызметкерлерге байланысты. Олар бизнес ұсынылатын ІТ-бизнестің нақты салаларында еркін сөйлеуі керек.
- Ең төменгі шекті икемділік. Ең жоғары рентабельділік динамикалық бизнес құрылымына, жаңа салалардың жылдам қосылуына, атқарылатын қызметтерді көрсететін сайттардан бас тартуға, аз мөлшерлі ақша түсіруге және сұраныстан шығып қалған тауарларға байланысты мүмкін.

Қазіргі кезде Интернеттің ақпараттық кеңістігіне назар аудару идеясының жалпыға бірдей қол жетімді екенін түсінуміз қажет. Мемлекеттік, коммерциялық ұйымдар, отандық, шетелдік кәсіпорындар, фирмалар мен корпорациялар - Интернетте, іздеу жүйелерінің деректері бойынша олардың барлығы «бір тұлға». Бір ғана айырмашылық - Интернеттегі іздеу сайттарының қатарына енгізілген сұраныс көрсеткен біреуге немесе екіншісіне деген қызығушылық танытуында.

Жаңа ақпараттық технологиялар мәмілелер сипатын және басқа да іскери операцияларды дамытуды одан әрі жалғастыра отырып, электрондық бизнес арқылы тізбекті байланыс орнатуға, ынтымақтастық пен одақтастықты нығайтуға мүмкіндік беретіндіктен, әр түрлі ресурстар мен тауарлар ретінде ақпаратты басқару дағдыларын дамыту маңызды бола бермек.

Әдебиеттер тізімі

1. Титоренко Г.А. Экономикадағы автоматтандырылған ақпараттық технологиялар.

Оқу құралы. М., 2008.

2. Мишенин А. И. Теория экономических информационных систем: Учебник. –

М.: Финансы и статистика, 2000.

3. Петров В. Н. Информационные системы. - СПб.: Питер, 2002.

4. Уткин В. Б., Балдин К. В. Информационные системы и технологии в экономике:

Учебник для вузов. – М.: ЮНИТИ-ДАНА, 2003.

ОӘЖ УДК 005(075.8)

**«ҚАЗАТОМӨНЕРКӘСІП» ҰАК» АҚ-да ПЕРСОНАЛДЫ БАСҚАРУ
МӘСЕЛЕЛЕРІ**

Исақов Ғ.Ж.

**э.ғ.к., «Экономика және басқару» кафедрасының меңгерушісі
Халық аралық Тараз инновациялық институты**

Резюме: в данной работе рассмотрены и проанализированы теория человеческих отношений и современные концепции принципов административного управления, разностороннее развитие мотивация личности.

Түйіндеме: бұл жұмыста персоналды басқарудың қазіргі заманғы концепциясы әкімшілік басқару қағидалары мен әдістеріне және адамдық қатынастар теориясына, ынталандыру мен тұлғаның жан-жақты даму қағидаларына талдау жүргізілген.

Summary: in this paper, the theory of human relations and modern concepts of the principles of administrative management, the diversified development of personality motivation are considered and analyzed.

Ключевые слова: управление персоналом, стил управления, объект научного управления персоналом, стратегическая функция менеджмента, кадровый менеджмент, дополнительная мотивация.

Түйінді сөздер: персоналды басқару, басқару стилі, персоналды басқару ғылымының объектісі, менеджменттің стратегиялық функциясы, кадрлық менеджмент, қосымша ынталандыру.

Key words: personnel management, management style, object of scientific personnel management, strategic function of management, personnel management, additional motivation.

Қазіргі заманғы экономиканың даму барысында дүние жүзінің көптеген елдеріндегі негізгі проблемалардың бірі – персоналмен қандай стилде және қалай жұмыс жасау керек. Себебі персоналды басқаруды дұрыс ұйымдастыру арқылы ғана қазіргі таңда ұйым өз мақсатына жете алады. Алға жылжубарысында дамуды мақсат тұтқан ұйым барлық жұмысшылардың қажеттілігін ескеру тиіс. Сонда ғана жұмысшылар барлық кәсіби мүмкіндіктерін іске асыра алады. Сонымен бірге басқару стилін дұрыс таңдаудың өзі де жетекші үшін өте маңызды роль атқарады.

Бүгінгі таңдағы персоналды басқарудың мәні - ұйым жетекшілігінің жоғары дәрежесіне адам ресурстарын басқарудың жаңа жүйесін енгізу; компанияның ұйымдастырылған құрылымына және анықталған стратегиясына адам ресурстарын басқаруын тарту; әр түрлі дәрежедегі барлық жетекшілердің бірыңғай кадрлық саясаттың жүзеге асыруына атсалысу; корпорацияның барлық деңгейлерінде және барлық бөлімшелерде персоналмен байланысқан, мамандар мен жетекшілердің интеграциясы, алғашқылардың жетекшілердің кеңесшілері ретінде мәселелерді шешуге үнемі қатысуы; мекеменің бірыңғай кадрлық тұжырымдамасы негізінде адам капиталының жүйелік, кешенді сұрақтарын шешуін құрайды.

Персоналды басқару — бұл ұйымдық-экономикалық, әкімшілік-басқарушылық, технологиялық, құқықтық, топтық және жеке факторлар, кәсіпорынның табысының тиімділігін жоғарлату үшін персоналға ықпал ететін

тәсілдер мен әдістер туралы кешенді қолданбалы ғылым. Осы ғылымның объектілері жеке тұлғалар мен ортақтықтар (ресми және бейресми топтар, кәсіби-біліктілікті және әлеуметтік топтар, ұжымдар мен біртұтастай мекеме) болып табылады.

Сурет 1. Персоналды басқару ғылымының объектісі

Персоналды басқару ғылымының негізгі мәні бірлескен еңбек қатынасы жағдайларында адамдардың және ортақтықтардың мінезін анықтайтын, негізгі заңдылықтар мен қозғаушы күштер болып табылады. Ал міндеті, персоналдың жеке тұлғалардың және топтардың мүдделерін есепке ала отырып, ұйымның табысқа жету мақсатында қолданылатын заңдылықтар мен факторлардың мінезін танып білу.

Персоналды басқару дегеніміз, белгілі әлеуметтік топтар құрамында негізгі объект адам болып табылатын басқару іс-әрекетінің ерекше функциясы. Персоналды басқарудың қазіргі заманауи концепциясы әкімшілік басқару қағидалары мен тәсілдеріне және тұлғалар арасындағы қатынастар теориясына, ынталандыру мен адамның жан-жақты даму қағидаларына негізделген. Персоналды басқару менеджмент стратегиясының құрылымдық функциясы болып табылады және кадрлық стратегияның қалыптасуын, ұйым философиясына байланысты персоналды таңдауды, жеке іс-әрекет сапасын есепке алғанда ынталандыруды, жұмыс орындарында тиімді әлеуметтік-психологиялық климатты қалыптастыруды білдіреді.

Жоғарыда айтылып өткеннің барлығын ескере отырып, персоналды басқару жүйесі ұйымның табысқа қол жеткізуіне, айқындаушы болып табылатынына күмәнсіз екені мәлім. Бұл жүйені орындау нәтижелігінен, кадрлық саясаттың тиімділігі мен біліктілігінен, ұйым қызметкерлері оның жаңа көзқарастарын қалай қабылдайтынына байланысты болады және ұйымның жаңа белеске көшу үшін қандай ресурстар салатындығында. Сонымен бірге, бұл жүйе менеджерлерді дайындайтын немесе олардың біліктілігін көтеретін біліктілікті көтеру факультеттері, институттары, колледж немесе университеттерде персоналға бүгінгі күннің әдіснамалық амалдарының оқытылуымен расталады. Мысалы, Гарвард және Слоундық бизнес мектептерінде магистрларды дайындау барысында, «Персоналды басқару» және «Ұйымдастырушылық мінез» атты кәсіби пәндері оқытылады.

2020 жыл бүкіл әлем үшін, барлық ұлттық экономика үшін қиын жыл болды әрі денсаулық пен еңбек қауіпсіздігін қамтамасыз ету іс-шараларының қалтықсыз маңыздылығын айқындап көрсетті. Нәтижелі жұмыстың арқасында

ағымдағы жағдай біздің стратегиялық мақсаттарымызға әсерін тигізе алмады және Қазатомөнеркәсіп іс жүзінде өзінің ESG қағидаттарына адалдығын көрсете білді.

Барлық бір-біріне мүдделі жақтардың тиімді ынтымақтастық, ұзақ мерзімді шешімдер қабылдаудағы барынша ашықтық және қоғам мен өз қызметкерлері алдындағы мінсіз жауапкершілік Қазатомөнеркәсібі көшбасшылық қызметінің негізгі факторлары болып табылады және компанияға қоғамның, елдің және халықаралық атом саласының тұрақты дамуына өз үлесін қосуға мүмкіндік береді.

Персоналды басқару Басқаруға деген көзқарас «Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ үшін негізгі активтердің бірі, бүгінгі өндірістік қуаттар мен компанияның одан әрі дамуы оның жұмысының тиімділігіне байланысты болатын, кәсіби білікті персонал болып табылады. Еңбек жағдайларын ұдайы жақсарту, әлеуметтік тұрғыдан қолдау, карералық өсу және кәсіби даму мүмкіндігі, әрбір қызметкердің мүдделері мен қажеттіліктеріне назар аударуы Компанияның басқару жүйесіндегі, дәлірек айтқанда кадрлық және әлеуметтік саясатты қалыптастыруда ең жоғары басымдыққа ие болуында.

Жоғары білікті мамандар – «Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ табысының гаранты немесе кепілі, ал персоналды тиімді басқару – Компания басымдықтарының ішіндегі негізгі қағидаларының бірі. «Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ-ның 2018-2028 жылдарға арналған кадр саясаты (бұдан әрі – Кадр саясаты) стратегиялық мақсаттарға қол жеткізудің маңызды құралдарының бірі болып саналады және қызметкерлердің мүдделерін, сонымен бірге мүмкіндіктерін терең зерделей отырып, олардың ұсыныстарын, жоғары еңбек тиімділігіне қол жеткізуді қамтамасыз етуге, персоналдың Компания өміріне белсенді атсалысуын ынталандыруға арналған.

«Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ-ның 2028 жылға дейінгі Жоғары кәсіби білікті мамандарға сәйкес, 2020 жылы адами ресурстарды басқару бағытындағы бірінші кезектегі міндеттер Компанияның ішкі мәдени климатын дамыту және HR рөлін стратегиялық бизнес-серіктеске айналдыру болып табылды. Соңғы бастама персоналды басқарудың таза әкімшілік функциясын сараптамалық кеңес беру, прогрессивті HR тәжірибелерін әзірлеу және енгізу нысанына әртараптандыруға бағытталған.

Кадрлармен тікелей жұмыс атқару Адами ресурстарды басқару департаментімен, осы салаға жауапты «Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ құрылымдық бөлімшесімен іске асырылады. Кадрларды іріктеу, корпоративтік мәдениетті және қызметкерлермен өзара қарым-қатынасты қолдау Ұжымдық шарттың, Этика және комплекс кодексінің ережелерімен, Корпоративтік әлеуметтік жауапкершілік саясатының қағидаларымен реттеледі, сондай-ақ халықаралық бастамаларды басшылыққа алады.

Қазатомөнеркәсіптің Кадрлық менеджмент саласындағы негізгі міндеттері:

- конкурстық негізде персоналды жалдау және кадрларлықағымды төмендету;
- тең еңбек жағдайларын қамтамасыз ету және қызметкерлердің кәсіби, карералық және жеке өсуіне ықпал ету;
- оқыту, қайта дайындау және біліктілікті арттыру мүмкіндіктерін ұсыну;
- Компания ішінде білімді жинақтау және сақтау;
- еңбекақы төлеу жүйесін дамыту және жұмыскерлерді ынталандыру;
- жұмыскерлерге әлеуметтік тұрғыдан қолдау көрсету, соның ішінде олардың денсаулығын сақтау және өмір сүру сапасын жақсарту жөніндегі кешенді іс-шараларды жүзеге асыру;

- кәсіпорындағы корпоративтік мәдениетті дамыту және қызметкерлердің жұмысқа тартылуын ынталандыру және жаңа деңгейге арттыру;
- қызметкерлермен екі жақты тиімді диалогты қолдау. Талантты мамандарды тартуға және оларды кәсіби және жеке деңгейде өсуге ынталандыруға Компания барынша қауіпсіз және жайлы жұмыс кеңістігін қолдауға тырысады, жұмысқа орналасу кезінде барлығына бірдей кепілдік береді, персоналды лайықты және бәсекеге қабілетті жалақымен қамтамасыз етеді.

Компанияда еңбекке ақы төлеудің ең төменгі мөлшерін, өндіріс пен еңбекті ұйымдастыру, жұмыс күнінің ұзақтығын және үстеме жұмысқа ақы төлеуді айқындайтын ұлттық заңнамаға сәйкес еңбекке ақы төлеу жүйесі жұмыс істейді. Компаниядағы адам құқықтарының жағдайына мониторинг жүргізу, еңбек ұжымдарымен Этика және комплаенс кодексінің нормаларын түсіндіру, сондай-ақ жеке мәселелер бойынша кәсіпорын қызметкерлерімен жеке кездесулерді Омбудсмен қызметінің құзырына кіреді.

2020 жылы Компанияның тұрақты даму департаментімен адам құқықтары бөлінісінде корпоративтік басқару жүйесін дамыту және жетілдіру бойынша бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды: «Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ атына өтініштер білдіре отырып, түбегейлі жұмыс – осы саланы реттейтін ішкі нормативтік корпоративтік құжаттарға талдау жасау, қабылданған халықаралық стандарттар мен құжаттарға, өндіруші компаниялардағы адам құқықтарын қорғау мәселелеріне деген алдыңғы қатарлы көзқарастарға мониторинг жүргізу өткізілді. GRI 412-1, 412-3 Компанияның адам құқықтарын құрметтеу қағидаларына сүйенген жауапты қатынасы заңнама мен Топта қабылданған корпоративтік және іскерлік этика нормаларын сақтайтын серіктестер мен контрагенттерді ынтымақтастыққа тартуға деген ұмтылыспен дәлелденеді.

Қазатомөнеркәсіп Топтың этикалық принциптерін бөлісетін және ұстанатын, сыбайлас жемқорлықты қолдамайтын, адам құқықтары мен мәртебесін құрметтейтін, еңбекті қорғау мен персоналдың денсаулығына қамқорлық көрсетушілермен ғана ұзақ мерзімді стратегиялық серіктестікті қолдайды. Топ нысандарында қызметін жүзеге асыратын жеткізушілер мен мердігерлерден Компания, заңнама нормаларының сақталуынан басқа, өндірістік қауіпсіздік саласында да компанияның корпоративтік стандарттарының орындалуын талап етеді. Бірақта, Топ кәсіпорындарын, сондай-ақ жеткізушілер мен мердігерлерді адам құқықтарының сақталуы тұрғысынан алғанда арнайы бағалау жүргізілмейді.

«Қазатомөнеркәсіп» ҰАҚ» АҚ ар-намысты кемсітпеу принципін ұстанады және гендерлік саясат пен жас ерекшелігі бойынша персоналдың құрылымына тұрақты түрде қадағалау жүргізеді. Өндіру саласындағы өндірістік қызметтің спецификасы салдарынан есепті кезеңде Топта қызмет істейтіндердің жалпы санынан әйелдердің үлесі 1% - ға төмендеген және 2020 жылдың соңында 18% - ды құраған, ал ерлердің үлесі 82% - ды құраған. Топ қызметкерлерінің орташа жасы 2020 жылдың аяғында – 41 жас болса, бұл 2019 жылмен салыстырғанда 4% – ға жоғары, яғни 39,4 жасты құрады. Кадрлық құрамның тұрақтылығына қатысты он қарқынды үрдіс байқалды. 2020 жылы Топтан шыққан қызметкерлер саны алдыңғы есепті жылмен салыстырғанда 17,2% - ға төмендеген және 2 857 адамды құраған. Топтан шыққан жұмысшылардың 51%-ы 30-50 жас аралығындағы ер адамдарды құрайды. Олардың ең көп үлесі Оңтүстік аймаққа (Шымкент қаласын қоса алғанда) тиесілі болып отыр және 66%-ды құрайды.

Жалақының артуы, жұмыс орындарына кіруге шектеу қойылуы, сондай бірге пандемия жағдайы кезеңінде демалыс күндері жұмысқа шақырылған қызметкерлерге жалақы төлеуге байланысты жұмыскерлер мен жұмыс берушілерден тәуелсіз себептер бойынша бос тұрып қалу төлемімен байланысты. Еңбекақы төлеу жүйесін жетілдіру және персоналды ынталандыру үшін 2019 жылдан бастап Қазатомөнеркәсіптің үш «пилоттық» кәсіпорындарында «Өндіруші кәсіпорындар қызметкерлерінің еңбегіне ақы төлеуді жүйелеу» жобасы іске асырылуда, бұл жобаның негізгі мақсаты – жылдық жиынтық сыйақы деңгейін сақтау шартымен қызметкерлердің жеке немесе ұжымдық нәтижесіне сонымен бірге мінез – құлқына байланыстыра отырып, жиынтық көтермелеу жүйесін біріздендіру болып табылады. Персоналды ұзақ мерзімді ынталандыруды қалыптастыратын материалдық сыйақы жүйесінің негізгі қағидалары яғни, құрамдас бөлігі Компаниялар тобының жоспарлы көрсеткіштерін, стратегиялық және операциялық мақсаттарын орындағаны үшін, сондай-ақ жаңа инновациялық идеяларды ұсынғаны, жоғары кәсіби біліктілігі мен жұмысқа жауапкершілігі үшін жұмыскерлерге сыйлықақы беру практикасы болып табылады.

Қосымша ынталандыру талаптары келесілерді қамтиды:

- қызметкерлердің денсаулығын сақтау және қолдау үшін еңбек демалысына материалдық көмекті;
- топ басшылығымен бекітілген лауазымдарды қоса атқару барысында қосымша ақыларды және тәлімгерлік үшін үстеме ақыларды;
- Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес, тұратын аймағының экологиясына қарай және экологиялық қауіпті апат аймағында тұратын қызметкерлерге қосымша ақыларды;
- өндірістік персоналдың қызметкерлеріне, егер олардың жұмысы зиянды немесе қауіпті еңбек жағдайында деп танылса, Қазақстан Республикасының заңнамасына сәйкес қосымша ақы төленеді.

Әдебиеттер тізімі

1. Рахметов Б.А. «Персоналды басқару». Оқулық. - Алматы: «ЭКО» баспа үйі, 2010. -55 б
2. Нұрсейтова Г. Б. Персоналды басқару. Оқу құралы. – Алматы: Қазақ университеті, 2011. – 98 б.
3. <http://lib.rus.ec/b/204676/read>

ЭОЖ 339.13

НАРЫҚ ҚАТЫСУШЫЛАРЫНЫҢ ЭКОНОМИКАЛЫҚ БЕЛСЕНДІЛІГІ**Махашева Ж.А.**

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Онласинова А.А.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Умирзакова Н.Т.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Резюме Предпринимательство - один из видов экономической деятельности в рыночных условиях, при котором у большинства населения есть важный потенциал для создания условий для активизации трудовой деятельности. Однако именно здесь становятся очевидными проблемы, затрудняющие осуществление хозяйственной деятельности, особенно у индивидуальных предпринимателей и в сельском хозяйстве.

К важным проблемам ведения бизнеса относятся: высокая налоговая нагрузка на хозяйствующих субъектов; недостатки нормативно-правовой базы рынка; большое количество контролирующих органов, вымогательство со стороны должностных лиц и преступных групп.

Ключевые слова: предпринимательство, государственное регулирование, рынок, экономическое развитие, экономическая активность.

Аңдатпа Кәсіпкерлік қызмет нарық жағдайында халықтың көп бөлігі еңбек белсенділігінің белсендіру үшін жағдай жасауда маңызды потенциалға ие болатын экономикалық белсенділік түрлерінің бірі болып саналады. Алайда, дәл осы жерде, әсіресе жеке кәсіпкерлердің және ауылшаруашылықта экономикалық қызметті жүргізуді қиындататын мәселелер айқын көрінеді.

Кәсіпкерлік қызметті жүргізудің маңызды мәселелеріне жататындар: экономикалық агенттерге жоғары салық жүктемесі; нарықтық-құқықтық негіздің кемшіліктері; бақылаушы органдардың көптігі, шенеуніктер мен қылмыстық топтар тарапынан бопсалауы.

Кілт сөздер: кәсіпкерлік, мемлекеттік реттеу, нарық, экономикалық даму, экономикалық белсенділік.

Abstract Entrepreneurship is one of the types of economic activity in market conditions, in which the majority of the population has an important potential to create conditions for the intensification of labor activity. However, it is here that problems become apparent that impede the implementation of economic activities, especially for individual entrepreneurs and in agriculture.

Important problems of doing business include: high tax burden on business entities; shortcomings of the regulatory and legal framework of the market; a large number of regulatory bodies, extortion by officials and criminal groups.

Key words: entrepreneurship, state regulation, market, economic development, economic activity.

Экономикалық реформалардың негізгі идеясы барлық жағдайды жасау арқылы қолдау көрсетуден тұрады, мұнда кәсіпкерлер мен жұмысшылар өздерінің мүмкіндіктері мен қабілеттерін барынша пайдалануға ұмтылатын болады.

Нарық қатысушыларының экономикалық белсенділігі көп жағдайда экономикалық дамуының жалпылама макроэкономикалық тенденцияларымен анықталады. Сондай-ақ, кәсіпкерлер мен жұмысшылардың еңбек іс-әрекеті қолайлы ішкі және сыртқы экономикалық конъюктураға байланысты.

Соңғы жылдары Қазақстанның экономикасы жеткілікті жоғары қарқынмен дамып келеді. Елімізде экономикалық қызметті либеризациялау жүргізілді, жеке меншікке қатынас жүйесі жаңаланды, нарық институттары құрылды, нарық механизмін бұзбайтын экономиканы мемлекеттік реттеу әдістері жасалды, әлеуметтік сала реформалаудан өтті. Заң тұрғысынан белсенділігін соңғы жылда кәсіпорындар мен әртүрлі мемлекеттік формадағы мекемелер тиімді қызметі мен дамуы үшін жағдай жасалуға бағытталған болатын.

Сонымен қатар, елдің экономикасының оңтайлы өзгеруі кезінде, соңғы жылдары кәсіпкерлер мен жеке тұлғалардың шаруашылық қызметін табысты жүргізу сондай-ақ маңызды қиындықтармен қатар жүреді, ал ол елдің кәсіпкерлік не еңбек белсенділігін шектей алмайды.

Қазақстандағы реформалардың қорытындысы бойынша экономикалық қызметтің либерализациясы – қажетті, бірақ сұраныс пен ұсыныстан тұратын тиімді экономиканы қалыптастыру үшін жеткілікті жағдай емес екенін көрсетті.

Реформалауда жетекші рөл жеке меншік құқығын қамтамасыз етуді, антимонопольді заң және оның орындалуын бақылауды қоса алғанда, институционалды түрленулер ие болады.

Халық көпшілігінің алдында өзгерген экономикалық және әлеуметтік-мәдени жағдайларда нарықта жаңа орын табу мәселелері тұрады.

Әртүрлі сауалнамаларды саралау нәтижесінде, кәсіпорынның шаруашылық қызметін жүргізу қиындығының негізгі мәселелері факторлардың екі топтарымен байланысты: экономикалық белсенділікті реттейтін заң базасы жетілмегендіктен және заңдардың жеткілікті орындалмауы. Тағы бір басқа маңызды себебі билік органдарында орындалу тәртібі төмендігі және олардың орындалуын қадағалаудың жоқтығы. Көптеген жағдайда осы мәселелердің бірқатары кәсіпкерлік қызметтерде көрінеді.

Кәсіпкерлік қызмет нарық жағдайында халықтың көп бөлігі еңбек белсенділігінің белсендіру үшін жағдай жасауда маңызды потенциалға ие болатын экономикалық белсенділік түрлерінің бірі болып саналады. Алайда, дәл осы жерде, әсіресе жеке кәсіпкерлердің және ауылшаруашылықта экономикалық қызметті жүргізуді қиындататын мәселелер айқын көрінеді.

Кәсіпкерлік қызметті жүргізудің маңызды мәселелеріне жататындар: экономикалық агенттерге жоғары салық жүктемесі; нарықтық-құқықтық негіздің кемшіліктері; бақылаушы органдардың көптігі, шенеуніктер мен қылмыстық топтар тарапынан бопсалануы.

Заңды түрдегі экономикалық белсенділіктің күрделі қиындықтары экономикалық белсенділіктің көп бөлігі көлеңкелі экономикаға тиесілі. Көп жағдайда бұл шағын бизнес пен жеке кәсіпкерлік қызметке қатысты.

Көлеңкелі экономика жаңа жұмыс орындарын береді, мұндағы жұмысшылар еңбек белсенділігін көрсетуі және жаңа еңбек тәжірибесін алуы, өзінің материалдық жағдайын жақсартуы мүмкін. Бірақ ол үшін оларға әртүрлі заңсыз іс-қимылдарға баруына тура келеді. Оны іске асырудан кейін жазалану мүмкіндігін естен шығармау керек, ондағы жұмысшылар әлеуметтік қорғалмаған және т.б., ол өз кезегінде бұл қызметтен қанағаттануына кері әсерін тигізеді.

Кәсіпкерліктің экономикалық қызметін реттеуші меншік пен заңдар қарым-қатынасындағы түбегейлі өзгерістер жұмыс орындарындағы жұмысшылардың еңбек мінез-құлқы, олардың еңбек тиімділігінен жеткілікті көрінген жоқ. Жұмысшылардың көпшілігінің еңбек ақысының төмен деңгейі әлеуметтік-экономикалық мәселелердің бірі болып табылады.

Әлемдік тәжірибе көрсеткендей, кәсіпкерлік қызметінде экономикалық басымдықтармен шектелмеу керек. Ол кәсіпорын жұмысшыларына және жергілікті халыққа, оларға әсер етуінің әлеуметтік аспектілері ескерілуі керек, жалпы мемлекеттік әлеуметтік міндеттерді шешуде көмек берілуі керек, өзінің жұмысшылары мен қоғам алдында әлеуметтік жауапкершілікті болуы керек. Ол сондай-ақ, заманауи кәсіпорынның экономикалық және әлеуметтік міндеттері арасындағы динамикалық тепе-теңдікке жетуге ұмтылу керек.

Қазіргі жағдайда төмен жалақы мен жергілікті бюджеттердің ресурстық базасының жетіспеушілігі кезінде кәсіпорынның әлеуметтік саласының қысқаруы қоғамның әлеуметтік саласының қаржылық қажеттілігі мен оларды қаржыландырудың нақты мүмкіндіктері арасындағы маңызды алшақтық байқалады.

Жұмыс берушілердің әлеуметтік серіктестігіне, биліктің мемлекеттік органдарына және тауарлар мен қызметтерді тұтынушыларына негізделген ситуациялық-мақсатты тәсіл ең қолайлы болып табылады. Мұнда кәсіпорындар, жергілікті өзін-өзі басқару және жұмысшылар арасында ресурстық потенциалды нақты бөлу кезінде әлеуметтік саланы қаржыландырудың оңтайландырудың моделді, әлеуметтік бағыттағы объективті қаржыландырудың көздері бойынша шешім қабылдау кезінде факторлардың комплексті есебін қолдануды қарастырады. Яғни, кәсіпорында әлеуметтік сұрақтарды шешу кезіндегі ауыртпашылық объекті қаржыландырудан әлеуметтік тауарлар мен қызметтердің тұтынушысы ретінде субъектіні қаржыландыруға өтуі қажет.

Кәсіпорындар алдында әлеуметтік бағдарламаларды құрау және іске асырудың жалпы стратегиясы мен тактикасын анықтау міндеті тұр. Сонымен қатар, мәселенің тағы бір маңызды жағы азаматтардың экономикалық, әлеуметтік, азаматтық, саяси, мәдени және жеке құқықтарының қолданыстағы заңдарының нақты мазмұнмен толықтырудан, оларды жүзеге асыру механизмдерін құрудан, нарықтағы тауарлар мен үрдістер жүйесімен байланыстырудан тұрады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.

2. Радаев В.В. Социология рынков: к формированию нового направления. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 328с.

3. Махамеджанова Л.Н. Особенности государственного регулирования экономики и проблемы микроэкономической стабилизации в Республике Казахстан в условиях переходного периода // Вестник КазГУ. Серия экономическая. Алматы, 1998. №11.

ӘӨЖ:338

COVID-19 ПАНДЕМИЯСЫНАН КЕЙІН ОРТАЛЫҚ АЗИЯДАҒЫ ЭКОНОМИКАНЫ ҚАЛПЫНА КЕЛТІРУ ПЕРСПЕКТИВАЛАРЫ

Ержегитова А.Е. оқытушы, экономика ғылымдар магистрі
Қонарбай Ұ.Т. оқытушы, экономика ғылымдар магистрі
«Экономика және бизнес» факультеті
«Экономика және басқару» кафедрасы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Андатпа

Бұл мақалада пандемияның Орталық Азия елдерінің экономикасына әсерінің макроэкономикалық салдары ашық көрсетілген. Биліктің қалыптасқан жағдайға және әсер еткен факторларды түсінудегі жалпы реакциясы бағаланады. Мақалада дағдарыстық жағдайдан тезірек шығу үшін бірінші кезектегі жұмыстың төрт бағыты көрсетілген: мемлекеттік қаржы және кіріс басқару саласын жетілдіру, жеке секторларды дамыту үшін негіздемелік жағдайларды жақсарту, цифрландыру саласындағы маңызды және тиімді күн тәртібін іске асыру және экологияны қалпына келтіру үшін негіз қалыптастыру. Сонымен қатар, қабылданатын шаралардың сәйкестігін қамтамасыз ететін әдіс қарастырылады.

Түйінді сөздер: экспансионистік ақша-несие саясаты, фискалдык саясат, пандемия, ЖІӨ, дағдарыс, цифрландыру, экологияландыру.

Аннотация

В данной статье открыто показаны макроэкономические последствия влияния пандемии на экономику стран Центральной Азии. Оценивается общая реакция властей на сложившуюся ситуацию и понимание факторов, повлиявших на нее. В статье перечислены четыре направления первоочередной работы по скорейшему выходу из кризисной ситуации: совершенствование сферы управления государственными финансами и доходами, улучшение рамочных условий для развития частного сектора, реализация важной и эффективной повестки дня в области цифровизации и формирование основы для восстановления экологии. Кроме того, рассматривается метод, обеспечивающий адекватность принимаемых мер.

Ключевые слова: экспансионистская денежно-кредитная политика, фискальная политика, пандемия, ВВП, кризис, цифровизация, экологизация.

Annotation

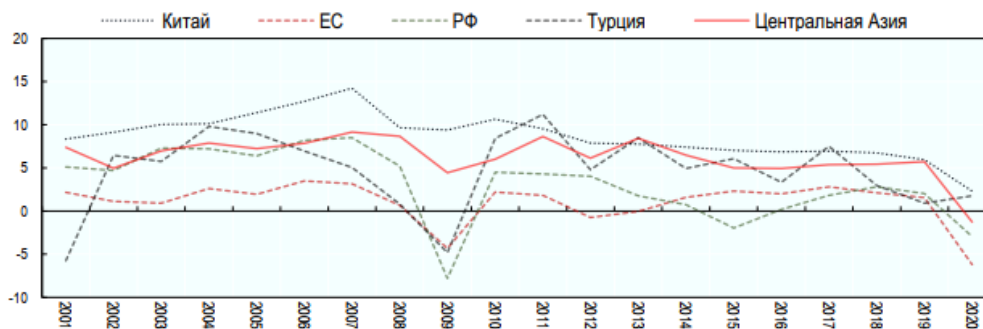
This article openly shows the macroeconomic consequences of the pandemic's impact on the economies of Central Asian countries. The overall reaction of the authorities to the current situation and the understanding of the factors that influenced it are assessed. The article lists four areas of priority work to get out of the crisis situation as soon as possible: improving public finance and revenue management, improving the framework conditions for private sector development, implementation of an important and effective agenda in the field of digitalization and formation of the basis for ecological restoration. In addition, a method is considered to ensure the adequacy of the measures taken.

Keywords: expansionary monetary policy, fiscal policy, pandemic, GDP, crisis, digitalization, ecologization.

COVID-19 пандемиясының Орталық Азия елдерінің экономикасына әсер ету ауқымын және оның таяу жылдардағы одан әрі дамуы мен әртараптандырылуы үшін салдарын асыра бағалау мүмкін емес. 2020 жылы Экономикалық ынтымақтастық пен даму ұйымының Еуразия елдерінің бәсекеге қабілеттілігін арттыру жөніндегі бағдарламасын жасап, дағдарыстың экономикалық әсерін бағалауға арналған аймақтық жазбалар даярлады. 2008-2009 жылдардағы әлемдік қаржы дағдарысының және 2014-2015 ж. шикізат нарықтарындағы баға соққысының салдарларынан әлі қалпына келмеген кезде, 2020 жылдың басында Орталық Азияда COVID-19 пандемиясының өршуі аймақтағы әлеуметтік және экономикалық күйзелістерге үлкен себеп болды. Өңірдің көптеген елдеріне тән экономикалық және циклдік өсу траекториялары төмендей бастады: ЖІӨ тренділік өсу қарқыны баяулады, өнімділік өсуі баяулады, теңсіздік одан сайын күшейді, ал ЭЫДҰ елдері мен Еуропалық Одақтың жақындасуы ұзаққа созылды. Пайдалы қазба өндірудің өсу әлеуетінің төмендеуі көмірсутектер отын мен металл экспорттаушыларға, тіпті Қырғызстан мен Тәжікстан сияқты елдерге де әсер етті. Олар көп жыл бойы артық жұмыс күшін экспорттады және оның орнына ірі ақша аударымдарын алды. Олардың жаңа жағдайдағы экономикалық әл-ауқаты мен тұрақтылығы негізінен бай көрші елдердің, әсіресе Ресей және кей белгілі дәрежеде Қазақстанның еңбек нарықтарына байланысты болды. Осылайша, Орталық Азия елдері динамиканы қалпына келтіруде осындай қиындықтарға тап болды.[1]

Сонымен, іргелі құрылымдық кемшіліктер Орталық Азия елдерінің пандемияға және оның туындаған сілкіністеріне ерекше осалдығын тудырды. Оның жергілікті экономикалық белсенділікке әсер етуі апатты болды: көптеген елдерде тежеу шаралары енгізілгеніне байланысты кәсіпорындар жабылды, ұтқырлық шектеулі болды, ал шекаралары уақытша жабылды. Аймақтағы негізгі өсу факторларының рөлін атқарған аймақ экономикасына, әсіресе саудадағы іркілістер, энергия көздері мен шикізат тауарларына деген төмен жаһандық сұраныс, қозғалыс шектеулеріне дағдарыстың әсері ауыр болды. Ресми деректер бойынша, Орталық Азияның жалпы ішкі өнімі 2020 жылы 1,7% - ға қысқарды. Дүниежүзілік банктің бағалауы бойынша, бүкіл Еуропа және Орталық Азия аймақтарындағы кедейліктің жалпы өсімінен 58 % - ы, яғни Орталық Азияда шамамен 1,4 миллион адам кедейлік шегінен төмен болды. Қазақстан және Қырғызстан секілді өндіруші және туристік секторларда шешуші рөл атқаратын елдерге әсер ету ерекше маңызды болды: олардың экономикасы тиісінше 2,5 және 8% - ға қысқарды.[1]

1-сурет. Орталық Азия мен негізгі өңірлерде нақты ЖІӨ өсімі

2020 жылдың көктемінде Орталық Азияға пандемия түскен кезде, үкіметтердің көпшілігі оны болдырмау үшін шаралар қабылдауға асықты. Олар вирустың таралуын шектеуге және қаржыландыруды жеткіліксіз алатын денсаулық сақтаудың әлсіз жүйелеріне жүктемені азайтуға көмектесті. Орталық Азиядағы денсаулық сақтау жүйелері жеткіліксіз қаржыландырудан, коррупция мен резервтік қуаттардың шектеулігінен, сондай-ақ медициналық көмектің сапасы мен оған қол жетімділіктегі айтарлықтай аймақтық айырмашылықтардан ұзақ уақыт бойы зардап шекті. Мұндай жағдайда вирустың шығуы мен өршуі аймақтың инфрақұрылымы және оның денсаулық сақтау жүйесін тез бұзады. Пандемияның денсаулық сақтау саласына әсерін болмашы нәрсе деп атауға болмайды. Пандемия басталған кезде импортталған жағдайлардың көбеюіне жол бермеу үшін шекаралар жабылды. Содан кейін саясатты әзірлеуге жауапты адамдар тұжырымдап, ұлттық және жергілікті локаундарды енгізді, ішкі қозғалысқа және қоғамдық орындарда болуға шектеулер енгізді, сонымен қатар, әр түрлі міндетті санитарлық шараларды енгізіліп, мектептер мен кәсіпорындар жабылды. Халықаралық сапарларға толығымен тыйым салынып, заматтардың ел ішінде, қалалар және өңірлер арасында жылжуы күрт қысқарды. 2021 жылғы маусым айындағы жағдай бойынша Қазақстанда –7589, Қырғызстанда –1916, Тәжікстанда -91, Өзбекстанда –713 жұқтыру оқиғасы ресми түрде тіркелген. Түркіменстан аумағында сол кезде инфекцияның бірде-бір жағдайы тіркелмеген. Өлімнің артуының болжамды деңгейі Орталық Азиядағы денсаулық сақтаудың елеулі дағдарысын көрсетеді. 2021 жылдың тамыз айының басындағы жағдай бойынша Орталық Азиядағы вакцинация науқаны ЭЫДҰ мен ЕО-ға мүше көптеген елдердегі вакцинация науқандарынан артта қалуын жалғастырды. Орталық Азияның көп елдері вакцинация науқанын енді бастап жатқанда, ресейлік "Спутник V" вакцинасы және өзінің QazVac вакцинасын өндіретін Қазақстан айтарлықтай прогреске қол жеткізді: халықтың шамамен 30% - ы кем дегенде бір дозаны алды. Бұл әлемдік орташа көрсеткішке жақын (24%), алайда Ұлыбритания (67%) және Еуропалық Одақ (60%) секілді көшбасшы елдердің орташа деңгейінен едәуір артта.[2]

COVID-19 пандемиясы Орталық Азия экономикасына үлкен соққы болды. Болжамдар бойынша алдағы жылдары өңірдің әрбір ел экономикасының өсуі оң болып қалса да, ол баяу болатыны туралы айтылады. 2021 жылдың бірінші тоқсанында Орталық Азиядағы экономикалық белсенділік төмен деңгейде қалды, алайда қалпына келтірудің кейбір белгілері байқала бастады. Біркелкі емес вакцинация - бұл қайта қалпына келтіруге әсер ететін ең маңызды қауіптердің бірі. Дағдарысқа қарсы саяси шаралар жалпы алғанда

ЭЫДҰ – ға мүше елдерде ұқсас болды, бірақ ауқымы, ұзақтығы және тиімділік жағынан ерекшеленді. 2020 жылғы наурызда Қазақстан, Қырғызстан, Түрікменстан және Өзбекстан ел ішіндегі қозғалысқа шектеулер енгізді. Олар Өзбекстанда (2020 маусым) және Қырғызстан (2020 қазан) жойылды. Ал қалған елдерде, Қазақстандағы 2020 жылдың жазында қысқа үзілісті қоспағанда, әлі күнге шейін созылуда. Қазақстан, Қырғызстан, Өзбекстан және аз дәрежеде Тәжікстандағы экономикалық шаралар жалпы ЭЫДҰ – ға мүше елдерде байқалған шараларға сәйкес келді. Кірістерді қолдау, соның ішінде бағаны бақылау әлеуметтік қорғау жүйесін нығайтты. Бизнесі сақтап қалу үшін, саясатты әзірлеуге жауапты тұлғалар өтімділікті, мақсатты қорлар мен коммерциялық банктер арқылы бизнеске арналған несиені желілерін арттырды. Кейбіреулері банктердегі несиені өтеуді кейінге қалдыруды қолдады. Салық салу тағы бір маңызды саяси тетік болды. Үкімет салық

декларацияларын тапсыру мерзімдерін өзгертті, төлемдерді кейінге қалдырды, аудитті тоқтатты және фирмалар әлеуметтік сақтандыру қорларына жарна төлеуден босатылды. Бүкіл аймақта коммерциялық кәсіпорындарды тексеруге мораторий кеңінен қолданылды. Цифрландыру кейбір үкіметтердің қызмет көрсетуін үздіксіз қолдау үшін пайдаланған тағы бір саяси құралға айналды. Мұндағы ерекшелік-Түркіменстанда: ол қосымша шығындар пакеті туралы жариялаған жоқ, себебі ол өзінің аумағында COVID-19 бар екенін мойындамады. Жалғасып жатқан инфляцияның фондында экспансионистік ақша-несие саясаты қалыптасты. Орталық банктер экономикалық белсенділікті қолдау және тұрақтандыру үшін экспансионистік ақша-несие саясатын жүргізді. Жалпы ақша массасы 2020 жылы айтарлықтай өсті, сонымен қатар, екі таңбалы пайызбен көрсетілген өсім Түркіменстаннан басқа барлық елдерде байқалды. Ең көп өсім Қырғызстанда 23,2% байқалды, одан кейін Тәжікстан 18,5%, Өзбекстан 17,9% және Қазақстан 16,9%. Сонымен бірге, орталық банктер ұлттық валюталарды тұрақтандыру үшін интервенцияны қолданды. 2020 жылы екінші тоқсанда қырғыз сомы, өзбек сомы, қазақ теңгесі және тәжік сомони АҚШ долларына қатысты айтарлықтай әлсіреді.[3]

2020 жылдың басында Орталық Азия елдерінде COVID-19 өршуі сол аймаққа елеулі әлеуметтік-экономикалық әсерін тигізді. Пандемиядан туындаған сілкіністен кейін, елді қалпына келтіру ісінде Орталық Азиядағы үкіметтерге қосымша күш салу керек, ол үшін төрт бағыт қарастырылуда:

1. мемлекеттік қаржы және кіріс басқару саласын жетілдіру
2. жеке секторларды дамыту үшін негіздемелік жағдайларды жақсарту
3. цифрландыру саласындағы маңызды және тиімді күн тәртібін іске асыру
4. экологияны қалпына келтіру үшін негіз қалыптастыру

COVID-19 бүкіл әлемдегі мемлекеттік кірістерге айтарлықтай әсер етті. Экономика секторларын мемлекеттік қолдауды тоқтатуды сауатты басқару қажет. Қолдауды біртіндеп шектеу экономиканы қалпына келтірумен бір мезгілде жүргізілуі тиіс. Сонымен қатар аймақтың экологияландыруының алға жылжуына мақсатты фискалдық саясат көмектеседі. Салық саясатына баса назар аудара отырып, ресурстарды жұмылдыру саласындағы кешенді реформа алдағы уақытта экономиканы қалпына келтіру және реформалау процесін қолдай алады. Үкіметтер капитал нарықтарын нығайтуға және банк секторының тұрақтылығын арттыруға ұмтылуы керек. Капиталдың неғұрлым берік нарықтарының болуы, Орталық Азиядағы жеке сектордың дамуы үшін шешуші мәнге ие. [4]

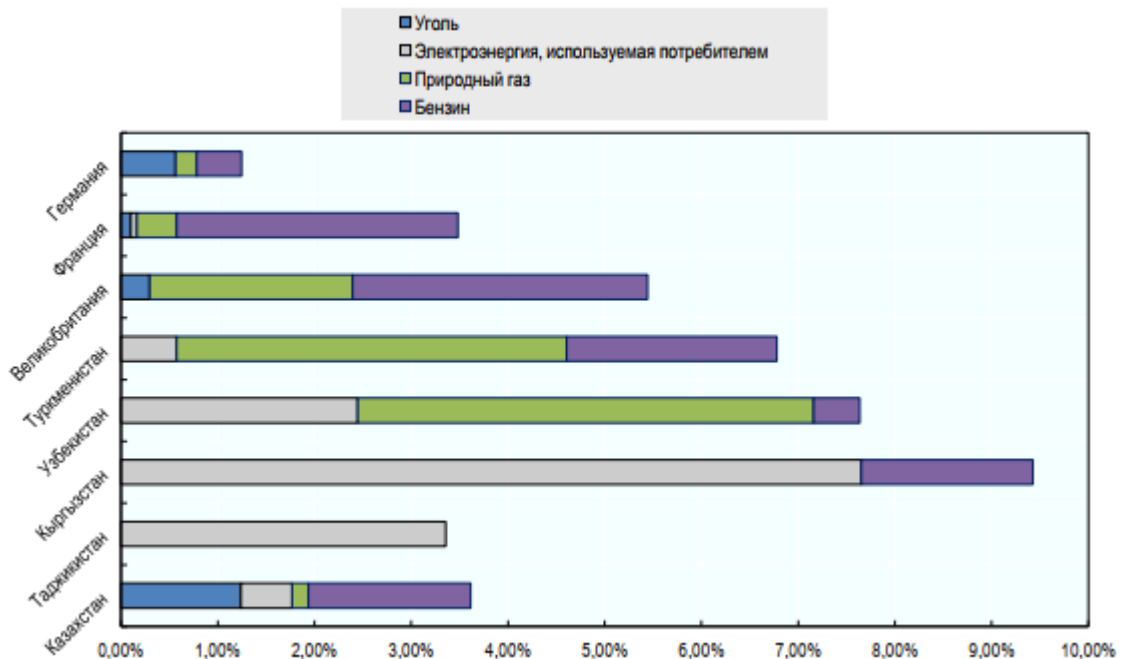
Орталық Азияның барлық үкіметтері цифрландыру саласындағы жалпы мемлекеттік стратегияларды қабылдады. Және де саясатты әзірлеуге жауапты тұлғалар цифрлы трансформацияны ұзақ мерзімді экономикалық дамудың ажырамас бөлігі ретінде қарастырады. Орталық Азиядағы цифрландыру барған сайын компанияларға барынша пайда алу мүмкіндігін беру үшін, үкіметтер білім мен оқуға қолжетімділікті жеңілдету керек.

Орталық Азияда экологияландыруды нығайту мен жеңілдетуге фискалдық саясаттың бірқатар тұтқалары көмектеседі. Фискалдық саясат экологияландыруға жәрдемдесуде маңызды рөл атқаруға арналған. Пандемиядан кейін экологияландыруды қайта қалпына келтіру мүмкіндіктерін қалыптастырудағы бірқатар жұмыстар атқарылуы тиіс:

- Көміртекке баға белгілеу;
- Қазба отынына субсидиялар;

- Экологиялық төлемдер мен басқа да салықтық жеңілдіктерді ұтымды ету.

2-сурет. Орталық Азиядағы энергетикалық субсидиялар (ЖІӨ%)

Қысқа мерзімде қалпына келтірудің кілті – халықтың денсаулығын қорғау және қарапайым қызметке оралудың икемділігін қамтамасыз ету. Қазір өңірлер алдында үш міндет тұр: Біріншіден, мемлекеттер кәсіпорындар мен жұмысшылардың дағдарыстан аз шығынмен шығатындығына кепілдік берудің жолын табуы керек. Екіншіден, үкіметтер дағдарысқа дейін айқын болған және күшейген көптеген құрылымдық нысандардағы кемшіліктерді жою үшін күш-жігерді екі есе арттыру керек. Үшіншіден, алдыңғы екі тарауда айтылғандай, саясатты қалыптастыруға жауапты тұлғалар, Орталық Азияның жаһандық экономикада төмен көміртекті энергетика және сандық трансформацияға көшу жағдайында, бәсекеге қабілеттілігін барынша арттыруға бағытталған саясатты әзірлеу және жүргізу керек.[5]

Жақын болашақта әлеуметтік – экономикалық жағдайды қалпына келтіру вакцинация науқандары мен мемлекеттік қолдау шараларының тиімділігіне байланысты болады. Жеке сектор экономикалық өсудің басты қозғаушы күшіне айналуының негізін қалайтын реформалардың ауқымды бағдарламасы қажет. Ұзақ мерзімді міндеттерді шешуге бағытталған сандық технологияларды енгізу және климаттың өзгеруімен күрес секілді іскерлік ахуалды оңтайландыру шараларымен толықтырылуы тиіс. Осылайша, Орталық Азия елдерінің экономикасын қалпына келтіру перспективалары, биліктің дағдарысты тереңдетілген қайта құруды өткізу мүмкіндігі ретінде пайдалану қабілетіне байланысты болады.[5]

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Акиндинова Н. В. Макроэкономические эффекты пандемии COVID-19 и перспективы восстановления экономики: Доклад НИУ ВШЭ.; Москва, 2021.
2. Май В. А. Пандемия коронавируса и тренды экономической политики: журнал экономики № 3; Москва, 2021, 5-30с.

3. World Economic Forum: The global risks report; Geneva, 2021.
4. Deb P., Furceri D., Ostry J. D., Tawk N. The effect of containment measures on the COVID-19 pandemic: IMF Working Paper № 20, Washington D.C., 2020, p.159.
5. Poghosyan, Texchange rate pass-through in the Caucasus and Central Asia: Journal of the Asia Pacific Economy, Routledge, UK, 2021, p.8-12.

ӘОЖ 338.49

ҚАЗАҚСТАНДАҒЫ НАРЫҚТЫ МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУ

Махашева Ж.А.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Иманбекова А.К.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының аға оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Қонарбай Ұ.Т.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының оқытушы, экономика ғылымдарының магистрі

Резюме Государственное регулирование экономики в условиях рыночной экономики рассматривается как система законодательных, исполнительных и контрольных мер, осуществляемых государственными органами и общественными организациями в целях обеспечения приспособления действующей социально-экономической системы к изменению и сохранения ее устойчивости.

Система государственного регулирования экономики имеет особенности, основанные на ряде факторов социально-экономического развития государства.

Самым важным из них является изначальное отсутствие частного сектора; отсутствие перспективы и нацеленности на рост эффективности; затратный метод управления экономикой; иррациональная структура экономики; огромный бюджетный дефицит и внешний долг; гиперинфляция; стагфляция; политическая нестабильность и управленческая неразбериха.

Ключевые слова: государственное регулирование, рынок, экономическое развитие, инфляция, внешний долг.

Аңдатпа Нарықтық экономика жағдайындағы экономиканы мемлекеттік реттеу – қазіргі кезеңдегі әлеуметтік-экономикалық жүйенің өзгерістерге бейімделуін қамтамасыз ету және оның тұрақтылығын сақтау мақсатында мемлекеттік мекемелер мен қоғамдық ұйымдардың жүзеге асыратын заң шығарушы, атқарушы және бақылау шараларының жүйесі ретінде қарастырылады.

Мемлекеттің әлеуметтік-экономикалық дамуында экономиканың мемлекеттік реттеу жүйесі бірқатар факторларға негізделген ерекшеліктерге ие.

Олардың ең маңыздысы – бастапқыда жеке сектордың болмауы; перспективалық және тиімділіктің өсуіне бағдардың болмауы; шаруашылық

жүргізудің күн әдісі; экономиканың иррационалды құрылымы; ауқымды бюджеттік дефицит және сыртқы қарыздар; гиперинфляция; стагфляция; саяси тұрақсыздық және басқарудағы түсініспеушілік.

Кілт сөздер: мемлекеттік реттеу, нарық, экономикалық даму, инфляция, сыртқы қарыз.

Abstract State regulation of the economy in a market economy is considered as a system of legislative, executive and control measures carried out by state bodies and public organizations in order to ensure that the current socio-economic system adapts to change and maintains its stability.

The system of state regulation of the economy has features based on a number of factors of the socio-economic development of the state.

The most important of these is the initial absence of the private sector; unbalanced wave of economic development; lack of prospects and focus on efficiency growth; costly method of economic management; irrational structure of the economy; large budget deficit and external debt; hyperinflation; stagflation; political instability and misunderstanding in management.

Key words: state regulation, market, economic development, inflation, external debt.

Нарықтық үрдіс жағдайында мемлекеттің рөлі жоғары. Яғни кез келген заманауи экономикалық жүйенің қалыпты қызмет етуін қамтамасыз ету үшін мемлекеттің орны маңызды. Мемлекет өзінің құрылуы кезінен бастап тәртіпті, заңды қамтамасыз етумен қатар экономика саласында бірқатар міндеттерді орындап келеді. Экономиканы мемлекеттік реттеу тарихы тереңде. Тіпті Еуропадағы ерте капитализм кезеңінде бағаны, тауар мен қызметтің сапасын, пайыздық мөлшерлемені, сыртқы сауданы орталықтандырылған бақылау жүргізген.

Қазіргі жағдайда кез келген мемлекет ұлттық экономиканы реттеуді экономикаға мемлекеттік араласудың әртүрлі деңгейімен жүзеге асырады. Мемлекеттік пен нарықтық реттеудің арақатынасы, мемлекеттің араласу шекарасы мен бағыттары қандай болуы керектігіне қатысты кең ауқымды пікірлер мен тәсілдер бар. Алайда мемлекеттің экономикада белгілі бір міндеттерін орындау қажеттілігі күмән келтірмейді. Бұған «кейнсиандық төңкеріс» кезінде тағы бір растау табылды, онда нарықтық экономикаға классикалық көзқарастарда төңкеріс жасалды және экономикалық құлдыраудың өзін өзі емдеу мүмкін еместігі дәлелденді.

В.В.Радаевтың пайымдауынша, нарық белгілі бір тауардың өндірушісі, сатушысы мен сатып алушысының жиынтығы болып келеді. Олардың қызметтері ұқсас ережелермен, сондай-ақ тұрақты, басымдығы жағынан ақшалай, өзара тиімді, ерікті және бәсекелес тауар алмасу жүйесі ретінде, яғни мұнда қатысушылардың іс-әрекеттері реттеледі.[2]

Мемлекет пен нарықтың арасындағы байланыс әртүрлі жағдайда болады. Мұнда екі түрлі көзқарастар қарастырылады. Онда мемлекет нарық үрдістеріне аз араласады, тек шаруашылық субъектілердің бекітілген ережелерді сақтауын қадағалайды.

Ал келесінде мемлекет «біртұтас халық шаруашылығы орталығы» ретінде, яғни негізгі шаруашылық тапсырмаларды береді және ресурстар мен алынатын табыстарды орталықтан бөлуді жүзеге асырады.

Мемлекет нарық конфигураторы ретінде қатысатын аралық позиция оңтайлы болып табылады. Оның әсер етуі айнымалы, бірақ қандай болмасын маңызды ғана емес, сонымен қатар нарықтар жиынтығына мемлекеттің ықпалы туралы айтылады.

Мемлекеттің нарықтар жиынтығына ықпалы оларды қолдау ережелері мен әдістерін бекіту, қайта бөлу қызметтері мен шаруашылық үрдістерін тікелей қатысуын жүзеге асыру арқылы жүргізіледі.

Қазақстан үшін мемлекет конфигуратор ретінде болуы тиімді және осыған байланысты мынадай қызметтерді атқарады:

- Белгілі бір аумақта монопольді құқықты жүзеге асыру арқылы ресми тәртіпті қамтамасыз ету;

- Шаруашылық қызмет аясында жүзеге асырылатын ресми ережелерді бекіту;

- Қоғам үшін қажетті тауарларды өндіру мақсатында ресурстарды және табыстарды қайта бөлу;

- Шаруашылық қызметте тікелей қатысуы арқылы жеке және қоғамдық тауарларды өндіру.

Қазақстан Республикасында қайта құру жылдарында заңдардың көп бөлігі жаңартылды, яғни қатынастар жүйесінде ел дамуының стратегиялық басымдықтармен қатар, оларды жүзеге асыру жолдары анықталды.

Республиканың әлеуметтік-экономикалық дамуында елеулі өзгерістер орын алды.

Сонымен қатар, экономиканың мемлекеттік реттеу жүйесі бірқатар факторларға негізделген ерекшеліктерге ие.

Олардың ең маңыздысы – бастапқыда жеке сектордың болмауы; перспективалық және тиімділіктің өсуіне бағдардың болмауы; шаруашылық жүргізудің құн әдісі; экономиканың иррационалды құрылымы; ауқымды бюджеттік дефицит және сыртқы қарыздар; гиперинфляция; стагфляция; саяси тұрақсыздық және басқарудағы түсініспеушілік. [3]

Республиканың мемлекеттік реттеу нысандарының бірі ретінде мемлекеттік кәсіпкерлік, оның ең маңызды ерекшелігі толыққанды жеке сектор дамуында тұрақты, баяу үрдісі болып табылады. Көп жағдайда төмен тиімділігімен ерекшеленеді, яғни қоғамда заң әлсіз және құқықтық тәртіптік төмен, ал халықтың менталитеті қайта құруға дейінгі заманда қалыптасқан.

Мемлекеттік кәсіпкерлікке мемлекет тарапынан мемлекеттік капиталды басқару кіреді, олардың кәсіпорынның әртүрлі формаларын құрау, олардың шаруашылық және әлеуметтік қызметтерін басқару болып табылады.

2021 жылдың 1 қыркүйек ҚР Президенті Қ.К.Тоқаев «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауында еліміз үшін маңызды бірқатар міндеттер айқындалған.

Бірінші мәселе – пандемиядан кейінгі кезеңдегі Қазақстанның экономикалық дамуын қамтамасыз ету. Әлемнің барлық елдері пандемия зардабын тартуда. Алайда, алға қойған бағдарды берік ұстанып, қиындықтарға қарамастан, Орталық Азиядағы көшбасшылық рөлімізді күшейту және әлемдік экономикадағы орнымызды нығайту керек.

Осыған байланысты экономикалық саясатты нақты айқындап, мемлекеттік бастамаларды реттеу үшін 2025 жылға дейінгі дамудың Ұлттық жоспары және Мемлекеттік жоспарлаудың жаңа жүйесі қабылданды.

Пандемия кезінде мемлекет тарапынан азаматтарға және кәсіпкерлерге ауқымды әрі жедел қолдау көрсетілді.

«Қарапайым заттар экономикасы» бағдарламасын жүзеге асыру барысында 3,5 мыңнан астам жоба іске қосылды. Соның арқасында 70 мың жұмыс орны ашылды. Өндірілген өнім мен көрсетілген қызметтің жалпы құны 3,5 триллион теңге болды.

«Бизнестің жол картасы» бағдарламасының арқасында 66 мың жоба мемлекет тарапынан қолдау тапты. 150 мыңнан астам жұмыс орны ашылды және оларды сақтап қалуға септігін тигізді.

Мемлекет бюджетінің кірісін арттыру үшін шаралар қабылдау қажет екені белгілі. Алдымен, мемлекеттік шығыстардың ауқымын және оның тиімді жұмсалуды бақылауда ұстаған жөн. Сонымен қатар, экономиканы әртараптандыру, өндірілетін тауарлардың түрін көбейтіп, экспорт ауқымын кеңейтуге қатысты жұмыстарды жалғасыту керек.

Алға қойған тағы бір мақсат – 2025 жылға қарай өңдеу өнеркәсібінің экспортын 1,5 есеге көбейтіп, 24 миллиард долларға жеткізу. Ал, еңбек өнімділігін 30 пайызға арттыру.

Қазақстан үшін жетістік «халықаралық ойыншысы» ретінде ақпараттық-коммуникациялық технологиялар, қаржы нарығы, көлік, өнеркәсіптің перспективалық саласы секторын дамытуда және ұлттық кәсіпкерлікті қолдауда мемлекеттің рөлін жоғарылатумен қамтамасыз етіледі.

Мемлекет елдің әлеуметтік-экономикалық дамудың әртарапты мәселелерін шешуде, сондай-ақ қазіргі таңдағы пандемияға байланысты айқындалған міндеттерді шешуде өзінің рөлін жоғарылату керек болады.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. ҚР Президенті Қасым-Жомарт Тоқаевтың «Халық бірлігі және жүйелі реформалар – ел өркендеуінің берік негізі» атты Қазақстан халқына Жолдауы. 2020 жылғы 1 қыркүйек.

2. Радаев В.В. Социология рынков: к формированию нового направления. М.: ГУ ВШЭ, 2003. 328с.

3. Махамеджанова Л.Н. Особенности государственного регулирования экономики и проблемы микроэкономической стабилизации в Республике Казахстан в условиях переходного периода // Вестник КазГУ. Серия экономическая. Алматы, 1998. №11.

ӘОЖ 336.748.12

ШЫҒЫНДАР ИНФЛЯЦИЯСЫ МЕН СҰРАНЫС ИНФЛЯЦИЯСЫ САЛЫСТЫРМАЛЫ ТҮРДЕ

Қонарбай Ұ.Т.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, оқытушысы

Ержегитова А.Е.

Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Экономика және бизнес» факультеті, «Экономика және басқару» кафедрасының экономика ғылымдарының магистрі, оқытушысы

Байкеева Л.Т.

М.Х.Дулати атындағы Тараз өңірлік университеті, «Гуманитарлық әлеуметтік ғылымдар» факультеті, «Тарих және география» кафедрасының экология ғылымдарының магистрі, аға оқытушысы

Аңдатпа Инфляция – тауарлар мен қызметтер бағасының өсуі. Инфляция кезінде ақшаның құнсыздануы орын алады, халықтың сатып алу қабілеті төмендейді. Инфляцияға қарама-қарсы процесс, яғни бағаның төмендеуі дефляция деп аталады. Гиперинфляция – дағдарыстар мен соғыстардың серігі. Бағаның өсуі 50%-дан асады және астрономиялық мәндерге жетуі мүмкін. Көбінесе бұл мемлекет өзінің шамадан тыс шығындарын қаржыландыру үшін ақша басып шығаруды арттырғанда орын алады.

Ел үкіметі инфляцияны төмендетудің кейбір шараларына назар аударса, елдегі экономикалық жағдай бақылауда болады. Қазіргі нарықтық экономика жағдайында орталық банктердің пайыздық мөлшерлемесіне немесе қайта қаржыландыру мөлшерлемесіне ықпал ету саясатын қолдану инфляция деңгейіне әсер етудің ең тиімді әдісі болып табылады.

Кілт сөздер: инфляция, гиперинфляция, ұсыныс, сұраныс, баға, шығын.

Резюме Инфляция - рост цен на товары и услуги. Инфляция обесценивает деньги, снижается покупательная способность населения. Процесс противодействия инфляции, т.е. падению цен, называется дефляцией. Гиперинфляция — спутник кризисов и войн. Рост цен составляет более 50% и может достигать астрономических величин. Это часто происходит, когда государство увеличивает печатание денег для финансирования своих чрезмерных расходов.

Экономическая ситуация в стране будет под контролем, если правительство обратит внимание на некоторые меры по снижению инфляции. В условиях современной рыночной экономики наиболее эффективным способом воздействия на инфляцию является применение политики воздействия на процентные ставки центральных банков или ставки рефинансирования.

Ключевые слова: инфляция, гиперинфляция, предложение, спрос, цена, себестоимость.

Abstract Inflation is an increase in the prices of goods and services. Inflation devalues money, reducing the purchasing power of the population. The process of counteracting inflation, i.e. falling prices is called deflation. Hyperinflation is a companion of crises and wars. The rise in prices is more than 50% and can reach astronomical values.

This often happens when governments increase money printing to finance their excessive spending.

The economic situation in the country will be under control if the government pays attention to some measures to reduce inflation. In a modern market economy, the most effective way to influence inflation is to apply a policy of influencing central bank interest rates or refinancing rates.

Keywords: inflation, hyperinflation, offer, demand, price, cost.

Инфляция сатып алу қабілетінің төмендеуіне әкеліп соқтыратын, тауарлар мен қызметтердің жалпы бағасының деңгейі жоғарылатылған пайызбен көрсетілген сома ретінде анықталады. Бұл жеке тауар немесе қызмет бағасының өсуі мен төмендеуінен ерекшеленеді. Жеке бағалар нарықтық экономикада үнемі көтеріледі және төмендейді, бұл тұтынушылардың таңдауын немесе қалауын және өзгеретін шығындарды көрсетеді. Сондықтан, егер бір тауардың, айталық, белгілі бір көлік моделінің бағасы оған сұраныстың жоғары болуына байланысты көтерілсе, бұл инфляция болып саналмайды. Инфляция бүкіл экономикада бағалардың көпшілігі белгілі бір дәрежеде көтерілгенде пайда болады. Бұған төрт мүмкін болатын факторлар себепші болады, олардың әрқайсысы сұраныс пен ұсыныстың өзгеруінің негізгі экономикалық принциптерімен байланысты:

- Ақша массасының ұлғаюуы;
- Қолма-қол ақшаға сұранысының төмендеуі;
- Тауарлар мен қызметтердің жиынтық ұсынысының төмендеуі;
- Тауарлар мен қызметтерге жиынтық сұраныстың артуы.

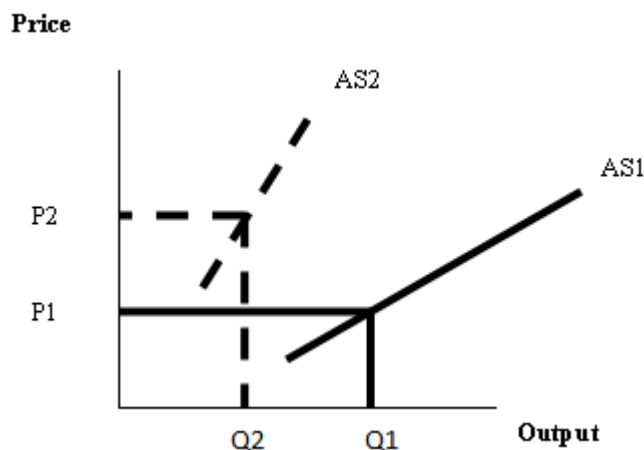
Инфляцияның табиғаты мен механизмін қарастырған кезде ақша ұсынысының инфляцияға әсері еленбейді және жиынтық сұраныс пен ұсыныстың әсеріне назар аударылмайды [1].

Жиынтық ұсыныс – бұл белгілі бір баға деңгейінде экономика өндіретін тауарлар мен қызметтердің жалпы көлемі. Тауарлар мен қызметтердің жиынтық ұсынысының төмендеуі өндіріс шығындарының өсуі нәтижесінде орын алса, экономикада шығын инфляциясы болады. Шығындар инфляциясы негізінен компаниялар толық қуатында жұмыс істеп тұрған кезде өндірістің төрт факторының (жұмыс күші, капитал, жер және бизнес) кез келгеніне жұмсалатын шығындардың ұлғаюымен бағалардың «көтерілгенін» білдіреді. Өндіріс шығындарының жоғарылауымен және ең жоғары өнімділікпен жұмыс істейтін компаниялар бірдей көлемдегі тауарлар мен қызметтерді өндіру арқылы пайда маржасын (өткізуден түскен кірісті) сақтай алмайды. Нәтижесінде өскен шығындар тұтынушыларға өтіп, жалпы баға деңгейінің көтерілуіне (инфляция) әкеледі [2].

Өндіріс шығындарының инфляцияға әсерін жақсырақ түсіну үшін олардың қалай және неге өзгеруі мүмкін екенін қарастырайық. Компания жұмысшылардың өтініші бойынша (бағалардың жоғарылауы мен өмір сүру деңгейінің жоғарылауына байланысты) немесе еңбек мамандандырылған болса, жалақының өсуін қабылдауға мәжбүр болуы мүмкін. Егер еңбек ресурстарының құны - өндіріс факторы өссе, онда кәсіпорын өз тауарларын немесе қызметтерін жасау үшін төлеуге көбірек ресурстарды (ақшалай қаражатты) бөлуге мәжбүр болады. Пайда маржасын сақтау (немесе ұлғайту) үшін компания жоғары бөлшек бағаларды белгілеу арқылы тұтынушыға өскен өндіріс шығындарын береді. Сату көлемін ұлғайтумен қатар, бағаны көтеру компаниялар үшін төменгі көрсеткішті үнемі арттырып, айтарлықтай өсу тәсілі болып табылады. Өндіріс шығындарының өсуіне әкелетін тағы бір фактор

– шикізат бағасының өсуі. Бұл шикізат тапшылығы, еңбек ресурстары құнының өсуі немесе импорттық шикізат пен еңбек ресурстары бағасының өсуі (егер олар шетелде болса) ұлттық валютаның құнсыздануына байланысты болуы мүмкін. Сондай-ақ, үкімет отын мен энергияның жоғары құнын жабу үшін салықтарды көбейте алады, бұл компанияларды салық төлеуге көбірек ақша ресурстарын бөлуге мәжбүрлейді [3].

Шығынға байланысты инфляцияның қалай жұмыс істейтінін елестету үшін, жиынтық ұсыныс өзгерген кезде не болатынын көрсету үшін қарапайым баға-сан сызбасын қолдануға болады. Төмендегі графикте әрбір баға деңгейінде (price) қол жеткізуге болатын өндіріс деңгейі (output) көрсетілген. Өндіріс шығындары өскен сайын жиынтық ұсыныс AS1-ден AS2-ге дейін төмендейді (өндіріс толық қуатта жұмыс істейді деп есептегенде), бұл баға деңгейінің P1-ден P2-ге дейін көтерілуіне әкеледі. Бұл ұлғаюдың логикалық түсіндірмесі компаниялар пайда маржасын сақтау (немесе арттыру) үшін тұтынушылар төлейтін бөлшек сауда бағасын көтеруге мәжбүр болады, осылайша инфляцияны тудырады (Сурет 1).

Сурет 1 – Баға-сан сызбасы

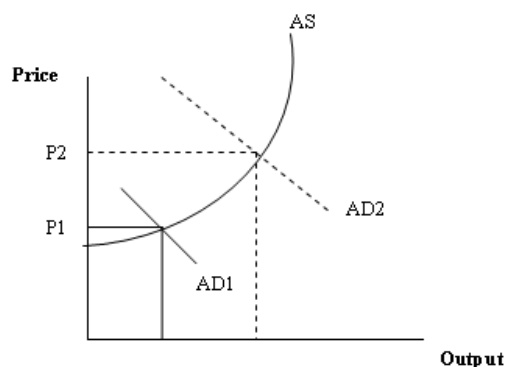
Сұраныс инфляциясы макроэкономиканың төрт секторынан: үй шаруашылықтарынан, бизнестен, үкіметтен және шетелдік сатып алушылардан жиынтық сұраныстың өсуі кезінде пайда болады. Осы төрт сектор бір уақытта экономика өндіре алатын өнімнен көп өнімді сатып алуға дайын болғанда, олар тауарлар мен қызметтердің шектеулі мөлшерін сатып алу үшін бәсекелеседі. Сатып алушылар негізінен «сатып алушы аукционда ұсынған бағаны қосып», қайтадан инфляцияны тудырады.

Сұраныс инфляциясын тудыратын жиынтық сұраныстың артуы әртүрлі экономикалық факторлардың салдары болуы мүмкін. Мысалы, мемлекеттік сатып алулардың ұлғаюы жиынтық сұранысты арттыруы мүмкін, осылайша бағаның көтерілуі мүмкін. Тағы бір фактор ұлттық валютаның құнсыздануы болуы мүмкін, бұл импорт бағасын көтереді және шетелдік сатып алушылар үшін экспорт бағасын төмендетеді. Нәтижесінде импорттық сатып алулар төмендейді, ал экспорттық тауарлар мен қызметтерді шетелден сатып алу өседі, осылайша жиынтық сұраныстың жалпы деңгейін көтереді. Экспорттық сатылымның жылдам өсуі сұраныстың артуына да себеп болуы мүмкін, өйткені экспорттық тауарлар мен қызметтерді шетелдік тұтынушылар көбірек тұтынады. Ақырында, егер үкімет салықтарды азайтса, үй шаруашылықтарының иелігінде көбірек табыс болады. Бұл,

өз кезегінде, тұтынушылық шығындардың жоғарылауына әкеледі, бұл жиынтық сұранысты арттырады және ақыр соңында сұраныс инфляциясын тудырады. Салықтарды азайту тұтынушылардың жергілікті экономикаға деген сенімінің артуына да әкелуі мүмкін, бұл жиынтық сұранысты одан әрі арттырады.

Сұраныс инфляциясы – жиынтық ұсыныстың сәйкес өсуінен жылдамырақ болатын жиынтық сұраныстың өсуінің өнімі. Жиынтық ұсыныстың өзгеріссіз жиынтық сұраныс өскен кезде «ұсыныс» артады (егер өндіріс толық жүктелмеген жағдайда). Баға-сан диаграммасына оралсақ, жиынтық сұраныс пен ұсыныс арасындағы байланысты көруге болады. Егер жиынтық сұраныс AD1-ден AD2-ге дейін өссе, бұл қысқа мерзімді кезеңде жиынтық ұсынысты өзгертпейді, бірақ AS қисығы бойымен қозғалыс арқылы көрсетілгендей, ұсыныс көлемінің өзгеруіне әкеледі. Жиынтық ұсыныстың бұл қозғалысының болмауының логикалық түсіндірмесі жиынтық сұраныстың жиынтық ұсынысқа қарағанда өзгертін экономикалық жағдайларға тезірек жауап беруге бейім болуы болып табылады.

Фирмалар сұраныстың артуына байланысты өндірісті ұлғайтқан сайын, P1-ден P2-ге өзгеруі көрсеткендей, әрбір қосымша өнімді өндіруге кететін шығындар өседі. Бұл өзгерістің логикалық түсіндірмесі мынада: компаниялар жұмысшыларға көбірек ақы төлеуі керек (мысалы, үстеме жұмыс үшін) және сұранысты қанағаттандыру үшін қосымша жабдықты инвестициялайды, осылайша өндіріс шығындарын арттырады. Шығындар инфляциясы сияқты, сұраныс инфляциясы фирмалар пайда деңгейін ұстап тұру үшін тұтынушыларға жоғары өндірістік шығындарды бөлшек сауда бағасына қосу арқылы бергенде пайда болуы мүмкін (Сурет 2) [4].

Сурет 1 – Баға-сан сызбасы

Инфляция тек бағаның өсуі емес. Инфляция жергілікті және мүмкін әртүрлі себептерге негізделген. Шығын инфляциясы - бұл әртүрлі факторлардың нәтижесі болып табылатын өндіріс шығындарының өсуінің нәтижесі. Сұраныс инфляциясын тудыратын жиынтық сұраныстың ұлғаюы көптеген факторлардың, соның ішінде мемлекеттік шығындардың ұлғаюы және ұлттық валютаның құнсыздануының нәтижесі болуы мүмкін.

ӘДЕБИЕТТЕР ТІЗІМІ

1. Горюнов, Ф. А. В петле инфляции / Ф.А. Горюнов. - М.: Издательство политической литературы, 2018. - 112 с.
2. Дубовский, С. В. Прогнозирование инфляции и обменного курса рубля в российской нестационарной экономике: моногр. / С.В. Дубовский. - М.: Едиториал УРСС, 2018. - 889 с.

3. Кувалдина, Татьяна Бухгалтерский учет затрат в условиях инфляции / Татьяна Кувалдина. - М.: LAP Lambert Academic Publishing, 2016. - 248 с.

4. Матюхин, Г. Г. Рост дороговизны и инфляция в мире капитала / Г.Г. Матюхин. - М.: Ленанд, 2016. - 224 с.

ӘӨЖ:631.581:633.63

АҰЫЛ ШАРҰАЩЫЛЫҒЫН МЕМЛЕКЕТТІК РЕТТЕУДІҢ НЕГІЗДЕРІ

Ұмирзақова Нұрғұл Тлеуқұловна.,аға оқытұшы
Онласынова Айғұл Аманғелдыевна .,аға оқытұшы
Маханова Айжан Жарасовна., аға оқытұшы
Халықаралық Тараз инновациялық институты

Резюме: совершенствование механизма организации в управлении сельскохозяйственным производством вытекает из специфики сельского хозяйства. Поскольку внутренние и внешние факторы оказывают непосредственное влияние на деятельность по управлению сельскохозяйственным производством, эти факторы необходимо постоянно учитывать при формировании системы управления сельскохозяйственным производством. К ним относятся непосредственная связь сельского хозяйства с природой, сезонный характер производства и нахождение на земле живых биологических организмов, являющихся основными средствами производства сельского хозяйства.

Түйіндеме: Ауыл шаруашылық өндірісін басқаруда ұйымдастыру механизмін жетілдіру, ауыл шаруашылық өзіндік ерекшелігінен тұындайды. Себебі ішкі және сыртқы факторлар ауыл шаруашылығы өндірісін басқару қызметіне тікелей әсер етеді, сондықтан да бұл факторларды ауыл шаруашылық өндірісін басқару жүйесін қалыптастырғанда үнемі ескеру қажет. Оған жататындар ауыл шаруашылығының табиғатпен тікелей байланыстылығы, өндірістің маусымдық сипатта болуы және ауыл шаруашылығының негізгі өндіріс құралы болып жермен тірі биологиялық организмдердің табылуы.

Summary: the improvement of the organization mechanism in the management of agricultural production follows from the specifics of agriculture. Since internal and external factors have a direct impact on agricultural production management activities, these factors must be constantly taken into account when forming an agricultural production management system. These include the direct connection of agriculture with nature, the seasonal nature of production, and the presence of living biological organisms on the earth, which are the main means of agricultural production.

Ключевые слова: механизм, аграрный, рынок, продовольствие, собственность, безопасность, Финансы, кредит, качество, продукция,агробизнес, сектор.

Түйін сөдер: Механизм, аграрлық,рынок,азық-түлік, меншік, қауіпсіздік, қаржы, кредит, сапа, өнім, агробизнес,сектор.

Keywords: mechanism, agricultural, market, food, property, security, finance, credit, quality, products, agribusiness, sector.

Экономикасы дамыған елдер тәжірибесі ағрарлық өндірісте жандандырмай елдің азық түлік қауіпсіздігі мәселесін шешу және дамыған нарықтың қатнастарды қалыптастыру мүмкін еместігін дәлелдеп отыр .

Ағрарлық саясат ол ауыл шаруашылық өндірісі мен ағробизнесінің басқада салаларын тиімді дамытуға бағытталған және осы негізде халықтың тұрмыс дәрежесімен елдегі қоғамдық процесстің дамуын қамтамасыз ету саясаты .

Қазақстан Республикасы ағрарлық саясатының стратқгиялық нысанасы отандық өндірісті ұлғайту, өнім сапасын жақсарту және оның өзімдік құнын әлемдік бәсекелестік деңгейінен асырмау, халықты эқолоғиялық азық-түлік өнімдерімен, ал өнеркәсіпті шикізатпен толық қанағаттандыру болып табылады.

Қазақстанның ағрарлық секторы әлеуметтік-эқономикалық жағынан терең түрлендірілді , шаруашылықты жүргізудің эқономикалық механизімі өзгерді, шаруашылықтың жаңа нышандары қалыптастырылды . [1]

Тауар өндірушілердің құрамы түбегейлі өзгеруі , меншіктің жаңа , мемлекеттік емес формалары орнықты. Дегенмен , соңғы он жыл ішінде елімізде азық –түлік өнімдері , олардың ең қажетті түрлері бойыща екі және оданда көп есе кеміп кетті , өндірілген өнімді өткізудің қалыптасқан жүйесі өзгерістерге ұшырады. Рыноқтың эқономикаға көшү көптеген күрделі проблемалар ішінде ауыл шаруашылық өндірісін ұйымдастырум формаларын өзертуді жеке мәселе ретінде қойып отыр. Сондықтан нарықтың қатнастарға өту жағдайында ағроөнеркәсіп кешенінің негізгі бұынында өндірісті ұйымдастырудың мәселелерін зерттеу өзектілікке ие болып отыр.

Ағрарлық өнеркәсіптік өндірістің қазіргі және болашақтағы дамуы тек ауыл шаруашылығының тікелей даму деңгейіне ғана емес , сонымен бірге оған қызмет көрсететін ауыл шаруашылығының даму дәрежесімен де айқындалады , яғни ауыл шаруашылығының инфроқұрылымынада байланысты.

Ағроөнеркәсіп кешенінің инфроқұрылымы дегеніміз – салалар, өндірістер , тікелей негізгі өндіріске де, өндірістен тыс (әлеуметтік) салаларға да қызмет ететін қызметтер және қызмет түрлері формасындағы өндіргіш күштер элементтерінің жиынтығы.

Ағроөнеркәсіп кешен инфроқұрылымы: өндірістік, әлеуметтік және рыноқтық инфроқұрылымдардан құралады.

Өндірістік инфроқұрылымдағы материалдармен жабдықтау, техникаларды жөндеу, ауылшаруашылық өнімдерін тасу, өндеу, сақтау, сату, сол сияқты электр қуаты , жол жүйесі байланыс, т.б жатады. әлеуметтік инфроқұрылымдағы үй-жай, қамұналдық шаруашылық , мәдениет мекемелері, денсаулық сақтау жүйесі, халыққа қызмет көрсету, тұрмыс қажеттерін өтеу мекемелері, білім, балаларға тәрбие беру мекемелері т.б кіреді. Аймақтағы ағроөнеркәсіп инфроқұрылымының дамуы мен қалыптасу нақтылы аймақтардың табиғи-эқономикалық жағдайына тікелей байланыста. Әрбір аймақтақтың өзіне тән табиғи және эқономикалық өзгешіліктері бар, сондықтан инфроқұрылымдар осы нақтылы аймақ бойынша негізгісалалардың дамуына олардың өнімдерінің көбеюіне, сапасының жақсаруына, сол сияқты әлеуметтік салалардың жетілуіне әсерін тигізеді.

Өндірістік инфроқұрылым құрамына кіретін ауыл шаруашылығына тікелей қызмет ететін ағрохимиялық, мал дәрігерлік, техниканы жөндеу, оларды күту, өсімдік қорғау т.б салаларды айтпағанда нарық жағдайында халықтың әлеуметтік – тұрмыс халін жаңартуды ауыл шаруашылығының негізгі салаларына қызмет атқаратын электротехникалық сала мен жол құрылыс, сол сияқты көлік (транспорт)

қатынастарының да орны ерекше. Әлеуметтік инфроқұрылымдар өндірістік инфроқұрылымдар сияқты тікелей өнім өндірмесе де негізгі өндірістік салалардың бір қалыпты және үздіксіз жұмыс істеуіне жағдай жасайды. Әлеуметтік салалар өндірістің өркендеуіне халықтың тұрмыс жағдайын денсаулығын, білімін, мәдениетін, мамандық деңгейін көтеруге арқылы әсер етеді. [2]

Экономикалық ағрарлық секторының рыноктық инфроқұрылымның қалыптасуы мен дамуы белгілі бір факторларға байланысты. Олардың қатарында: өңірдің табиғи-климат жағдайы, шаруашылық сұбъектілері мен өндірістік объектілердің орналасуы, бұлардың энергия құаттары, сұ көздерімен қамтамасыз етілу дәрежесі, жол және қөлік қатынастарының жағдайы, ауыл шаруашылығы өнімдерін өндірудің технолоғиясы, қәсіпкерлердің белгілі бір қәсіпке жете бейімделуі, бұдан басқа, саланың өзіне тән мына ерекшеліктер: табиғаттың құбылмалы көріністеріне тәуелділігі, қаражат айналымының ұзақтылығы, жұмсалған шығындар мен олардың қайтарылым көздерінің тұспа-тұс қелмейтіндігі мүқият ескерілуі тиіс. Осы және басқа да объективтік факторларды жан-жақты қарастыру инфроқұрылымның рыноктық қатынастар жағдайындағы даму бағытын, оның жалпы құрамымен бөлімдерінің қөлемін айқындауға мүмкіндік береді. Нарықтық инфроқұрылымды жіктеу оның салаларымен жекелеген элементерінің жалпы экономикалық өсудегі маңызы мен рөлдерін анықтау, өндірушілер мен тұтынұшылар арасындағы байланыстарды зерделеу, осының арасында негізгі өндіріс пен оны қамтамасыз ететін сұбъектердің оңтайлы ара қатынасын қалыптастыру қажеттілігінен тұындайды. [4]

Ағроөнерқәсіптің рыноктық инфроқұрылымы тиісті бөлімдерден тұрады. Оның негізгі экономикалық айналымға қатысұшылар рыноғінің белгілі бір жүйелері, таұарлар мен қызметтер рыноғі, ресұрстар мен қаржы рыноғі құрайды.

Мемлекет ауыл шаруашылық өндірісін қолдауға және рыноктық жағдайларға бейімделуге көмек беруі қажет.

Ағрарлық өндірісті мемлекеттік реттеу – бұл ауыл шаруашылық өнімдерін, щикізаттарын және азық-түлік өндіруге, өңдеуге және оларды өткізуге, сондай-ақ таұар өндірушілердің өндірістік-техникалық қамтамасыз етілуіне мемлекеттің экономикалық әсері болып табылады.

Ағрарлық сектордағы мемлекеттің рөлін қөрсетуде С.В.Қиселев «Ағрарлық секторды реттеуде және тқолдауда бас рөлде, нарықтық экономиканың теориясы мен практикасы тұдырған реттеу тетіктерінің қолданатын мемлекет болуы қажет» деп қөрсетсе, қазақстандық ғалым Ғ.Қалиев «Мемлекет-дағдарыстық жағдаилар терендеген өтпелі кезеңде ауыл шаруашылық өндірісін дамыту шарттарын анықтауда маңызды рөл атқарады» деп тұжырымдайды. Батыс экономикасы нарық жағдайында экономиканы мемлекеттік реттеудің үлкен тәжірибесін жинақтады, сондықтанда оларға қөңіл аудару және оны үйрену бізге пайдалы болмақ. Әрине өтпелі кезеңде мемлекеттік экономиканы реттеуден бүтіндей алшактады деп тұжырымдауға болмайды. Десе де экономистер арасында нарық өзінен өзі қалыптасуы қажет деген белгілі пастұлатқа әбден сенгенін теріске шығара алмаймыз.

Енді ағрарлық өндірісті, мемлекеттің реттеуі щектерін қалай анықтауы керек деген сұраққа жауап іздеп қөрейік. Қазіргі кезеңдегі Қазақстандағы терен әлеуметтік-экономикалық өзгерістер ауыл шаруашылығын зерттеудің тиімді механизмін жасаумен толықтырылмады. Басқарудың тиімді механизмдерінің болмауынан макроэкономикалық реттеу микроэкономика деңгейіндегі қызметпен

үйлеспей отыр. Рыноктық мақсаттар негізінде барлық мәселені жедел түрде шешуге болмайтыны анық. Сондықтан да, әкімшіл-әміршіл жүйенің идеяларанынан босаған экономика еркін рыноктық қатынастардың қызмет ету тәртібін бірден үйреніп кетуге қабілетсіз болып отыр. Бірақ, осы жүйеден бас тарту ағыл шаруашылығының экономикалық дамұын мемлекеттік реттеу қызметтерінің орталықтан орындалұын жоққа шығару деген сөз емес. Рыноктық қатынастардың бастапқы кезеңдернде басқару құрылымы экономиканы реформалау шараларының рыноктың өздігінен реттелуіне үлкен үміт артқан болатын. Өкінішке орай, мұндай болжам өзін ақтамады. Өйткені өздігінен реттеліп отыратын экономика ешбір жерде жоқ. [3]

Өркениетті елдердің барлығында да экономикаға мемлекеттік басқару жасалып, ол реттеліп отырады. Сондықтанда халық шаруашылығын реттеу үлкен экономикалық тиімді нәтиже береді. Сол себепті экономикаға мемлекеттік реттеу керек пе, жоқ па деген талас жоқ, мәселе сол реттеуді қалай және қандай әдіспен жүргізуде, мемлекеттік орындардың әкімшілік араласуы мен кәсіпорындардың дербестігі арасындағы шекараны қалай анықтауда болып отыр. Мемлекеттің, агробизнес жүйесіне араласуының қажеттілігі мемлекеттік бақыллау мен реттеуге жататын негізгі параметрлері тіпті дамыған рынок жағдайында да бірқатар объектиптік факторлармен анықталады. Ең алдымен, мемлекеттік реттеу шаралары экономикалық саясатпен тығыз байланыста болғандықтан, өздерінің әлеуметтік және экономикалық маңызы бойынша олар әртекті болып келеді және қоғамдық пікірмен әртүрлі қабылданады. Экономикалық дамудың әртүрлі кезеңдерінде бұл шаралар ауысып отытуы мүмкін. Бірақ олардың мәні тұрақты болып қалады. Сондай-ақ олар көп жылғы тәжірибеде сыналып, көпшілігі дамыған елдердің күнделікті қызметіне кірісіп кеткен және қазіргі жағдайда рыноктық экономикалық теорияның тиісті тарауларының, негізін құрайды. Сонымен қатар, кейбір шаралар қалыптасқан саяси және әлеуметтік қонъюктұраның әсеріне ұшырады.

Рыноктық стихияның бақылаусыз әрекеті агроөнеркәсіпке, тамақ өнімдерінің жұмысымен тұтынұына, қайта өндеу щикізаттарына үлкен соққы болған болар еді. Реформаға дейінгі ұақытта көп жағдайда батыста жүзеге асып жатқан реттеуге ұқсас экономикалық реттеу және ағрарлық секторды қолдау жүйесі қолданған болатын. Бірақ, соның ішінде қаржы-кредиттік қатынастардың жетілмеуінен, яғни мүлтіксіз орындалұынан ағрарлық өндіріс тиімділігі төмен болып қала белді. Қаржы-кредиттік қатынастар меншіктің және саланы басқару жүйесінің мемлекеттік формасына, инвестициялық баға және әлеуметтік саясат саласындағы қаржы мәселесінің шешілмеуіне байланысly жетілмеді. Өтпелі кезеңде ағрарлық реформаны жүзеге асыруда саланы экономикалық қорғау бірден қысқарды. Жалпы, ағрарлық саясат ағыл шаруашылық өндірісінің ерекшеліктерімен, ағрарлық қатынастарды реттеудің өзгешеліктерімен байланысты. [4]

Енді тікелей Қазақстандағы ағрарлық секторды мемлекеттік реттеудің мүмкіндіктеріне тоқталайық. Ол бағалық, қаржылық, несиелік және салықтық құралдарды пайдалану арқылы экономикалық әдіспен шешіліді. Ағыл шаруашылығын мемлекеттік реттеуді ұйымдастырудың ішкі құрылымы бойынша беруге болады. Соңғы кездегі баға саясатының негізгі бағыты, бағаны еркін тағайындауға көшуден көрінеді. Рыноктың қалыптасуы барлық тауар өндірушілердің меншік формаларына және шаруашылық жүргізу әдістеріне қарамастан баға белгілеу мен өнімді өткізу арналарын таңдауға толық түрде өз бетінше шешім қабылдауын қарастырады. Қажет болған жағдайда ағыл шаруашылығы өнімдеріне деген белгілі бір мемлекеттік қажеттілікті өтеу үшін

мемлекет өндірушілермен ерікті өзара тиімді келісім шартқа отырады. Еркін баға, өнеркәсіп кешенінің І және ІІІ сфераларындағы кәсіпорындарды демонополизацияланған жағдайда ғана тиімділік беруі мүмкін, ал басқаша жағдайда өндірістік құлдырауы мен бағаның өсуінен қашып құтылу мүмкін емес. Селолық өндірушілер табысын қолдау мақсатында өнімді өткізу мен жеңілдік несиелерге жол ашуды қамтамасыз етуге кепілдік беретін ауыл шаруашылығы өнімдерінің негізгі түрлеріне сауда және сатып алу операциялары қарастырылған. Мемлекеттік реттеусіз, монополиялы жағдайда өнекәсіп және ауыл шаруашылығының арасындағы бағаның паритетін қамтамасыз ету мүмкін емес. Сондықтан да өндіріс құралдарын шығаратын, ауыл шаруашылығы икәсіпорындарына қызмет көрсететін немесе олардың өнімін өңдейтін барлық монополист кәсіпорындар үшін келісімді бағаның жоғарғы шеіін белгілеуі қажет.

Дамыған рыноктық экономикалық елдер тәжірибесі, мемлекеттік реттеу бағыты ең бірінші баврлық тауар өндірушілердің қызметтеріне бірдей жағдай жасауға, баға сәйкессіздігін және монополиялық баға үстемдігін жоюға бағытталғандығын көрсетеді. Ауыл шаруашылығы өнімдеріне бағаны реттеуде, тауар өндірушілердің және тұтынұшылардың мүдделерін қорғау шаралары қамтылған. Сондай-ақ, әлеуметтік-экономикалық процестерге мемлекеттің араласуының негізгі құралы ретінде болжау, жоспарлау мен бағдарламаларды талқылау қарастырылады екен.

Дамыған өркениетті елдерде, экономиканы басқаруда салааралық тәсіл принципі бағдарлама жасаудың алғашқы кезеңінің сипатты ерекшелігі болып табылады. Жапония, ФРГ, Швеция, Франция елдерінде салааралық бағдарламалар экономиканың барлық щещүші салаларын қамтиды. Ал, америка экономиканы басқару органдарының территориялық филиалдары құрылғаннан кейін, аймақаралық комитеттер барлық ұйымдардың мәселелерін щещіп отырады. Халық шаруашылығы мәселелерін щещуде, тиімді кешендік әдіс кейінге ысырылған қазіргі жағдайда, бұл тәжірибе бізге барынша маңызды болары сөзсіз. Сондай-ақ, АҚШ-та ауыл шаруашылығының 10%-ы реттеледі екен. Ауыл шаруашылық Министрлігі фермерлер үшін тек салық дәрежесін анықтап қоймай, баға паритетін бақылау жасайды. Ал төмен кепілді бағаны тауар несие корпорацияларының кепілдік операциялары арқылы анықтайды. Ол халық шаруашылығының макроэкономикалық көрсеткіштеріне ден қоюға мүмкіндік бкереді. Ал, Германиядағы экономиканы реттеуде, бәсекелестікті және рыноктың қызмет ету шараларын қорғауға, мемлекеттің антимонополиялық қызметінің күшеюіне көп көңіл бөлінеді.

Австрияда бағаны реттеу, баға туралы арнайы заң негізінде жүзеге асады. Осы елден соғыстан кейінгі ұақыттарда бастау алған бағаны босатудың алғашқы процесі 30-40 жылға созылды. Бірақ, елде өндірілген тауарларға, импорттық тауарларға баға дәрежесін мемлекеттік реттеу әлі де бар. Атап айтсақ, тауарларды өндіруге қажетті щикізат ресұрстарынабағаны төмендету және сол елге әкелетін ауыл шаруашылық өнімдеріне кеден салығын төмендету сияқты шаралар. Сонымен қатар, бұл елдің мемлекеттік бақылау қызметтерін күшейту тәжірибесі, әсіресе экономикалық дағдарыстан шығу жағдайында өзін ақтағанын көрсетеді.

Жапонияда баға тағайындау мәселелерімен үкіметтік орган баға тағайындау Бюросы айналысады. олар баға динамикасының макроэкономикалық болжауын жасайды және төмен баға дәрежесі бойынша салалық министрліктердің ұсыныстарын талқылаудан өткізеді. Швейцарияда бағаны бақылау жөніндегі федералдық мекемелер бар. Мемлекетті қаржыландыратын салаларда, бәрінен

бұрын ауыл шаруашылығында, транспортта, білім беруде бағаға реттеу жүргізіледі. [3]

Қейбір елдерде баға жөнінде әлеуметтік заң актілері қабылданған. Мысалы АҚШ пен Қанада антимонополиялық заң, Австрия-баға туралы заң, Данияда баға және бәсеке туралы заңдар бар. Барлық әлемдік тәжірибеде бағаны мемлекеттік реттеудің, басты объектісі-ауыл шаруашылық тауарлары болып табылатынын көрсетеді. Осы жағдайдың ғылыми анализі ауыл шаруашылық өндірісінің бірқатар ерекшеліктерін бөліп көрсетуге мүмкіндік береді. Біріншіден ауыл шаруашылық өндірісі табиғи климаттық жағдайларға тәуелді болғандықтан фермер алдында өзекті мәселе тұрады. Ол мәселені шешуде ауыл шаруашылық өніміне бағаны реттеудің мемлекеттік әдісіне сүйенеді және осы механизм арқылы өндіруші еңбегі ынталанады. Екіншіден, халықты азық-түлікпен дер кезінде қамтамасыз етудің шешуші рөлі, ауыл шаруашылығы өнімінің натуралды өңделген түрлеріне беріледі. Сондықтан мемлекет басқарудың сәйкесті органдары, ауыл шаруашылық өнімдеріне баға тағайындау процесіне ауысуына тұра келеді және де әр елдің құрылымдық ерекшеліктеріне қарай әкімшілік, экономикалық, заңды және аймақаралық реттеуді де жоққа шығармайды. Үшіншіден, шаруашылық жүргізудің кез келген жүйесінде аграрлық секторға әр уақытта мемлекеттік қолдау қажет. Әсіресе ғылыми-техникалық қызмет көрсету нақты инновациялық, инвестициялық шараларды жүргізуді қерек етеді. Европаның экономикалық одақ елдерінде мемлекеттік дотацияның көлемі барлық фермерлер табысының 3/4 бөлігіне жетсе, Қанадалық бұл көрсеткіш дәрежесі 40%-і құрайды.

Европалық экономикалық одақ (ЕЭО) елдерінде баға тағайындау саясаты барынша маңызды, оны жүзеге асырумен арнайы органдар-ЕЭО елдерінің Министрлер кеңесі айналысады. Еліміздегі нарықтық қатынастарға көшпен байланысты болған өзгерістер эканомиканы басқарудың барлық жүйесіне әсер етті. Соның ішінде эканомикалық, ұйымдық және әлеуметтік қатынастардан түбегейлі өзгеруіне жағдай жасады.

Ауыл шаруашылық өндірісін басқаруда ұйымдастыру механизімін жетілдіру, ауыл шаруашылық өзіндік ерекшелігінен тұындайды. Себебі ішкі және сыртқы факторлар ауыл шаруашылығы өндірісін басқару қызметіне тікелей әсер етеді, сондықтан да бұл факторларды ауыл шаруашылық өндірісін басқару жүйесін қалыптастырғанда үнемі ескеру қажет. Оған жататындар ауыл шаруашылығының табиғатпен тікелей байланыстылығы, өндірістің маусымдық сипатта болуы және ауыл шаруашылығының негізгі өндіріс құралы болып жермен тірі биологиялық организмдердің табылуы.

Ауыл шаруашылығы өндірісін басқаруда ұйымдастыру механизімін жетілдірудің тағы бір себебі, рыноктық қатынастарға көшпен байланысты эканомикадағы өзгерістер әсерінен ауыл шаруашылығы саласындағы қалыптасқан басқару құрылымдары әлі даму үстінде, олай дейтін себебіміз кеңес одағы кезінде ауыл шаруашылығы саласында тек екі ұйымдық құрылым жұмыс жасады, ол совхоздар мен қолхоздар және мемлекет басқарушы роль атқарады. Ал рыноктық эканомикаға көшпен байланысты ауыл шаруашылығы саласында көптеген жеке меншікке негізделген ұйымдық – құқықтық құрылымдар жұмыс жасауда және олар әлі дамып, қалыптасу үстінде. Сондықтан өндірісті рынокқа бейімдеу үшін оны дұрыс ұйымдастырып, басқара білу қажет.

Сонымен қатар бұрын мемлекет басқарушы қызмет атқарса, қазіргі таңда реттеуші қызмет атқарады.

Пайдаланған әдебиеттер

- 1.«Агроөнеркәсіптік кешенді және ауылдық аумақтарды дамытуды мемлекеттік реттеу туралы» Қазақстан Республикасының Заңы
- 2.Назарбаев Н.А. Қазақстан – 2030. Алматы, 1998.-15б.
- 3.*Ауыл шаруашылығының тарихы*. 2020 жылдың 23 қаңтарында Ұикипедиядан алынды: es.wikipedia.orgС.А. (с.ф.)
4. *Әлемдік тарихтағы ауыл шаруашылығы*. 23 қаңтар 2020 жылы content.taylorfrancis.com сайтынан алынды. Тауфер, М. (2010)- 25б.
5. «Ағробизнес-2020» бағдарламасы.
6. Новоженев Д.В. Теоретические основы и методология совершенствования систем управления инвестициями корпораций // М: ИНФРА. - Менеджмент. 2014.- 35б.
7. Синченкова Инвестиционная привлекательность региона: методические подходы и оценка. Челябинск: Изд-во Челяб. ин-та экономики и права, 2012.-14б.
8. Абрамов С.А. Экономическое обоснование автоматизации обработки информации. М.: "Статистика", 2012.-28б.
9. Абықаев Н. Инвестиционный потенциал и экономический рост (методологический аспект) // Экономист. 2010. № 6. С. 58 – 66 б.
10. Автоматизированные информационные технологии в экономике: Учебник / М.И. Семенов, И.Т. Трубилин, В.И. Лойко, Т.П. Барановская; Под общ. ред. И.Т. Трубилина. М.: Финансы и статистика, 2010.-34б.

ҚҰҚЫҚ

ӘОЖ:373

**ИСТОРИЯ РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА ОСОБЕННОСТИ
СОВРЕМЕННОГО И РАЗВИТИЯ ПРЕДПРИНИМАТЕЛЬСТВА В
КАЗАХСТАНЕ**

**И.С.Ильясова-заң магистірі, аға оқытушы, Р.Ш.Бектұрғанова-заң
ғылымдарының магистірі, аға оқытушы, Ж.Д.Ералиева-заң ғылымының
магистірі, аға оқытушы.**

**Халықаралық Тараз инновациялық институты «Азаматтық және
қылмыстық құқық» кафедрасы**

Түйіндеме: Мақалада Қазақстан Республикасының кәсіпкерліктің даму тарихы және Қазақстандағы кәсіпкерліктің қазіргі және даму ерекшеліктері туралы айтылған. Егер кәсіпкерлікті дамытудың негізгі тарихы туралы айтатын болсақ, онда басты себеп сауданың дамуы мен өркендеуі болып табылады. Алғаш рет Кәсіпкерлік қоғамдық қатынастар негізінде бартерлік мәмілелер түрінде пайда болды. Отандық кәсіпкерлікті құру бойынша жұмыс тәуелсіздігіміздің алғашқы жылдарында басталды. Мемлекет тарапынан Мемлекет басшысы өткізетін барлық қажетті жағдайлар жасалды. Сол кезеңдерде ел экономикасында мемлекеттік меншік басым болды, ал қолданыстағы заңдар жеке меншік пен кәсіпкерлік қызмет үшін теріс болды. Нарықтық қатынастарды дамыту үшін кәсіпкерлікпен байланысты заңды база болған жоқ деп айтуға болады.

Резюме: В статье рассказывается об истории развития предпринимательства в Республике Казахстан и современных особенностях развития предпринимательства в Казахстане. Если говорить об основной истории развития предпринимательства, то основной причиной является развитие и процветание торговли. Впервые предпринимательство возникло в виде бартерных сделок на основе общественных отношений. Работа по созданию отечественного предпринимательства началась в первые годы нашей независимости. Со стороны государства созданы все необходимые условия для проведения главой государства. В те периоды в экономике страны господствовала государственная собственность, а действующие законы были отрицательными для частной собственности и предпринимательской деятельности. Можно сказать, что для развития рыночных отношений не существовало юридической базы, связанной с предпринимательством.

Resume: The article describes the history of entrepreneurship development in the Republic of Kazakhstan and the current and features of entrepreneurship development in Kazakhstan. If we talk about the main history of the development of entrepreneurship, then the main reason is the development and prosperity of trade. For the first time, Entrepreneurship appeared in the form of barter transactions on the basis of Public Relations. Work on the creation of domestic entrepreneurship began in the first years of

our independence. The state has created all the necessary conditions for the implementation of the president. In those periods, the country's economy was dominated by state property, and the current laws were negative for private property and business activities. We can say that there was no legal basis for the development of market relations associated with entrepreneurship.

Понятие "предпринимательство" появилось в XVIII веке. Предпринимательно-инициативная хозяйственная деятельность услуги по получению прибыли на основе собственных, долговых и других инструментов и имущества, совершаемых с риском. Предпринимательство-явление с присущими ему особенностями, которое возникает не только при возникновении рыночных отношений, но и на всех этапах развития общества. Предпринимательство заключается в создании систем изъёмного рынка в среде экономической деятельности, а также развитии конкуренции и предпринимательской деятельности.

В Гражданском кодексе РК дается следующее определение предпринимательству: "предпринимательство – инициативная деятельность независимо от форм собственности, направленная на получение чистого дохода гражданами и юридическими лицами путем удовлетворения спроса на товары (работы, услуги), основанная на частной собственности либо праве хозяйственного управления государственным предприятием (Государственное предпринимательство). Предпринимательская деятельность осуществляется от имени, за риск и под имущественную ответственность предпринимателя"" [1]

Анализ предпринимательской деятельности показывает, что она имеет долгую историю и корни, как и ее экономическая структура. Термин "предпринимательство «в переводе с французского означает» посредничество". Известный английский экономист Ричард Кантлон назвал предпринимателем "человека, который действовал в рыночных условиях. В западной экономической теории предпринимательство вообще начало широко изучаться в XVIII в. Одним из первых, кто принял участие в его исследовании, можно назвать имена Р. Кантона, А. Тюрго, Ф. Кене, А. Смита, Ж. Сэйда.

Если говорить об основных историях развития предпринимательства, то основной причиной является развитие и процветание торговли. Впервые предпринимательство возникло в форме бартерных сделок на основе общественных отношений.

Появление первых купцов, судагеров, ремесленников, миссионеров является первым строением предпринимательства. Объединение этих купцов способствовало возникновению международной торговли. В результате этого появились английские и голландские компании, заключившие торговые отношения с Ост-Индией, Гудзон-шыган [2].

Оглядываясь назад на историю развития предпринимательства в Казахстане, мы видим, что его история зародилась в самые ранние времена. В древнетюркскую эпоху регион Жетысу был не только местом останковки международной торговли, но и центром торговли, ремесел. В XIII и первой четверти XV века через территорию Южного Казахстана проходил международный торговый путь Запад-Восток, сыгравший важную роль в развитии торговой деятельности. В XVIII веке казахи торговали в царствах Средней Азии, России, Китая, Ирана — скотом, лошадьми, шкурами, шерстью и охотничьими изделиями. Через территорию Казахстана в Россию были отправлены караваны из Средней Азии. Очень важно было торговать

через Оренбург, Тобол, Семипалатинск. В первой половине XIX века начали развиваться занятия добычей соли, горное дело. Кроме того, начались раскопки меди, олова, серебра, каменного угля, открылись плавильные и кожевенные заводы.

Во второй половине XIX века разделение натурального крестьянства сопровождалось продолжением торговых отношений Казахстана с Россией, Средней Азией, Китаем.

Наибольшую пользу развитию промышленности в Казахстане в начале XX века принес приток российского и иностранного капитала. Очень широко развивался-был банковский капитал. В свете новой экономической политики мы наблюдаем некоторые сдвиги в предпринимательской деятельности. Что касается сущности и роли предпринимательства, то рыночная экономика-это экономика свободного предпринимательства. Чтобы стать квалифицированным предпринимателем, лучше всего хорошо владеть основами этой работы, а именно историей ее возникновения, становления, сущности и содержания, понятиями познания и др.

Дающий определение предпринимательскому процессу следующий поток — предпринимательство, наряду с риском той, относит прибыль от него и возникающую ответственность. Например, в 1797 году Бодо был предпринимателем — предателем деловой деятельности, контролировал деятельность предприятия, планировал, организовывал и распоряжался ею.

Предпринимательство как экономическое явление известно с незапамятных времен, хотя как понятие (экономическая категория) оно обособлено лишь в XVIII веке, когда мировая экономика вступила в индустриальную эпоху.

В настоящее время начинается бурное развитие предпринимательства, которое привлекает внимание видных представителей экономической мысли, внесших вклад в анализ и определение функции постоянно развивающегося явления. Содержание любого явления, в том числе предпринимательства, определяется его признаками. «Анализируя взгляды классиков экономической науки по данному вопросу, российский ученый А. И. Агеев отмечает, что к числу ведущих признаков предпринимательства относятся:

- владение капиталом;
- объединение и объединение факторов производства;
- ориентация на получение прибыли;
- капитализация доходов;
- "присоединение" к рыночным отношениям ;
- экономическая свобода и самостоятельность;
- готовность к риску, инициативность и креативность, способность преодолевать сопротивление среды
- специальное управление производством» [3].

В современной литературе часто упоминается готовность к конкуренции и ответственность (экономическая, правовая, моральная). Представляется, что А. И. Агеев не исчерпал полностью совокупность двух наиболее необходимых (основных, базовых) признаков предпринимательства: экономической свободы (как известно, основанной на частной собственности) и инновации (организационно-экономической новизны). Обратив внимание на инновационную функцию антрепренеризма (предпринимательства). Джозеф Шумпетер охарактеризовал его как "основное явление экономического развития".

Это творческо-поисковый, инновационный, продуктивный характер предпринимательства, его направленность на достижение принципиально новых результатов отличает данный вид экономической дисциплины от повторяющихся (повседневных, шаблонных) видов экономической деятельности (в том числе "бизнеса").

Таким образом, научное понимание предпринимательства очень далеко от распространенных грубых трактовок, которые сводят его суть к одной функции (извлечение прибыли), позволяющей "зарабатывать" любыми способами (спекулятивно-коммерческими, преступными, подкупающими и т.д.) называется предпринимательством. Истинное предпринимательство-понятие полисиллабическое (полисемантическое). явление многофункциональное, не только экономическое, но и социальное, т. е. направленное на достижение обществом иных целей. Это, в конечном счете, явление психологической дисциплины.

В американской экономической литературе последних десятилетий предпринимательство характеризуется как стремление изобретать и создавать что-то новое, а также как готовность добровольно принять на себя риск, связанный с реализацией новых идей, более века назад великий русский В. И. Даль объяснил свою мысль о предпринимательстве тем, что готов «начать любое новое дело, принять решение выполнить, начать делать что-то важное» [4]. Более ста лет спустя мы должны сожалеть, что попали в простое объяснение предпринимательства только как склонность к получению прибыли и мошенничеству. Повторение стереотипных отношений часто встречается даже в громких и громких публикациях, когда предприниматель напрямую связан с образом продавца-хапуги.

О предпринимательстве в настоящее время в экономической литературе активно развивается научное представление о сложном социально-экономическом явлении, которое трактуется следующим образом:

1) экономическая категория; 2) метод хозяйствования; 3) тип (модель) экономического мышления и поведения; 4) образ жизни; 5) про-фессия; 6) признание. 7) фактор (условие) производства; 8) явление культуры; 9) средство социальных преобразований; 10) система правоэтических ценностей и др.

Несмотря на предпринимательские отношения, которые сегодня испытывает Казахстан, мы видим, что экономика развивается. Рост нельзя назвать столь высоким, но можно сказать, что сегодня Казахстан занимает достойное место в экономике.

В своем послании первый Президент Республики Казахстан поставил амбициозную цель-превратить Казахстан в одно из самых динамично развивающихся государств мира с высокими стандартами жизни. Эта цель может быть достигнута только путем повышения активности человеческого потенциала, предприимчивости граждан».

Работа по созданию отечественного предпринимательства началась в первые годы нашей независимости. Со стороны государства были созданы все необходимые условия, проводимые главой государства. В те периоды в экономике страны господствовала государственная собственность, и действующие законы носили негативный характер для частной собственности и предпринимательской деятельности. Можно сказать, что для развития рыночных отношений не было юридической базы, связанной с предпринимательством.

В эти годы в связи со структурными преобразованиями государства в экономике были приняты первые законы и отменены правовые нормы,

противоречащие рыночным отношениям. Одним из крупных шагов при создании предпринимательства стал переход государственной собственности на частную. На сегодняшний день 85% объема производства приходится на частные сектора. В частном секторе трудились более 60 человек занятого населения. Уменьшились бюрократические барьеры в развитии предпринимательства.

Процедуры в создании предпринимательства также были упрощены. Например, можно сказать, что причина-переход на региональный уровень выдачи лицензий. В настоящее время движение вперед в развитии предпринимательства приобретает четкую картину. Основными вопросами государства в стране являются поддержка частного бизнеса, прежде всего малого и среднего. В частности, в ключевых документах, таких как "Стратегия" Казахстан-2030", "Стратегический план-2010", стратегия индустриально-инновационного развития Казахстана до 2015 года, были озвучены основные меры развития предпринимательства. Также можно назвать институты развития, созданные для поддержки предпринимательства в Республике Казахстан. Это инвестиционный фонд Казахстана, Банк Развития Казахстана, инновационный фонд, корпорация по страхованию экспорта. В результате данных мер в Казахстане в настоящее время финансируется порядка 90 проектов на сумму более 60 миллиардов тенге.

Одной из актуальных проблем активизации предпринимательства в Республике Казахстан является их государственная поддержка. Виды поддержки и регулирования предпринимательства в Республике Казахстан:

-Государственная поддержка и регулирование предпринимательской деятельности со стороны государства;

-Работа по инновационной поддержке и стимулированию предпринимательства;

- Инвестиционная поддержка сферы предпринимательства и развитие сферы предпринимательства;

- Правовая поддержка в развитии предпринимательства и принятие законов, связанных со сферой предпринимательства;

- Финансовая поддержка предпринимательства со стороны государства и стимулирование предпринимательства через кредиты;

-Мероприятия по развитию важнейших отраслей предпринимательства в результате налоговых льгот со стороны государства в сфере предпринимательства.

Данные мероприятия являются основной стратегией развития предпринимательства и пакетом мероприятий, предлагаемых государством. В ходе государственной поддержки предпринимательства в стране ежегодно выделяются государственные займы, денежные гранты за счет средств республиканского бюджета.

Список использованной литературы:

- 1.Гражданский кодекс РК 27.12.1997г.
- 2.Горфинкель В.Я., Курс предпринимательства:Учебник для вузов.- М., ФИНАНСЫ, 2003. — 5-11 стр.
3. Агеев А.И. Предпринимательство: проблемы собственности и культуры. М., 1991.
4. Даль, В. И. Дополнительный иллюстрированный том толкового словаря живого великорусского языка : [с прил.] / В. И. Даль; под ред. В. Бутромеева. – Москва: Белый Город, 2004.

ӘӨЖ 343.13

АДАМДЫ КЛОНДАУДЫҢ ҚЫЛМЫСТЫҚ ҚҰҚЫҚТЫҚ АСПЕКТІЛЕРІ: ОТАНДЫҚ ЖӘНЕ ХАЛЫҚАРАЛЫҚ ТӘЖІРИБЕ**Ералиева Жазира Дуйсенбековна****Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Зан» факультеті,
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының
аға оқытушысы., заң ғылымдарының магистрі****Ильясова Индира Самединовна****Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Зан» факультеті
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының аға оқытушысы.,
құқық магистрі****Бектұрғанова Райхан Шубаевна****Халықаралық Тараз инновациялық институты, «Зан» факультеті,
«Азаматтық және қылмыстық құқық» кафедрасының
аға оқытушысы., заң ғылымдарының магистрі**

Аңдатпа. Бұл мақалада Адамды клондаудың қылмыстық құқықтық аспектілері: отандық және халықаралық тәжірибе туралы баяндалған. Клондаудың түсінігі, хронологиясы, түрлері туралы түсіндірілген.

Кілтті сөздер. Қылмыстық құқық бұзушылық, қылмыс, жаза, үкім, сотқа дейінгі тергеп-тесеру, адам өлтіру.

Аннотация. В данной статье рассмотрены уголовно-правовые аспекты клонирования человека: отечественный и зарубежный опыт. Объясняет понятие, хронологию, виды клонирования.

Ключевые слова. Уголовные преступления, преступление, наказание, приговор.

Abstract. This article describes the criminal legal aspects of human cloning: domestic and international experience. Explains the concept, chronology, types of cloning.

Key words. Criminal offenses, crime, punishment, sentence.

Адамды клондаудың шығу тарихы, клондау туралы жалпы түсінік, клондаудың пайдасы мен зияны және сонымен қатар, Қазақстандағы және өзге де шет елдерде құқықтық реттелуі, клондау жөнінде әртүрлі ойлар, көзқарастар мен пікірлер, клондаудың хронологиялық датасы, жануарларды, өсімдіктерді және адамды клондаудың әдістері, Қазақстанда адамды клондау жөнінде ғалымдардың және қарапайым халықтың көзқарастары, табиғи адам клоны және монозиготалы егіздер туралы медициналық тұжырымдар, қылмыстылықтың өсу деңгейін төмендету және алдын-алу шаралары туралы айтылған.

Жалпы алғанда клондау ұғымы-қазақ табиғатына жат құбылыс болып табылады. Жалпы клон туралы пікірлерді оның ішінде қарапайым халық, дін қызметкерлерінің, дәрігерлердің, медицина саласының мамандарының халықаралық дәрежеде ғылымдардың пікірлері мен ғылыми еңбектері, зерттеу жұмыстары, тұжырымдары жазылған. Біріккен ұлттар ұйымының тыйымы туралы да ақпараттар

мол алынған. Адамзатқа клондаудың қауіпі қандай? Адамды клондау қайда апарды? Пайдасы бар ма? Неліктен адамды клондау-қылмыс болып есептеледі?- деген сұрақтардың барлығы осы зерттеу жұмысында актуалдылығын арттырады.

Қазақстанда бұл тақырыпқа енді көңіл бөлуінің себебі: ҚР-сы Қылмыстық кодексіне 03 шілде 2014 жылы өзгерістер енгізілген Адамды клондау 129-бабы қосылған.

Адамды клондау деген ұғым - адам эмбрионын коммерциялық, әскери немесе өнеркәсіптік мақсаттарда пайдаланып, сол сияқты жыныстық жасушаларды немесе адам эмбрионын дәл осы мақсаттарда Қазақстан Республикасынан әкету дегенді білдіреді және ол үшін қылмытық заңда - белгілі бір лауазымдарды атқару немесе белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан 2 жылға дейінгі мерзімге айыра отырып немесе одан бөлек, 3 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыру түріндегі жазаға жазаланады.

Егер бұл қылмысты адамдар тобы жасаса, олар оны алдын ала сөз байласу арқылы жасаса, адамдар тобы бірнеше рет қайталап жасаған іс-әрекеттер болса – онда белгілі бір лауазымдарды атқару мен белгілі бір қызметпен айналысу құқығынан 3 жылға дейінгі мерзімге айырыла отырып, 4 жылдан 8 жылға дейінгі мерзімге бас бостандығынан айыруға жазаланады. Сол себепті заңгерлердің арасында, жоғарғы оқу орындарының студенттерінің арасында қазіргі таңда көп талқылығанда. Бұл тақырыптың өзектілігі де сол - бұл халықаралық дәрежеде құқықтық реттелуі қарастырылып отыр.

Клондау адам құндылығын жою деген сөз және ның ісіне араласумен тең.

Расын айтқанда адамдарды клондау әдісі әлі жете зерттелмеген. Себебі бұған жасанды адамдар тобының пайда болуына қарсылық білдірген ғалымдардың дәлелді себеп- пікірлері себеп болып отыр. Дегенмен де, адамдарды қолдан жасаудың бірнеше жолы бар. Соның бірі әрі бірегейі - тірі жасушаның ядросынан алынған ДНК-ны әйелдің жұмыртқа жасушасына енгізу яғни қолдану арқылы эмбрион жасауды айтады. Пайда болған эмбрионды жатырға енгізген соң жасанды баланың іштегі даму өсу кезеңі басталады. Бұл өте күрделі іс (процесс), сондықтан бұл жұмыс аса сақтықты талап етеді. Жасанды адам жасау әдісін дамыту жұмысымен айналысып жүрген жоғарыда атап өткен Италиялық ғалым Severino Antinori ережесіне сәйкес істелсе бұл жобаның нәтижелі боларына сенімді болып отыр. Осы әдісті қолдану арқылы ғалым бұдан бірнеше жыл бұрын 62 жастағы әйелдің бала көтеруіне себепші болғанды. Аталмыш жобамен жұмыс істеуге өз елінде тыйым салынғанына қарамастан, Антинори ретін тауып жұмысын одан әрі жалғастырған.

Ғалым сәби сүйгісі келетін бес мың жұптың өзіне сенім артып, бақтарын сынауға келсім бергенін мәлімдей отырып, бүгінгі таңда жобаға қатысушы 3 әйелдің аяғы ауыр екендігін айтқан. Бүгінде оның саны өскен. Оның айтуынша, үшеудің екеуі Ресей азаматшылары да біреуі мұсылман елінің ханымы болса керек. Аталмыш жобаның адам баласына тек қана қуаныш сыйлайтынын ұтымды нәтижелерімен дәлелдеген ғалым көп ұзамай бұл жұмысының қоғам тарапынан қолдау табатына сенімді.

Жасанды адам жасауға қарсылық білдірушілер қыруар қаржыны қажет ететін клондау әдісінің әзірге адамзатқа қажеті жоқтығын, жасанды адам бәрібір жасанды күйінде қалатындығын алға тартады. Олар көп жағдайда физиологиясы нашар, ой-өрісі жетілмеген болуы мүмкін. Әрі, клондарда қартаю үрдісі қарқынды жүріп, жасы отыздан аспайды.

Жасанды адам жасауға еркін жол ашылса, қылмыс әлемінде бассыздықтар белең алуы мүмкін. Себебі, клондар арқылы өз мақсатына жеткісі келетіндердің шығуы ықтимал. Тіпті, кейбір мемлекеттер әскерін жасанды адамдармен жасақтап, соғыс өргін тұтандыруы да ғажап емес.

Ал пайдалы тұсы, жақынынан айырылғандар жасанды жол арқылы оларды қайталап жасату арқылы қайғысын басуға мүмкіндік алады. Әсіресе, баласын ажалдан арашалай алмаған ата-аналар үшін бұл әдіс жұбаныш болар еді. Клондалған адам түпнұсқадан айнымайды, тіпті саусақ таңбаларына дейін бірдей болады. Ғалымдардың бір бөлігі түбінде бір гендік инженерияның қызметінен бас тарта алмайтын күн туатынына сеніммен қарайды.

Бірақ әр адам қайталанбас жеке тұлға. Ол өмірге бір рет қана келуі тиіс. Адамды клондаудың тағы бір зияны ол клондағандағы технологиялық кедергілер мен шектеулер. Мәселен, адамды бірдей тұлға ретінде қалыптастыру мүмкін еместіген кейбір ғалымдар алға тарадуда. Ондай жағдайлар кейбір фантастикалық кино фильмдерде бар екендігін айтуда. Әлеуметтік-этикалық аспектісі ретінде көптеген жағдайлар кедергі келтіреді. Толық емес отбасылық жағдай да кедергілерге әкелуі мүмкін делінген. Оның ішінде әкелікті таныту, аналықты таныту, мұрагерлік, неке және өзге де жағдайлар кедергі болуы мүмкін. Кейбір мемлекеттерде ресми түрде адамды клондауға рұқсат етілмеген. Ол мемлекеттер: Германия, Япония, Франция.

Адамды клондаудың заң бойынша қолдану актілері. 1996-2001 жылдары аралығында жалғыз халықаралық акт қабылданған. Онда адамды клондауға рұқсат етілмегендігі туралы жазылған және қосымша хатамада енгізілген.

Адам құқықтарын қорғау туралы Конвенцияда және адамзаттың қадір-қасиетін биологиялық және медициналық тұрғыда адамзаттың адмды клондауға қарсылығы туралы 12 қаңтар 1984 жылы Советтік Европада қабылданған.

19 ақпан 2005 жылы БҰҰ-ның заңдық актілерін ұлттардың клондаудың рұқсат етілмеген формаларын және ол адамның ар-намысы және қадір-қасиетіне қарсы акт қабылданған.

Содан кейін бірқатар елдер: Британия, Белгия, Ресей, Оңтүстік Корея, Жапония мемлекеттерінде адамды клондау мәселерін кейінге қалдырған.

Әлемде кейбір мемлекетте криминалистік процесс адамды клондау тұрғысынан қылмыстық жауаптылық туралы көзделген.

Бірқатар мемлекеттерде жаңа қылмыстық кодекс қабылданған. 1995 жылы Испанияда, 1997 жылы Сальвадор, 2000 жылы Испанияда, 2001 жылы Эстонияда, 2002 жылы Мексикада, 2004 жылы Румынияда, 2003 жылы Словакияда қабылданған.

6 тамыз 2004 жылы Францияның қылмыстық кодексіне өзгерістер мен толықтырулар енгізілді. 2001 жылы Ұлы Британияның қылмыстық нормасы репродуктивті адам клоныны туралы өзгерістерт мен толықтырулар енгізілген. 29 қараша 2000 жылы Жапонияның парламентімен «Адамды клондау технологиясы және өзге де технологиялық құрылымы туралы заң қабылданған. Оның ішінде қылмыстық жаза санкциясы туралы айтылған.

Ресей Федерациясының қылмыстық кодексіне сәйкес 1-4 баптарында қылмыстық жауаптылық көзделген. 1-бап уақытша 5-жылға дейін рұқсат бермегені яғни 2007 жылға дейін.

2006 жылдың желтоқсан айына сәйкес қылмыстық кодексінде де қылмыстық жаза көзделген.

Адам клонын-қылмыс ретінде қарау және бұл қылмыстылықтың алын-алу шаралары.

Жасанды «Клон» адам жобасына Америка құрама штаты, Франция, Германия, Қазақстан, Жапония, Ұлыбритания, Бразилия, Бельгия, Италия, Испания секілді әлемнің көптеген елдері қарсылық білдіріп, бұл іске тыйым салатын арнайы заң да қабылдады. Адам баласын клондау ісін қылмыс деп санайтын аталмыш елдер мұндай жұмыспен айналысқан адамды қылмыстық жауапкершілікке тартады екен. Біріккен ұлттар ұйымы тыйым салған.

Мысалы, Америка құрама штатында мұндай іспен шұғылғандар 10 жылға бас бостандығынан айырылып, оған қоса 1 миллион АҚШ доллары көлемінде айыппұл төлейтін көрінеді. Адамды қолдан жасаушыларға Ұлыбританияда да кешірім жоқ екен, көзге түскен жағдайда клондаушыларды 10 жылға бас бостандығынан қатаң режимде талап ететін түрмеде жазасын өтеу күтіп тұр. Көрші Ресей Федерациясында Адамды клондау ісі қолдау таппады. Мұндай жұмысқа 2002 жылы 5 жылға тыйым салған ресейліктер биыл бұл мерзімді тағы ұзартты. Клондау жұмысы әлі толық зерттелмеген, әрі мұндай түйінді мәселемен айналысудың әзірге қажеті жоқ деп те есептейді. Біздің елімізде де адамды клондау мәселесіне қарсылық білдірген мемлекеттер қатарында болып табылады. Парламенттің мәжіліс және сенат депутаттарымен адамды клондауға тыйым салу және суррогаттық аналыққа рұқсат беру жөніндегі заң қабылданды. Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінің 129-бабы «Адамды клондау» деп аталады.

Америка құрама штатында Адамды клондаған жағдайда- 10 жылға бас бостадығынан айыру және 1 миллион доллар көлемінде айыппұл түріндегі жазаға кесу көзделген.

Қорытынды келгенде бірнеше тұжырым жасалды. Әлемді дүр сілкіндірген клон әдісінің пайда болуы, оның дамуы. Жануарлар мен адам клонының ұғымы, олардың шығу тарихы, қолданудағы және зерттеудегі әдіс-тәсілдері. Артықшылықтары мен кемшіліктері туралы жазылған. Қазақстан мен өзге де шет елдердегі адам және жануар клонының зияны туралы, болмаса да пайдасы туралы сөз қозғалаған. Клондаулардың тағиғи жолмен жасалуы және жасанды жолмен жасалуы туралы айтылған. клондау түсінігі, әдісі, клондау туралы қазақстанда және өзге елдерде клондау туралы көзқарастар және клондаудың хронологиясы, монозиготталы егіздердің қалыптасуы, халықаралық дәрежеде адамды клондаудың зияны мен пайдасының құқықтық реттелуі оның ішінде ірі державаларда ол қалай заң бойынша ретелетіндігі және жазаның көлемі көрсетілді.

«Тек қана клондау емес, табиғи жолдан қарама-қайшы жасалған құбылыстарды жасаушылар жазалансын» дейді әлемнің көптеген ғалымдары және мен де оны дұрс пікір деп қолдаймын. Сол үшін клондауға қарсы жазаны барынша күшейтуді сұрауымыз керек. Осындай қатал заңдар ғана, сірә, адамдарды қорқынышты зерттеулер жасаудан сақтайтын болар.

Әдебиеттер тізімі:

1. «ҚР қылмыстық құқығы» (ерекше бөлім) А.Н.Ағыбаев оқу құралы (Алматы 2020ж)
2. «ҚР қылмыстық Кодексі» 3 шілде 2014 жыл.(№226-V) Алматы, Норма баспасы 2022 ж.
3. «ҚР қылмыстық құқығы» (ерекше бөлім) С.М.Рахметова, М. Борчашвили II-том., (Алматы Жеті жарғы 2019ж)

4. «Адамды клондауға» тыйым салынады Айқын газеті № 58,199 5 сәуір 2018 жыл

ӘӨЖ.343.43

ҚАЗІРГІ ҚОҒАМНЫҢ ҚАСІРЕТТІ ДЕРТІ - АДАМДЫ САУДАҒА САЛУ

**Р.Ш.Бектұрғанова-заң ғылымдарының магистірі, аға оқытушы,
И.С.Ильясова-заң магистірі, аға оқытушы, Ж.Д.Ералиева-заң ғылымының
магистірі, аға оқытушы.**

**Халықаралық Тараз инновациялық институты «Азаматтық және
қылмыстық құқық» кафедрасы**

Түйіндеме: Бұл мақалада адам саудасы сияқты қылмыс туралы айтылады. Зерттеу тақырыбының өзектілігі күмән тудырмайды. Қоғамда адамның және азаматтың конституциялық құқықтары мен бостандықтарын қасақана бұзу орын алады. Бұл қылмыс халықаралық сипатқа ие. Бұл қылмысқа қарсы күрестің әртүрлі аспектілері қарастырылады.

Резюме: В данной статье речь идет о таком преступлении как торговля людьми. Актуальность темы исследования не вызывает никаких сомнений. В обществе имеет место злостное нарушение конституционных прав и свобод человека и гражданина. Данное преступление имеет международный характер. Рассматриваются различные аспекты борьбы с этим преступлением.

Resume: In this article we are talking about such a crime as human trafficking. The relevance of the research topic is beyond any doubt. There is a malicious violation of the constitutional rights and freedoms of man and citizen in society. This crime has an international character. Various aspects of the fight against this crime are considered.

Ата заңымызда адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын қорғау жөніндегі жоғары стандарттарды белгілейді, бірақ осы құқықтардың сақталмауы туралы Адам құқықтары жөніндегі уәкілдің атына келіп түсетін шағымдар конституциялық кепілдіктердің болу жағдайының өздігінен айтарлықтай жақсаруына әкеп соқпайтынын куәландырады. Құқықтар мен бостандықтардың кепілдіктерін қамтамасыз етудің қолда бар тетіктерінің тиісті деңгейде болмауында және олардың сақталуына жеткілікті бақылаудың жоқтығында. Қазақстан Республикасының мемлекеттік органдарына адамның және азаматтың құқықтары мен бостандықтарын іске асыру кепілдіктерін қамтамасыз ету жөніндегі мәселелері бойынша қарастыру болып табылады. Осының негізінде адамдардың конституциялық құқықтарының шектелуі ауыр қылмыс түрлеріне алып келеді, яғни адам саудасы. Адам саудасы бұл – ауыр қылмыс. Қазіргі таңда күнде адамды саудаға салу дегенге адамның құлағы үйреніп кеткен. Адам баласын сатты десе, мал сатылды деп естілетін деңгейге жеттік. Оған қарсы тұруға бір мемлекеттің күші жеткіліксіз. Мұндай күресте бүкіл әлем тік тұрып күресуі қажет, оның біріккен ұлттыр ұйымы қолға алып отыр.

Адамды саудаға салу ХХ ғасырдың басынан бастап дамып келе жатқан қылмыс. Тарихқа үңілетін болсақ «құл» мағанасын сонау алғашы қауымдық құрлыс

аяқталған кезеңнен бастап пайда болған деп айтсақ қатеспейміз. Соғыс кезеңінде тұтқынға түскен солдаттар құлдық қамытын киетін. Себебі олардың үйлеріне қайтуға қаражаттар жоқ. Олар тек тамақ үшін ғана жұмыс жасап, айтқан тапсырмаларды ғана істеп отырған. Құлдық түрі көбнесе ежелгі Вавилон, Мысыр, Грекия елдерінде, Римде дамып отырды. Сондай-ақ Америкада плантациялардың ашылуымен Африка елдерінен жұмыс күшін тасып отырды. Ол екі ғасырдан астам уақытқа созылып жатты. Африкадан келген азаматтарды адам ретін емес оларды зат түрінде қарады. Оларды аяусыз жұмысқа салды. [1] Сол себепті Африкандықтар сексен мыңнан астам адамнан айырылды. Бұған қарсылық әрекеттері де болды, бірақ олар көбнесе сәтсіз болды. Билік басындағылар мұндай жауыздыққа қарсы тұра алмады. Бұған тек 1861-1865 жылдарда болған соғыс нәтижесі нүктесін қойды. Бостандық алған адамдар үйлеріне қайтарылды. Адамзат саудасы қазіргі кезде де үлкен проблема болып табылады. Бұл өте ауыр қылмысты трансұлттық проблемалардың қатарына жатқызуға болады. Бұл қылмыстың негізінде тек отбасы емес сонымен бірге мемлекетте зардап шегіп отыр. Сондықтанда мұны үлкен мәселе ретінде қарауымыз керек..

Адамзатты сауда салу бұл залалды құбылыс болғандықтан 1903 жылы әлемдік құқық қорғаушылармен үлкен мәселе ретінде көтеріле бастаған. Бұл қылмыс сонау Ұлыбританиядан Еуропа континенталдық мемлекеттеріне әйелдерді қорқыту, ұрып-соғу негізінде тәнін сатудан бастама алады. Осының негізінде «ақ құлдық» термині, ал уақыт өте келе адамды саудаға салу деген түсінікпен пайда болды. Өзге елдерде «хат жазу арқылы екінші жартысын табу», «үй қызметшісі», «даяршылар», «фотомодельдер» ретінде қыз-келіншектерді тасмалдау секс-бизнеске тартудың ең бір кең таралған түрі болып дамыды. Сол кезеңнен бастап адамзатты сауда салу тақырыбы зерттеуді талап етеді және бұл өте күрделі қылмыс болып есептеледі.

Адамзатты саудаға салу анықтамасы әйел адамдарды сауда салумен теңдей болы есептеледі. Әйел адамдарды көбнесе жеңіл жүріске, порнобизнеске, сексуалды негізде тартады. Сонымен бірге жұмыс күшіне, оның ішінде үй шаруасына, өндіріске, ауыл шаруашылығына, тапсырыс бойынша бала тапқызу бағытта да жүзеге асады. Ал ер азаматтарды және жас өспірім балаларды құрлыққа, қайыршылыққа, өндіріс орындарына жұмысқа алып кетеді. Сондай-ақ адамдардың мүшесін трансплантациялау қылмысы да күнен-күнге өсіп келеді. Бұл қылмыстың біздің елемізде пайда болғанына он жылдай уақыт болды. Бұған себеп адамзат баласының ұлттық санасы, намысы, тұрақтылық көптеп әсер етуде. Бірақ бұған қарамасынан бұл қылмыс қарқынды дамуда. Оның ішінде жас балалар, әйел адамдары шекара асып кетіп жатқандары қаншама.

Бұл әлеуметтік бақылаудан тыс қалып жатыр. Қазіргі таңда статистика бойынша 225 мың адам құлдық құрбаны болған. Бұл тек ресми ақпарат болып есептеледі. Ал бейресми ақпарат бойынша екі жарым миллион адамнан асып кетепес кем түспейді. Соның ішінде әйел адамдардың саудаға салынуы, ола көбнесе Сауда Арабиясына, Россия, Түркия елдеріне тасмалданады.

Олар көбнесе туризм, жұмыс істеу мақсатында шет мемлекеттерге барып жұмыс жасау негізінде кеткен отандастарымыз, азаматтарымыз құлдыққа түсіп жатқандары қаншама. Жоғарыда аталған елдерге визалық жеңілдіктердің әсер де болуы мүмкін. Сонымен бірге елімізді жайлаған індеттің негізінде көбісі жұмыстап қысқарып, жұмыссыз қалғандар қаншама, олар өз тараптарынан жұмыс іздеп құлдыққа түсіп жатқандары қаншама. Осы ретте ақпарат құралдарының мәліметтеріне қарасақ шетелден келетін тұлғалардың құлдыққа түскендігі туралы

ақпараттардың дәл еместігі, құлдық торынан шыққанан кейін де қорықып шағымданбай үндемей қалуы, әйел адамдардың ұялып, болашақты ойлар шағымданбай қалуы қаншама. Осыған сүйенсек құлдық құрбаны болған азаматтар саны одан да көп болуы мүмкін. Сондықтанда Қазақстан адам саудасына қарсы тұру үшін жауапкершілікті қатаңдатуда, сонымен бірге 2008 жылы Біріккен Ұлттар Ұйымы Палерм хаттамасына қол қойды. Бұл жерде «бақылаудағы елдер» қатарына енгізді. Қазақстан өз тарапынан қылмыстық жауапкершілікті қатаңдатты, яғни қылмыскердің мүлкін тәркілеу және 15 жылға бас бостандығынан айыру жазасы тағайындалды. Жәбірленушінің материалдық жағдайын пайдалану, алдап-арбау, психологиялық жағдайын пайдаланып құлдыққа жегу де жауапкершіліктен босатпайды. Мына кезеңде, яғни індет уақытында жұмыссыздық саны артып, ұрлық, тәнін сату арқылы жеңіл ақшаны табу көбеюде. Осының алдын алу үшін адамдардың құқықтық сауаттылығын арттыру керек. [2] Мамандық түрлерін жаңарту керек, себебі технологияның қарқынды дамып келеді. Сонымен қатар заң талаптарын күшейту керек. Бұл қылмыстарды адамзат баласы толық түсіну үшін қаншалықты қауіпті, қатерлі екен жеткізу үшін тек ақпарат құралдары, интернет желісі арқылы ғана емес, сонымен бірге мектеп табалдырығында оқытылуы тиіс.

Себебі бұл кезеңде жас өспірім еліктеушілік кезеңінде, яғни шет мемлекеттерге еліктеу арқылы өсіп дамиды. Осының алдын алу үшін мектептерде арнайы пән енгізілсе. Ол пәнде мұндай еліктеушіліктердің, жарнамалардың қаншалықты теріс жақтарының бар екендігін жас өспірімдерге видео, аудио көріністер арқылы жеткізу. Қызмет, жұмыс орындарында семинарлар өткізілсе, сонда ғана адамның санасына жетіп қаншалықты қауіпті екеніне көзі жетеді. Сонда ғана бір нәтиже болады. Бұл нәтиже бірлесе отырып жұмыс жасау арқылы ғана жүзеге асады. Сол кезде бұл қылмыстың алдын алып, түбімен жоюға мүмкіншілік аламыз.

Әлемдік қауымдастықта азаматтық сектордың қатысуы адам саудасымен күрестегі кез келген кешенді тәсілдің маңызды компоненті болып табылатыны мойындалған. Азаматтық қоғам ұйымдары адам саудасына қарсы әр түрлі деңгейлердегі күресте қолдау көрсетеді және көптеген іс - шараларды жүзеге асыруға қатысады, оның ішінде:

- қоғамдық хабардарлық деңгейін арттыру: олар адам саудасы туралы фактілермен хабардар етеді;
- насихат: олар нақты мәселелер бойынша қоғамдық пікірге әсер етеді;
- бақылау функциялары: олар басқа мүдделі тараптармен өздеріне алынған міндеттемелерге қатысты прогресті өлшейді;
- ғылыми зерттеулер: олар мәліметтерді жинау және талдауда өз үлесін қосады;
- желілерді ұйымдастыру: олар адам саудасымен күрес және адам саудасы құрбандарының құқықтарын қорғау саласында жұмыс істейтін азаматтық қоғамның басқа ұйымдарымен өз қызметін байланыстырады және серіктестік байланыстар орнатады;
- тікелей қызмет көрсету: олар құрбандарға медициналық, психологиялық, заңдық және басқа қолдау түрінде көмек көрсетеді;
- саясатты әзірлеу: олар ұлттық және халықаралық деңгейлерде саясат құруға әсер етеді.

Адам саудасы саласында азаматтық қоғам қылмыстардың алдын алу, олардың құрбандарын қорғау және қылмыскерлерді қылмыстық қудалау бойынша барлық

шарттардың маңызды серіктесі болып табылады. Азаматтық қоғам ұйымдары үкіметтерге адам саудасы құрбандарын анықтауда көмектеседі және сот процесінің барлық кезеңдерінде құқықтық көмек, медициналық қызмет көрсету және психологиялық қолдау секілді тікелей қызмет көрсетеді; олар сонымен қатар, егер құрбанға ықтиярхат ұсынылса, онда қоғам өміріне репатриация (егер құрбанның мұндай ниеті болса) және реинтеграция немесе интеграция процестерін лайықты өтуіне жағдай жасай алады. [3]

Палермо хаттамасында қатысушы - мемлекет үкіметтік емес ұйымдармен адам саудасына қарсы күрес бойынша алдын - алу шараларын және жәрдем мен қорғау ұсыну жөніндегі шараларды қабылдауда үкіметтік емес ұйымдармен қызмет ету керектігі ескертілген. 9 баптың 3 тармағында қатысушы - мемлекеттерге адам саудасының алдын-алу жөніндегі шаралар енгізу туралы үндеу мен келесі ұсыным бар:

«Қолданыстағы бапқа сәйкес әзірленіп және қабылданып жатқан саясат, бағдарламалар және басқа шаралар, тиісті жағдайларда, үкіметтік емес ұйымдармен, басқа тиісті ұйымдармен және басқа азаматтық қоғам элементтерімен ынтымақтастықты қосады».

Осыған ұқсас Палермо хаттамасының 6 бабында былай айтылады:

«Әрбір қатысушы - мемлекет адам саудасы құрбандарына дене, психологиялық және әлеуметтік сауықтыруды қамтамасыз ету бойынша шараларды, соның ішінде тиісті жағдайларда, үкіметтік емес ұйымдармен, басқа тиісті ұйымдармен және басқа азаматтық қоғам элементтерімен ынтымақтастықта жүзеге асыру мүмкіндігін қарастырады».

Қазақстанда адам құқықтарын қорғау ұлттық жүйесінде үкіметтік емес құқық қорғау ұйымдары, сондай - ақ қатыгездік қарым - қатынас, соның ішінде адам саудасының құрбандарының құқықтарын қорғау мәселелерімен айналысатын маманданған үкіметтік емес ұйымдар маңызды орынға ие.

Үкіметтік емес ұйымдар құндылығы олардың халықтың әлеуметтік әлсіз топтарымен тікелей жұмыс істеуі болып табылады. Өздерінің құқық қорғаушы мониторингін өткізіп және мемлекеттік органдарда адам құқықтарын сақтауды қорғай отырып, үкіметтік емес ұйымдар адам құқықтарының бұзылуы фактілері туралы ақпараттың маңызды қайнар көзі саналады, олар заңнамалық және құқық қолданушы практиканы жетілдіру бойынша құрылымдық ұсыныстарды даярлайды, қоғамда адам құқықтары мен оларды қорғау дағдылары туралы білімнің таралуына әрекет етеді.

Адам құқықтары жөніндегі комиссия үкіметтік емес ұйымдардың келешегін ағартушылық, білім және сарапшылық - талдау жұмыстарында белсенді түрде қолданады. Үкіметтік емес сектор мәліметтері Қазақстандағы адам құқықтарының ахуалы туралы Комиссияның баяндамаларын даярлауда маңызды рөл атқарады, құқық қорғау тетіктерін объективті бағалауды әзірлеуге, заңнаманы және құқық қолдану практикасын жетілдіру бойынша негізделген ұсыныстарды даярлауға мүмкіндік береді.

Бұрын аталып өткендей, адам саудасының алдын алудың негізгі агенті үкіметтік емес ұйымдар секторы болып табылады, олар адам саудасына нақты қарсы әрекет етеді және оның құрбандарына көмектеседі. Қазақстандық үкіметтік емес ұйымдар 2000 жылдан бастап ұйымдастырған, ғалымдар мен мамандардың қатысуымен, адам саудасына қарсы әрекет бойынша көптеген бастамалар мен іс-шаралар (ақпараттық науқандар, конференциялар, дөңгелек үстелдер, тренингтер,

семинарлар, басылымдар және т.б.) Үкіметтің осы саладағы қызметін жандандыруға, және де халықтың үлкен тобының және тәуекел топтарының проблема туралы хабардар болуын арттыруға маңызды әрі шешуші әсер етті.

Алайда институттық шектеулер, соның ішінде жергілікті атқарушы органдардың адам саудасына қарсы іс-қимыл саласында қызмет етуші үкіметтік емес ұйымдарды «қалдық қағидасымен» қаржыландыруы себебінен, тек кейбір үкіметтік емес ұйымдар ғана адам саудасы құрбандарына жәрдемнің нақты жобаларын жүзеге асыруда, сонымен қатар адам саудасы саласында ақпараттық науқан өткізуге бағытталған жобалардың донорлары халықаралық ұйымдар болып табылады атап айтқанда Халықаралық көші - қон ұйымы. Осыған байланысты Адам саудасының алдын - алу және жол бермеу туралы хаттама ережесін ескере отырып, үкіметтік емес сектор және Қазақстан Республикасының министрліктері мен ведомстволары өкілдері арасындағы өткізілген ұлттық диалог қорытындысы бойынша ақпараттық науқандарды мемлекеттік қаржыландыру тетіктерін қайта қарастыру ұсынылды. [4]

Адам құқықтары жөніндегі комиссия «Алматы заң корпорациясы» мемлекеттік емес мекемесіне, «Қазақстандағы дағдарыс орталықтары одағы» ЗТБ-не (Алматы), «Әлеуметтік қызметкерлер және волонтерлер қауымдастығы» ЗТБ-не (Алматы), «Родник» ҚҚ-на (Алматы), «Қазақстандық адам құқықтары мен заңдылықты сақтау жөніндегі халықаралық бюро» ҚБ-не (Алматы), «Халықаралық құқықтық бастама» ҚҚ-на (Алматы), «Жария» ҚБ-не (Астана), «Асрив» ЗТБ-не (Алматы), «Адам құқықтары үшін хартиясы» ҚҚ-на (Алматы), «Сана-сезім» ҚБ-не (Шымкент), «Феминистік лига» ҚБ-не (Көкшетау), «Әйелдерді қолдау орталығы» ҚБ-не (Петропавл), «Қорғау-Астана» ЖҚ-на (Астана), «Феникс» ҚБ-не (Өскемен), «Әйелдерді қолдау орталығы» ҚБ-не (Ақтөбе), «Әйелдерді қолдау жөніндегі өңірлік орталық» ҚБ-не (Орал), «Мейірім» ҚБ-не (Ақтау), «Болашақ» ҚБ-не (Тараз), «Мегаполис» ҚБ-не (Атырау), «КМПА» ҚБ-не (Қостанай), «Әйелдер-шағын кәсіпкерлер қоғамы» ҚБ-не (Қызылорда), «Әйелдерді қолдау жөніндегі өңірлік орталық» ҚБ-не (Талдықорған), «Қайсар» ҚҚ-на (Теміртау) және басқа үкіметтік емес ұйымдарға адам саудасының алдын-алуда, қатыгездік қарым-қатынас құрбандарының, соның ішінде адам саудасы құрбандарының құқықтарын қорғауда қосқан үлестері үшін алғысымыз шексіз. .

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

1. Сәкен Есіркеп . Адама саудасы әлемнің басты проблемаларының бірі. Мақала. 2020ж 18 тамыз
2. Буряк, М.Ю. Правовая борьба с торговлей людьми // Транснациональная организованная преступность: дефиниции и реальность. Монография. - Владивосток: Изд-во Дальневост. ун-та, 2011. — С. 209-222.
3. Полянская Е.М. Проблемы использования рабского труда и торговли людьми. Автореферат кандидатской диссертации – Москва, 2014 г.
4. Бекмагамбетов А.Б. Торговля людьми: доктринальный и законодательный подход к проблеме противодействия (на материалах Казахстана и России) - Костанай, 2015 г., 247 с

ӘӨЖ 339.727.24

**GUARANTEES TO FOREIGN INVESTORS FROM CHANGES
IN LEGISLATION OF THE REPUBLIC OF KAZAKHSTAN**

**Zhazira Duisenbekovna Yeralieva
Askhat Ibragimovich Gazayev
Nurlan Serikbayevich Bugembayev
International Taraz Innovative Institute**

Annotation. Research article views issues of guarantees to foreign investors from changes in legislation of the Republic of Kazakhstan.

With the purpose of reducing investment risks and security of foreign investment protection guarantee system interests of foreign citizens are under protection of the Republic of Kazakhstan "About state support to direct foreign investments", providing foreign companies equal conditions with domestic ones in implementation of investment activity.

Keywords: legislative guarantees, foreign investors, direct investments, long-term contract.

Аңдатпа. Қазақстан Республикасының заңнамасына енгізілген өзгерістерден шетелдік инвесторлардың кепілдік мәселелерін зерттеу мақаласы. Инвестициялық тәуекелдерді және шетелдік инвестициялардың қауіпсіздігін төмендету мақсатында «Тікелей шетелдік инвестицияларды мемлекеттік қолдау туралы» Қазақстан Республикасының шетел азаматтарының мүдделерін қорғау жүйесіне кепілдік беру, инвестициялық қызметті жүзеге асыруда шетелдік компанияларға отандық компаниялармен тең жағдай жасау.

Кілтті сөздер. заңнамалық кепілдіктер, шетелдік инвесторлар, тікелей инвестициялар, ұзақ мерзімді келісімшарт.

Аннотация. Исследовательская статья рассматривает вопросы гарантий иностранным инвесторам от изменений в законодательстве Республики Казахстан. В целях снижения инвестиционных рисков и обеспечения безопасности иностранных инвестиций система гарантий защиты интересов иностранных граждан находится под защитой Закона Республики Казахстан «О государственной поддержке прямых иностранных инвестиций», обеспечивающего иностранным компаниям равные с отечественными условия при осуществлении инвестиционной деятельности.

Ключевые слова. законодательные гарантии, иностранные инвесторы, прямые инвестиции, долгосрочный контракт.

Guarantees to foreign investors from changes in legislation are expressed mainly in two types:

1) prohibition to introduction of legislative amendments impairing agreed condition for foreign investment inflow. Upon impairment of foreign investor status norms of new legislation are not applied to him for a specific period. This condition obtained a special name in the world practice «grandfather provision»;

2) amendments to investment agreement for security of property interests of the parties.

Upon impairment of foreign investor because of new legislation he is entitled to demand from the host country to negotiate on amendments to contract for the purposes of property interest security. This condition is called «provision of amendments to conditions of investment contract for the purposes of security of property interests of parties».

Both provisions or one of them were used in Kazakhstani legislation in different periods.

From the very beginning of investment legislation Kazakhstan gave preference to grandfather provision unlike Russia, where provision of amendment to conditions of investment contract for the purposes of security of property interests of parties is dominating. Law of foreign investments dated 1994 confirmed the provision of non-application of new legislation, impairing the status of foreign investor for the term of contract validity.

Article

6

of the Law of foreign investments states that «in case of impairment of foreign investor status resulted from amendment to legislation and (or) amendment to international contract, legislation effective upon investment implementation is applied to foreign investments, and as for investments carried out under long-term (more than 10 years) contract with authorized state bodies – until the end of contract term, in case otherwise is provided by the contract [1].

In case of impairment of foreign investor status as a result of amendment to legislation and (or) changing of provisions of international contracts specific terms of the contracts between foreign investor and authorized governmental body representing the republic can be changed upon mutual agreement of parties with the purpose of achieving balance of economic interests of participants».

Provisions of this article relating to contracts refer mainly to oil and other contracts connected with subsoil use.

Thus, article 6 of the Law of foreign investments was targeted to protection of foreign investors. In case of impairment of foreign investor status grandfather provision was applied. In case of impairment- provision of amendments to conditions of investment contract for the purposes of security of property interests of parties. Changes of conditions could be carried out only upon agreement of the parties.

Grandfather provision was confirmed by the Law of subsoil use and oil containing provision changes and amendment to legislation impairing status of subsoil user are not applied to contracts agreed prior to such amendments and alterations (article 71 Law of subsoil) [2].

Something indistinct and awkward appeared in the Law «About investments» instead of clear and distinct grandfather provision. The point of the issue is in determination where of not the so-called “grandfather provision” or provision of legislation stability clearly specified in the famous article 6 of the Law of foreign investments exist?

Clause 3, article 4 of the Law of investments stated:

«The Republic of Kazakhstan guarantees stability of contract provisions concluded between investor and state bodies of the Republic of Kazakhstan, except for cases when amendments are made upon agreement of parties.

The present guarantees do not cover:

- amendment to legislation of the Republic of Kazakhstan and (or) coming into effect and (or) amendment to international contracts of the Republic of Kazakhstan changing procedure and terms of import, production, distribution of excise goods;

- modifications and amendments to legislative acts of the Republic of Kazakhstan for security of national and economic safety, health care and moral».

This clause was included to Business code without alterations (clause 3 art. 276).

If to interpret part two, clause 3, article 276 of the Business Code guarantees cover all cases not provided in this art. That means in case of amendments to legislation of the Republic of Kazakhstan stability of contract provisions concluded between investor and governmental body of the republic of Kazakhstan is guaranteed except for case when amendments are

made upon agreement of parties. Thus, if oil contract is executed for 20 years and in 5 years after its signing there are some amendments to legislation affecting contract terms the guarantee of contract provisions stability is effective. Amendments are not accepted and previous legislation effective upon contract execution is applied.

It is the same «grandfather provision», but under more beneficial mode for investor as impairment of investor's state must not be proved.

General points of grandfather provision are specified in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan. Per clause 2, article 383 of the Civil Code if after contract execution legislation specifies rules obligatory for parties other than those effective upon contract signing terms of the executed contract remain in force except when legislation specifies that its effect covers relation arising from the previous contracts.

Although this provision of the Civil code causes many arguments both on theory and practice and is not always used its important consolidating meaning for sectoral legislation is undeniable.

There is different opinion of legislation stability in Kazakhstan. Didenko A.G. and Nesterova Ye.V. consider that priority of contract before legislation as set forth in clause 2, article 383 of the Civil Code covers not only terms of the contract that could be agreed by the parties. Imperative norms established by the legislation effective upon contract execution cannot be considered as contract terms and in case of modification in such imperative norms they are applied in new, amended edition. This analysis is applied to all legislative acts (about subsoil use, taxes, investments) containing provisions of legislation stability [3].

If such interpretation contradicts with the sense of grandfather provision according to which legislation impairing status of foreign investor (imperative norms in particular) shall not apply to previously concluded contracts for the period of contract validity.

Such statements contradict to interpretation of clause 2, article 383 of the Civil Code where it is said «...if after contract conclusion legislation specifies rules obligatory for the parties terms of the executed contract remain in force». This text does not imply dispositive provisions that can be included in to the contract by the parties. It is about establishment of the new rules by legislation, other than those effective upon contract execution. In my opinion, these provisions are interpreted identically: all norms specifying other rules are not applied (both dispositive and imperative).

Such position is supported by legislation in Kazakhstan. In particular, normative decree of the Supreme Court of the Republic of Kazakhstan #5 dd June 23rd, 2006 «About judicial practice of tax legislation application» specified provisions of tax regime stability not only on those taxes and obligatory payment that can be agreed in contract under legislation effective upon contract execution but also on taxes (obligatory payments) repeated by contract parties from imperative provisions of legislation effective upon contract signing».

Didenko A. and Nesterova Ye. A. propose to cancel this normative decree as contradicting to taxation principles. I see no necessity in it as this decree does not comply with the principles of grandfather provision.

Bibliography:

1. RoK Law dd December 27th, 1994, # 266-XIII About foreign investments.
2. RoK Law dd June 24th, 2010 #291-IV «About subsoil and subsoil use».

3. Didenko A.G., Nesterova Ye. Legal nature of subsoil use and investment contracts // Civil law. Articles. Comments. Practice. Issue 29/ Under edition of Didenko A.G. Almaty. Raritet. Institute of Legal Research and Analysis, 2007. Pps .186-217.

УДК 347.21

CONTRACT OF GRATUITOUS USE OF PROPERTY: ISSUES OF THEORY AND PRACTICE

Ustinovich Olesya Sergeevna
2nd year master's student of the specialty «Jurisprudence»
of the University «Turan-Astana»
Karipova Asel Isenkeldyevna
Candidate of Legal Sciences, Associate Professor
of the University «Turan-Astana»

Abstract: The article deals with the issues of legal regulation of the contract of gratuitous use of property, issues of theoretical and practical application of this institution in civil law. When concluding a gratuitous use agreement, the obligation of the lender is to provide real estate in a condition that meets the contractual conditions.

Keywords: contract of gratuitous use of property, purchase and sale agreement, lender, lender, loan, loan agreement, liability of the party, commonality of the object, user obligations, contractual terms.

The legal institution of gratuitous use is important, because with its help many relations are regulated, both at the level of ordinary citizens and at the state level.

It is no secret to anyone that the majority of state property is in gratuitous use by socially significant organizations orphanages, nursing homes, educational and scientific institutions, various religious and public organizations.

This topic is regulated by the Civil Code of the Republic of Kazakhstan «Gratuitous use of property» expresses the basic essence of this agreement. It is understood that it covers relations arising from the gratuitous transfer of a thing belonging to her to the counterparty for temporary use with subsequent return. Thus, unlike another gratuitous contract, also related to the transfer of a thing, a donation, a contract of gratuitous use involves the movement of its object between counterparties in both directions. It should be mentioned that the transfer of a thing for free use does not have any effect on its ownership: both before the transfer of the thing, and during the use of it by the counterparty, as well as after its return - at all these stages, the thing in question does not change its ownership.

According to paragraph 1 of Article 604 of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, under a contract for the gratuitous use of property under a contract for the gratuitous use of property (loan agreement), one party (lender) transfers the property for gratuitous temporary use to the other party (lender), and the latter undertakes to return the same property in the condition in which it received it, taking into account normal wear and tear, or in the condition stipulated by the contract[1].

As follows from the definition of the contract, the owner or other authorized person temporarily provides the other party with property to extract its useful properties in the same way as under lease and lease agreements, but without counter-provision from the borrower, i.e. free of charge. In the absence of a direct indication in the contract of the gratuitousness of the transfer of property for use and other conditions and reservations that allow determining the essence of the relationship of the parties, that is, if it is impossible to refute the presumption, such an agreement should be recognized as a lease agreement.

An essential condition of the contract of gratuitous use is the establishment of the period for which the thing is transferred, the user's obligations for the contents of the thing, compensation for its value in case of damage or loss, and other conditions indicating the desire of the parties to give their relationship a legal character.

The contract of gratuitous use of property in everyday life is used more often than the contract of sale. So, every day individuals take from each other any property for temporary use, mostly free of charge. This treaty in Roman law was one of the most ancient treaties, in turn, the norms governing relations arising in the process of its implementation have undergone only minor changes over the past millennia.

The current Civil Code of the Republic of Kazakhstan, as well as other similar civil codes of post-Soviet and foreign countries (for example, the Civil Code of Germany), calls the contract of gratuitous use «loan». However, the term «loan» in practice is also understood as a loan issued by banks or other legal entities[2].

According to civil scientists, the term «loan» can only be the name of a contract for the gratuitous use of an individually defined thing, which involves the return of the same thing. In the same cases, when the legislation uses the word "loan" in the meaning of a loan by inertia, the rules on the loan agreement, and not the loan, should be applied to such relations.

Taking into account the above and the prevailing legal force of the Civil Code of the Republic of Kazakhstan, rather than other laws and subordinate regulatory legal acts, the term «loan» should be applied only to the contract of gratuitous use of property. Moreover, the main meaning of this term is reduced to a cash loan.

It should be noted that in most cases, a contract for the gratuitous use of property and a loan agreement have common characteristics[3]. Thus, under both contracts, the party who received the property is obliged to return it in a timely manner in the same quantity and quality in accordance with the terms of the concluded contract. The contract for the gratuitous use of property and the loan agreement are gratuitous, although the latter may be paid, as well as such similar legal institutions of civil law as storage, donation and lease agreements.

The general features of the contract of gratuitous use with the storage contract are individually defined non-consumable items. In both cases, they are subject to return to the owner.

As for the donation agreement, it is possible to transfer the property right (claim) to itself or to a third party, or releases or undertakes to release it from the property obligation to itself or to a third party, and under the loan agreement only the thing. As a result of the transfer of a thing, contractual relations between the parties are terminated, while in the case of a contract of gratuitous use, they are just beginning at this moment[4].

The lease agreement is transferred to temporary possession and use of the property, or simply for temporary use, and under the loan agreement only for gratuitous temporary use.

In the course of studying foreign experience, it indicates that the contract of

gratuitous use is considered in Kazakh legislation as an independent type of civil contract or as a type of loan agreement.

For example, the French Civil Code, the contract of gratuitous use of property refers to a type of loan. The main difference between them is that in one case the transferred thing is used, but without its destruction, a «loan of use» (loan), and in the second case, use means consumption of the thing «consumer loan». A similar model is provided for in the Civil Code of Louisiana and the Civil Code of the Canadian province of Quebec – «loan for use» (loan) and «simple loan»[5].

In English law and the United States, the more general concept of «borrowing things for use», which includes a loan agreement and a cash loan agreement.

The contract of gratuitous use (loan) in the German Civil Code is allocated in a separate chapter. As additional features, it is possible to note the targeted use of the thing transferred under the loan agreement, which releases the borrower from liability for subsequent possible deterioration of the condition of the thing.

A distinctive feature of the Swiss Law of Obligations under the loan and loan agreement is the strict regulation of the obligations of the party who received the thing under the loan agreement, which includes the use of the thing only in accordance with the content of the contract in case of absence according to the properties and purpose of the thing. Moreover, the user is prohibited from transferring it to another person, which entails the liability of the party for damages regardless of its fault[6].

Based on the analysis of foreign experience, it follows that the regulation of the contract of gratuitous use is of a similar nature. At the same time, the content of the national legislation corresponds to the provisions of the German Civil Code.

It is worth noting that the current national legislation does not contain the concept of a contract for gratuitous residential premises. The procedure for the conclusion, modification, execution and termination of the specified contract is also not regulated. All this leads to the emergence of a wide range of issues in law enforcement practice.

As noted by D.E. Potyarkin, «The need to use this type of civil contract in housing relations is largely caused by its gratuitous nature. The practice of presenting residential premises for use under paid lease or lease agreements is rich in such examples, when the owner of the transferred premises, by his decision, releases the tenant or the tenant, respectively, from making rent payments (rental fees) for residential premises. At the same time, the contract is deprived of one of its essential elements - retribution, which allows us to talk about the transformation of a hired obligation into obligations for the gratuitous use of residential premises»[2].

The commonality of the object - residential premises - possible in the relationship of rent, loan and mandatory in the relationship of hiring, sets the task of distinguishing these contracts in law enforcement practice. At the same time, difficulties may arise only with regard to the differentiation of lease agreements, loans and rental of housing only for private housing stock, individual or commercial use, since residential premises of the state fund are provided under lease or loan agreements on the basis of a decision of the authorized authority that leaves no doubt about the nature of the concluded contract.

The above indicates that the contract for the gratuitous use of property under the Civil Code of the Republic of Kazakhstan is classified as an independent type of civil law contracts, in the provisions of the legislative acts of the Republic of Kazakhstan, its confusion with the loan agreement is traced. This is due to the general features of these types of contracts and corresponds to international experience[7].

To prevent such circumstances, it is possible to consider the possibility of

expanding the subject of the loan agreement, it is proposed to apply the practice of the Swiss Educational Law under the loan agreement, namely, strictly regulate the obligations of the party who received the thing under the loan agreement, which includes the use of the thing only in accordance with the content of the contract in case of absence according to the properties and purpose of the thing. Moreover, the user is prohibited from transferring it to another person, which entails the liability of the party for damages regardless of its fault[8].

At the same time, when concluding a gratuitous use agreement, the lender's obligation is to provide real estate in a condition that meets the contractual conditions. Otherwise, the other party may demand to terminate the contract and compensate for the damage incurred. If they are not specified at the time of conclusion of the contract, then the lender will be responsible. In this case, it is proposed to reflect in the Civil Code of the Republic of Kazakhstan the drawing up of the act of acceptance and transfer of housing. It is necessary to give a description of both the real estate object itself and all the property located in it (if any).

List of literature:

1. Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409>
2. Гражданское право: учеб.: в 3 т.2 – 4-е изд., перераб и доп./Е.Ю. Валявина, И.В. Елисеев (и др.); отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. – 848 с., стр.342.
3. Гражданский кодекс РФ от 26.01.1996 года №14-ФЗ - часть 2. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/.
4. Рольф Книпер. Закон и история. О состоянии и изменениях Германского Гражданского уложения/ Предисловие Сулейменов М.К. – Алматы: Издательское объединение, «Номос» 2005 – 278 с.
5. Жюллио де ла Мораандьер Л. Гражданское право Франции. Т.3.М., 1961. С.254-255.
6. Гражданский кодекс Квебека М., Статут. 1999г (сер.: Современное зарубежное и международное частное право).
7. Д.А. Бисалаев. Актуальные проблемы договора безвозмездного пользования жилым помещением. Вестник магистратуры. 2014. №6 (33). Том II.
8. Н.Н. Литвинов. Договор безвозмездного пользования по законодательству РФ. – Москва, 2007.

УДК 347.21

**ДОГОВОР БЕЗВОЗМЕЗДНОГО ПОЛЬЗОВАНИЯ ИМУЩЕСТВОМ:
ВОПРОСЫ ТЕОРИИ И ПРАКТИКИ**

Устинович Олеся Сергеевна
магистрант 2 курса специальности «Юриспруденция»
университета «Туран-Астана»
Карипова Асель Исенкельдыевна
Кандидат юридических наук, доцент
университета «Туран-Астана»

Аннотация: В статье рассматриваются вопросы правового регулирования договора безвозмездного пользования имуществом, вопросы теоретического и практического применения данного института в гражданско-правовом обороте. При заключении соглашения безвозмездного использования обязанностью ссудодателя является предоставление недвижимости в состоянии, которое соответствует договорным условиям.

Ключевые слова: договор безвозмездного пользования имуществом, договор купли-продажи, ссудодатель, ссудополучатель, ссуда, договора займа, ответственность стороны, общность объекта, обязанности пользователя, договорным условия.

Правовой институт безвозмездного пользования имеет важное значение, ведь с его помощью регулируются многие отношения, как на уровне обычных граждан, так и на государственном.

Ни для кого не секрет, что большинство государственного имущества находится в безвозмездном пользовании социально значимых организациях детские дома, дома престарелых, учреждения образования и науки, различные религиозные и общественные организации.

Указанная тема регламентирована ГК РК «Безвозмездное пользование имуществом» выражает основную сущность данного договора. Подразумевается, что им охватываются отношения, возникающие при безвозмездной передаче, принадлежащей ей вещи контрагенту во временное пользование с последующим возвратом. Таким образом, в отличие от другого безвозмездного договора, также связанного с передачей вещи, - дарения, договор безвозмездного пользования предполагает движение его предмета между контрагентами в обоих направлениях. Следует упомянуть, что передача вещи в безвозмездное пользование не оказывает никакого влияния на ее принадлежность: и до передачи вещи, и во время пользования ею контрагентом, а равно и после ее возвращения - на всех этих стадиях вещь, о которой идет речь, не меняет своей принадлежности.

Согласно п. 1 ст. 604 ГК РК по договору безвозмездного пользования имуществом по договору безвозмездного пользования имуществом (договору ссуды) одна сторона (ссудодатель) передает имущество в безвозмездное временное пользование другой стороне (ссудополучателю), а последняя обязуется вернуть то же имущество в том состоянии, в каком она его получила, с учетом нормального износа, или в состоянии, обусловленном договором[1].

Как следует из определения договора, собственник или иное управомоченное

лицо временно предоставляется другой стороне имущество для извлечения его полезных свойств так же, как по договорам аренды и найма жилого помещения, но без встречного предоставления от ссудополучателя, т.е. безвозмездно. При отсутствии в договоре прямого указания на безвозмездность передачи имущества в пользование и иных условий и оговорок, позволяющих определить сущность отношений сторон, то есть при невозможности опровержения презумпции, такой договор должен признаваться договором аренды.

Существенной условием договора безвозмездного пользования служат установление срока, на который передается вещь, обязанности пользователя по содержанию вещи, возмещению ее стоимости в случае порчи или утраты и прочие условия, свидетельствующие о желании сторон придать своим отношениям юридический характер.

Договор безвозмездного пользования имуществом в быту используется чаще, чем договор купли-продажи. Так, ежедневно физические лица, берут друг у друга какое-либо имущество во временное пользование, в основном на безвозмездной основе. Данный договор в римском праве относился к числу самых древних договоров, в свою очередь, нормы, регулирующие отношения, возникающие в процессе ее реализации, за прошедшие тысячелетия претерпели лишь незначительные изменения.

Действующий ГК РК, как и другие аналогичные гражданские кодексы постсоветских и зарубежных стран (к примеру, Гражданское Уложением Германии), договор безвозмездного пользования называет «ссуда». Однако термин «ссуда» на практике также понимается как заем, выдаваемый банками или иными юридическими лицами[2].

По мнению ученых цивилистов, термин «ссуда» может быть названием только договора безвозмездного пользования индивидуально определенной вещью, который предполагает возврат той же самой вещи. В тех же случаях, когда законодательство по инерции использует слово «ссуда» в значении займа, к таким отношениям следует применять нормы о договоре займа, а не ссуды.

С учетом изложенного и преобладающую юридическую силу ГК РК, нежели иных законов и подзаконных нормативных правовых актов, термин «ссуда» должен применяться только в отношении договора безвозмездного пользования имуществом. Причем основное значение данного термина сводится к денежному займу.

Необходимо отметить, что в большинстве случаев договор безвозмездного пользования имуществом и договор займа имеют общие характеристики[3]. Так, по обоим договорам сторона, получившая имущество, обязана своевременно вернуть его в том же количестве и качестве в соответствии с условиями заключенного договора. Договор безвозмездного пользования имуществом и договора займа носят безвозмездный характер, хотя последний могут быть и возмездным, так же, как и такие схожие правовые институты гражданского права, как договоры хранения, дарения и аренды.

Общими чертами договора безвозмездного пользования с договором хранения является индивидуально-определенные не потребляемые вещи. В обоих случаях, они подлежат возврату собственнику.

Что касается договора дарения возможна передача имущественного право (требование) к себе или к третьему лицу либо освобождает или обязуется освободить ее от имущественной обязанности перед собой или перед третьим лицом, а по

договору ссуды только вещь. В результате передачи вещи, договорные отношения между сторонами прекращаются, в то время как при договоре безвозмездного пользования они в этот момент только начинаются[4].

Договор аренды передается во временное владение и пользование имущество, или просто во временное пользование, а по договору ссуды только в безвозмездное временное пользование.

В ходе изучения зарубежного опыта свидетельствует о том, что договор безвозмездного пользования рассматривается в казахстанском законодательстве как самостоятельный вид гражданско-правового договора или как разновидность договора займа.

К примеру, Французский гражданский кодекс, договор безвозмездного пользования имуществом относит к разновидности займа. Основное различие между ними состоит в том, что при одном передаваемая вещь используется, но без ее уничтожения «займ пользования» (ссуда), а при втором пользование означает потребление вещи «потребительский займ». Аналогичная модель предусматривается в Гражданском кодексе Луизианы и Гражданский кодекс канадской провинции Квебек – «займ для пользования» (ссуда) и «простой займ»[5].

В английском законодательстве и США более общее понятие «займ вещей для пользования», что входит договор ссуды и договор денежного займа.

Договор безвозмездного пользования (ссуда) в Германском гражданском уложении выделено в отдельную главу. В качестве дополнительных особенностей можно отметить целевое использование переданной по договору ссуды вещи, которое освобождает от ответственности ссудополучателя за последующие возможные ухудшения состояния вещи.

Отличительной чертой Швейцарского обязательственного закона по договору ссуды и займа – строгая регламентация обязанности стороны, получивший вещь по договору ссуда, включающая в себя пользование вещью только в соответствии с содержанием договора в случае отсутствия согласно свойствам и назначению вещи. Более того, пользователю запрещено передавать ее другому лицу, которая влечет за собой ответственность стороны по возмещению ущерба независимо от ее вины[6].

Исходя из проведенного анализа зарубежного опыта следует, что регулирование договора безвозмездного пользования носит схожий характер. Вместе с тем, национальное законодательство по содержанию соответствует положениям Германского гражданского уложения.

Стоит отметить, что действующее национальное законодательство не содержит понятия договора безвозмездного жилым помещением. Так же не регламентирован порядок заключения, изменения, исполнения и прекращения указанного договора. Все это приводит к возникновению широкого круга вопросов в правоприменительной практике.

Как отмечал Д.Е. Потяркин «Потребность задействовать данный вид гражданско-правового договора в жилищных отношениях вызвана во многом именно его безвозмездным характером. Практика предоставления жилых помещений в пользование по возмездным договорам аренды или найма богата такими примерами, когда собственник переданного помещения своим решением освобождает соответственно арендатора или нанимателя от внесения арендных платежей (платы за наем) за жилое помещение. При этом договор лишается одного из своих существенных элементов – возмездности, что и позволяет вести речь о трансформации наемного обязательства в обязательства по безвозмездному

пользованию жилым помещением»[2].

Общность объекта – жилого помещения – возможного в отношениях аренды, ссуды и обязательного в отношениях найма, ставит задачу разграничения указанных договоров в правоприменительной практике. При этом сложности могут возникнуть лишь в отношении разграничения договоров аренды, ссуды и найма жилья только частного жилищного фонда, индивидуального или коммерческого использования, так как жилые помещения государственного фонда предоставляются по договорам найма или ссуды на основании решения уполномоченного органа власти, не оставляющего сомнения в природе заключенного договора.

Вышеизложенное свидетельствует, что договор безвозмездного пользования имуществом по ГК РК отнесен к самостоятельному виду гражданско-правовых договоров, в положениях законодательных актов Республики Казахстан прослеживается ее смешение с договором займа. Это обусловлено с общими чертами указанных видов договоров и соответствует международному опыту[7].

Для недопущения подобных обстоятельств можно рассмотреть возможность расширения предмета договора ссуды предлагается применить практику Швейцарского образовательного закона по договору ссуда, а именно строго регламентировать обязанности стороны, получивший вещь по договору ссуда, включающая в себя пользование вещью только в соответствии с содержанием договора в случае отсутствия согласно свойствам и назначению вещи. Более того, пользователю запрещено передавать ее другому лицу, которая влечет за собой ответственность стороны по возмещению ущерба независимо от ее вины[8].

Вместе с тем, при заключении соглашения безвозмездного использования обязанностью ссудодателя является предоставление недвижимости в состоянии, которое соответствует договорным условиям. В противном случае другая сторона может требовать расторгнуть договор и возместить понесенный ущерб. если на момент заключения договора их не оговорить, то ответственность будет нести ссудодатель. В данном случае, предлагается отразить в ГК РК составление акта приема – передачи жилья. В нем необходимо дать описание и самого объекта недвижимости, и всего находящегося в нем имущества (если таковое имеется).

Список литературы:

- 1.Гражданский кодекс Республики Казахстан (Особенная часть). Кодекс Республики Казахстан от 1 июля 1999 года № 409. <https://adilet.zan.kz/rus/docs/K990000409>
- 2.Гражданское право: учеб.: в 3 т.2 – 4-е изд., перераб и доп./Е.Ю. Валявина, И.В. Елисеев (и др.); отв.ред. А.П.Сергеев, Ю.К. Толстой. – М.: ТК Велби, изд-во Проспект, 2005. – 848 с., стр.342.
- 3.Гражданский кодекс РФ от 26.01.1996 года №14-ФЗ - часть 2. http://www.consultant.ru/document/cons_doc_LAW_9027/.
- 4.Рольф Книпер. Закон и история. О состоянии и изменениях Германского Гражданского уложения/ Предисловие Сулейменов М.К. – Алматы: Издательское объединение, «Номос» 2005 – 278 с.
- 5.Жюллио де ла Мораандьер Л. Гражданское право Франции. Т.З.М., 1961. С.254-255.
- 6.Гражданский кодекс Квебека М., Статут. 1999г (сер.: Современное зарубежное и международное частное право).
- 7.Д.А. Бисалаев. Актуальные проблемы договора безвозмездного пользования жилым помещением. Вестник магистратуры. 2014. №6 (33). Том II.

8.Н.Н. Литвинов. Договор безвозмездного пользования по законодательству РФ. – Москва, 2007.

УДК 347.6

**ТЕОРЕТИЧЕСКИЙ АНАЛИЗ ФОРМ УСТРОЙСТВА ДЕТЕЙ-СИРОТ,
ДЕТЕЙ ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ В РЕСПУБЛИКЕ
КАЗАХСТАН**

**Мейрамова Диана Рамазанқызы, магистрант 2 курса
Таразского Регионального университета им. М.Х.Дулати,
г.Тараз, факультет «Послевузовского образования», специальность
«Юриспруденция»**

**Руководитель: Рзабай А.И., доктор философии (PhD) и.о. доцент кафедры
«Гражданское право и процесс» Таразского Регионального университета им.
М.Х.Дулати, г.Тараз**

Резюме: Статья посвящена теоретическому анализу правовых форм устройства детей-сирот, детей оставшихся без попечения родителей. Основное внимание автор акцентирует на отличительных чертах указанных форм устройства детей-сирот, детей оставшихся без попечения родителей. Целью научной статьи является определение проблемных вопросов и выработка по ним предложений, а также совершенствования действующего законодательства.

Түйіндеме: Мақала жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастырудың құқықтық формаларын теориялық талдауға арналған. Автор жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастырудың осы формаларының ерекшеліктеріне баса назар аударады. Ғылыми мақаланың мақсаты проблемалық мәселелерді анықтау және олар бойынша ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ қолданыстағы заңнаманы жетілдіру болып табылады.

Summary: The article is devoted to the theoretical analysis of the legal forms of placement of orphans, children left without parental care. The author focuses on the distinctive features of these forms of placement of orphans, children left without parental care. The purpose of the scientific article is to identify problematic issues and develop proposals on them, as well as to improve the current legislation.

Ключевые слова: дети-сироты, усыновление, опека, попечительство, приемная семья, приемный ребенок, патронат.

Түйінді сөздер: жетім балалар, асырап алу, қорғаншылық, қамқоршылық, баланы қабылдайтын отбасы, баланы қабылдайтын, патронат.

Keywords: orphans, adoption, guardianship, guardianship, foster family, foster child, foster care.

Конституция Республики Казахстан гласит: брак и семья, материнство, отцовство и детство находятся под защитой государства. Забота о детях и их воспитание являются естественным правом и обязанностью родителей.

Для того чтобы государство развивалось в ногу со временем, было в числе развитых стран, фундаментом построения такого государства должна служить гарантия способности в полной мере реализовывать все предоставленные государством права гражданина. В первую очередь к этим возможностям, в каком бы месте не находился гражданин, относятся обеспечение полноценного доступа к образованию, своевременное оказание базовых медицинских услуг, в случаях угрозы нарушения прав, получение защиты со стороны правоохранительных органов, а также право на свободное передвижение по всей территории. С момента провозглашения независимости Казахстана и создания собственной правовой системы, государством были ратифицированы самые значимые, имеющие большое значение для нашего государства документы по охране прав несовершеннолетних граждан. Наряду с этими документами, Республикой Казахстан были приняты в законную силу законы, указы, постановления, где предоставлялся исчерпывающий список прав несовершеннолетних, а так же описаны способы их осуществления и охраны [1].

Согласно 20 статей Конвенции о правах ребенка, ребенок имеет право на охрану со стороны государства, в случаях, когда он временно или на постоянной основе был лишен своего семейного окружения. Обстоятельствами, при которых ребенок лишается своего родного окружения, могут послужить случаи, когда семейное окружение негативно влияет на ребенка и отдаление от нее проводится в его же интересах[2].

На постоянной основе изъятие ребенка из семьи может быть проведено в тех случаях, когда его кровные родители по причине болезни, несчастного случая, правонарушительных действий со стороны других лиц и при иных обстоятельствах лишились жизни.

Остальные случаи подразумевают под собой, что в не зависимости от наличия живых родителей дети будут изъяты из семьи. Такие причины могут быть как насильственными, так и происходить на добровольной основе. Поводом для принудительного изъятия ребенка из семьи может послужить длительные ментальные или физические заболевания, по причине которых родитель будет не в состоянии оказывать нужную для ребенка заботу, алкоголические или наркотические зависимости родителей, которые отрицательно влияют на сознание ребенка.

Добровольный отказ родителей от своих детей происходит в случаях, когда они понимают что неспособны обеспечить детей всем необходимым в духовном и в материальном плане. Причинами в таких случаях могут быть низкая социальная ответственность родителей, простое нежелание или неготовность брать на себя ответственность по воспитанию ребенка, а так же нищета. Во всех этих случаях ребенок передается на попечение государства, в следствии чего производится отказ от родительских прав на добровольной основе [1].

Выбор устройства детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей в семью, представляет собой один из главных шагов.

Абсолютно ко всем гражданам изъявившим желание стать кандидатами, предъявляется требование в отношении их состояния здоровья. Еще одним из основополагающих требований является отсутствие судимости. Помимо этого, кандидаты обязаны быть ранее не ограничены или не лишены родительских прав, не должно иметься отстранение от опекуинства в отношении других детей, а также отсутствовать отмены удочерения по вине самого кандидата. Только при

соблюдении всех указанных требований можно переходить к другим пунктам предъявляемых для становления кандидатом[3].

Патронат - форма воспитания, при которой дети-сироты, дети, оставшиеся без попечения родителей (родителя), передаются на патронатное воспитание в семьи по договору, заключаемому органом, осуществляющим функции по опеке или попечительству, и лицом, выразившим желание взять ребенка (детей) на воспитание[4].

На основании заключения договора патронатный воспитатель становится законным представителем несовершеннолетнего гражданина. Не смотря на то, что опека и попечительство во многом схожи, основными отличительными чертами является то, что патронатному воспитателю на основе договора ежемесячно выплачивается заработная плата(в размере 10 МРП для школьников и 9 МРП для детей дошкольного возраста), также за все время, проведенное в статусе патронатного воспитателя зачисляется как трудовой стаж, вследствие чего производятся пенсионные отчисления.

Лица взявшие на себя ответственность за обеспечение и осуществление воспитания, реализации охраны прав несовершеннолетних граждан называются патронатными воспитателями. Патронатным воспитателям ребенок передается на основании договора. Такими лицами могут быть зарегистрированные в качестве кандидата лица, руководство организации образования, медицинская организация в которой проживает ребенок, а также организации в которых находится ребенок по причине совершения им противоправных действий [1].

Все права и обязанности возникающие между патронатным воспитателем и ребенком прекращаются в силу истечения срока действия договора, так же для прекращения действия законной силы договора могут послужить такие факторы, как ухудшение состояния здоровья патронатного воспитателя, семейные обстоятельства, недопонимание и разногласия между воспитателем и ребенком, в следствии чего значительно ухудшается образ жизни ребенка, а так же все указанные факторы приводят к невозможности полноценного воспитания ребенка в сложившемся состоянии. По мимо этого, не зависимо от сложившихся обстоятельств договор может быть расторгнут на основании волеизъявления патронатного воспитателя [1].

Опека и попечительство, являются одними из распространенных форм устройства ребенка в семью. По своей сути опекун или попечитель это лицо которому доверили на неограниченный временной промежуток, не приобретая родительских прав, представлять и защищать права и интересы несовершеннолетнего гражданина нашей страны.

Попечительство - правовая форма защиты прав и интересов ребенка (детей) в возрасте от четырнадцати до восемнадцати лет, а также совершеннолетних лиц, ограниченных судом в дееспособности вследствие злоупотребления спиртными напитками или наркотическими средствами.

Опека - правовая форма защиты прав и интересов детей, не достигших четырнадцати лет, и лиц, признанных судом недееспособными[5].

Зачастую опекунами или попечителями становятся родственники семьи, в которой родился и вырос ребенок. При этом, во время установлении опеки или попечительства сохраняются анкетные данные ребенка. В случае нехватки материального обеспечения для полноценного воспитания ребенка, опекуном или попечителем подается заявление на предоставление со стороны государства денежного пособия.

В тех случаях когда родители ребенка восстанавливают свои родительские права, ребенок в незамедлительном порядке передается обратно на воспитание к ним. При появлении претендентов на усыновление ребенка, находящегося на патронатном воспитании или находящегося под опекой, ребенок может быть усыновлен.

Такая форма устройства ребенка в семью как усыновление, подразумевает под собой совсем иную форму, нежели опека, патронат либо другие формы устройства [1].

Усыновление (удочерение) - правовая форма передачи ребенка (детей) на воспитание в семью на основании судебного решения, в результате которой возникают личные неимущественные и имущественные права и обязанности, приравняемые к правам и обязанностям родственников по происхождению.

Когда мы говорим о такой форме как удочерение или усыновление мы всегда подразумеваем что ребенок становится неотъемлемой частью новой семьи. При такой форме ребенок передается не на временной проживание, а на всю жизнь. У него появляются все права и обязанности какими наделены кровные дети, тем самым ребенок получает новую жизнь, где у него новые любящие родители, новое имя, фамилия, отчество. При удочерении в судебном порядке выносятся приказ на основании которого органы РАГС изменяют по желанию новых родителей все анкетные данные ребенка.

По окончанию вступления судебного решения ребенок передается в семью. По этой причине государство прекращает нести ответственность за ребенка, то бишь завершает предоставление льгот, так как вся ответственность за материальное обеспечение возлагается на родителей.

Зачастую такие формы как опека, гостевая или приемная семья, патронат употребляют как переходной этап, завершением которого будет удочерение. Этот этап нужен для лучшего знакомства с ребенком, изучения его характера, привычек. На ряду с этим, опеку за частую используют для ускорения передачи ребенка в семью, ведь по времени процесс принятия и вынесение решение об опеке местными исполнительными органами выдается намного быстрее. Удочерение устанавливается в судебном порядке с строгим соблюдением тайны удочерения [1].

Ко всем детям, которые на постоянной или временной основе были лишены защиты со стороны кровных родителей, могут быть применены альтернативные формы ухода. Обширный перечень альтернативных форм ухода за детьми и их полное и точное описание дается в резолюции Генеральной Ассамблеи ООН от 24 февраля 2010 года.

Согласно этой резолюции, альтернативный уход может быть формальным и неформальным. Помимо этого, форма альтернативного ухода зависит и от окружения, в котором будет находиться ребенок. Принимая во внимание будущее окружение несовершеннолетнего гражданина, альтернативный уход делят на попечение со стороны кровных родственников родителей, передачу на проживание и воспитание в приемную семью, так же все иные формы, основывающиеся на воспитании детей в семейной среде или похожую на семью обстановку, нахождение ребенка в учреждениях по типу интерната и другие подлежащие контролю со стороны государственных органов.

На протяжении длительного периода времени основным приоритетным правом ребенка было право на проживание в семье. Основываясь на практике, так же как и в прежние времена, на данный момент самой лучшей формой для воспитания

несовершеннолетних граждан является семейное воспитание. Для наилучшего достижения цели относительно воспитания несовершеннолетних детей в семейной среде с января 2017 года в Республике Казахстан была введена совершенно новая форма – это Приемная семья[1].

В положении о приемной семье дано определение термину «приемная семья»: Приемная семья – форма устройства в семью, принявшую на воспитание менее четырех и не более десяти детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, находящихся в организациях образования для детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей [6].

Главной особенностью данной формы устройства детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, заключается в количестве передаваемых на воспитание детей. Для того что бы передать детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей в приемную семью их количество должно составлять не менее четырех детей и не более десяти, в не зависимости от их кровного родства, нации, возраста и всех других параметров способных разделить детей на группы[1]. Вместе с тем, все переданные дети сохраняют за собой статус и право на все полагающиеся им льготы связанные с их социальным статусом. Также, не смотря на то, что дети, воспитываются в приемной семье, они могут быть переданы на усыновление.

Передача несовершеннолетнего гражданина в такую форму воспитания как приемная семья производится на основании заключения договора, который заключается между органами опеки и кандидатами. Передача ребенка производится в его интересах и с учетом его мнения, а если ребенок достиг десяти лет – только с его согласия [1].

К другому окружению, в котором осуществляется альтернативный уход за ребенком можно отнести гостевую семью. В кодексе Республики Казахстан «о браке(супружестве) и семье» дано определение термину «гостевая семья»:

Гостевая семья – семья, временно принявшая на воспитание детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, находящихся в организациях всех типов (образовательные, медицинские и другие), в периоды, не связанные с образовательным процессом (каникулы, выходные и праздничные дни) [7].

Если объяснять гостевую семью простым языком, то при этой форме устройства детей, ребенок проживая в государственных учреждениях, на праздники, каникулы и выходные дни в качестве гостей направляются в семью выбравшую их. Благодаря чему получают от наставления, обучаются правилам общения и поведения в нормальной семейной обстановке.

Основная и самая главная отличительная черта, которая отличает данную форму от других, заключается во времени проведенной в семье и финансовой стороны. Только в этой форме кандидатам не выплачивается денежная помощь. Все затраты оплачиваются кандидатами лично. Если говорить о временных ограничениях, то договор составляется сроком на один год, на каждого выбранного ребенка по отдельности. В договоре указываются все календарные дни (праздники, выходные, каникулы) в которые несовершеннолетний гражданин будет передан в гостевую семью.

Данный договор, может быть, расторгнут по желанию кандидатов взявших детей в гостевую семью. Это происходит в тех случаях, когда появляются такие уважительные причины, как болезнь одного из членов семьи, изменение семейного либо материального положения семьи, а также в случаях, когда возникают

конфликты с неподопечными или отсутствие понимание между ребенком и приёмным родителями [1].

Второй причиной для расторжения договора служит инициатива органа опеки и попечительства в связи с выявлением неблагоприятных условий, способных навредить содержанию и воспитанию несовершеннолетнего гражданина. И заключающей причиной расторжения договора служат обстоятельства, когда ребенок подлежит удочерению, передается на воспитание в патронатную или приемную семью [1].

Все вышеуказанные формы способствующие проживанию детей в семейной среде, помогают детям проявлять заботу друг о друге, оказывать помощь, поддержку в трудную минуту. Возможность проживания в семье дает детям почувствовать важность семейных отношений, получить заботу, внимание и любовь [1].

Принимая во внимание проделанную работу со стороны государства, считаю необходимым совершенствование некоторых инструментов по процедуре устройства детей в семью с целью ускоренной реализации подбора и устройства ребенка. На основе результатов исследования можно выделить направления способствующих их решению:

1. Для помощи кандидатам по вопросам усыновления (удочерения) ребенка, опекуна, патроната, приемной и гостевой семьи, то есть по вопросам устройства детей необходимо создать при опекунском совете отдела образования каждого региона республики, - отдел, специализирующийся на семейном, правовом консультировании и оказании помощи в сборе документов. Тем более если учесть, что в основном всех кандидатов отпугивает бюрократическая основа по сбору рутинного количества документов с различных инстанций.

2. Создание нового информационного раздела, на официальном сайте «Производный банк детей-сирот-КОПД» по предоставлению кандидатам краткой информации с отличительными чертами по всем формам устройства детей в семью, инструкции, образцов по заполнению и оформлению онлайн заявок для осуществления передачи детей в приемную семью по выбранной форме устройства. Все это поспособствовало ускорению и упрощению процедуры устройства детей в приемные семьи.

3. Анализе статистических данных за 2018-2019 годы, показал, что самая востребованная у кандидатов форма устройства детей в семью - опекуна. На втором месте патронат, на самом последнем, к сожалению, усыновление (удочерение). Считаю что такая ситуация связана с разными причинами, но, основная это то, что устройство в семью ребенка при опекуна не носит такой затяжной, длительный судебный характер по сравнению с удочерением (усыновлением). Поэтому коренным образом необходимо усовершенствовать законодательство, связанное с усыновлением в сторону упрощения этой процедуры.

Список использованных источников:

1. Дипломная работа Мейрамова-ЮП от 29 мая 2020 года
2. Конвенция о правах ребенка принята резолюцией 44\25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года, https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
3. Кодекс РК от 26 декабря 2011 года №518- IV «О браке (супружестве) и семье», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>

4. Постановление Правительства Республики Казахстан от 30 марта 2012 года № 381 «Об утверждении Правил осуществления выплаты и размера денежных средств, выделяемых на содержание ребенка (детей), переданного патронатным воспитателям», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/P1200000381>
5. Положение « О Комитете по охране прав детей» от 7 июня 2016 года № 132-к <https://www.zakon.kz/4987430-zashchita-prav-detey-v-respublike.html>
6. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 7 октября 2016 года № 597. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 15 ноября 2016 года № 14425 «Об утверждении Положения о приемной семье», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014425>
7. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 28 июня 2016 года № 402. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 30 июля 2016 года № 14053 «Об утверждении Положения о гостевой семье»

УДК 347.6

СРАВНИТЕЛЬНАЯ ПРАВОВАЯ ХАРАКТЕРИСТИКА ПО ФОРМАМ УСТРОЙСТВА ДЕТЕЙ ОСТАВШИХСЯ БЕЗ ПОПЕЧЕНИЯ РОДИТЕЛЕЙ

**Мейрамова Диана Рамазанқызы, магистрант 2 курса
Таразского Регионального университета им. М.Х.Дулати,
г.Тараз, факультет «Послевузовского образования», специальность
«Юриспруденция»**

**Руководитель: Рзабай А.И., доктор философии (PhD) и.о. доцент кафедры
«Гражданское право и процесс» Таразского Регионального университета им.
М.Х.Дулати, г.Тараз**

Резюме: Статья посвящена рассмотрению правовых форм устройства детей-сирот, детей оставшихся без попечения родителей. На основе изучения статистики и правоприменительной практики делается вывод о том, что малоэффективной формой устройства ребенка в семью является приемная семья. Целью научной статьи является определение проблемных вопросов и выработка по ним предложений, а также совершенствования действующего законодательства.

Түйіндеме: Мақала жетім балаларды, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды орналастырудың құқықтық нысандарын қарастыруға арналған. Статистика мен құқық қолдану практикасын зерттеу негізінде баланы отбасына орналастырудың тиімсіз түрі патронаттық отбасы болып табылады деген қорытынды жасалды. Ғылыми мақаланың мақсаты проблемалық мәселелерді анықтау және олар бойынша ұсыныстар әзірлеу, сондай-ақ қолданыстағы заңнаманы жетілдіру болып табылады.

Summary: The article is devoted to the consideration of legal forms of placement of orphans, children left without parental care. Based on the study of statistics and law enforcement practice, it is concluded that an ineffective form of placement of a child in a

family is a foster family. The purpose of the scientific article is to identify problematic issues and develop proposals on them, as well as to improve the current legislation.

Ключевые слова: опека, попечительство, приемная семья, приемный ребенок, патронат.

Түйінді сөздер: қорғаншылық, қамқоршылық, баланы қабылдайтын отбасы, баланы қабылдайтын бала, патронат.

Keywords: guardianship, guardianship, foster family, foster child, foster care.

Дети – сироты, дети оставшиеся без попечения родителей существуют в обществе столько же времени, сколько существует само общество, являясь его неотъемлемой частью. Согласно ст. 20 Конвенции ООН о правах ребенка, каждый ребенок, временно или постоянно лишенный своего семейного окружения на добровольной либо принудительной основе, исходя из наилучших интересов самого ребенка, имеет право на особую защиту и помощь со стороны государства[2].

К сожалению на данный момент нет, и скорее всего не будет идеальной формы устройства детей в семьи, которая сможет подойти для всех кандидатов без исключения. Так на протяжении долгого времени большинство развитых стран используют различные формы устройства ребенка и ведут обсуждения по поводу возникших разногласий о том, как лучше организовать единую систему различных способов устройства ребенка в семью. Так же и Казахстан затрудняется дать точный ответ на вопрос «Какая форма лучше?». Каждая из форм имеет как собственные плюсы и минусы, так и различные отличительные признаки [1].

Стоит обратить внимание что форма устройства на прямую зависит от намерений и готовности нести кандидатом ответственность за ребенка. Основываясь на внутренних ощущениях и желаниях, а в некоторых случаях и от внешних факторов зависит то на сколько удобна для кандидата та или иная форма устройства. Так в некоторых случаях имея большое желание и уверенность кандидат может быть не в состоянии финансово полноценно обеспечить ребенка всем необходимым для его развития. В таких случаях для кандидата по сравнению с удочерением патронатная форма устройства будет более удобна.

Если требования к лицам желающим взять на воспитание ребенка в большей степени схожи, то в порядке и условиях имеются различия. Но для всех первым этапом становится запись на знакомство с понравившимся ребенком через сайт КОПД, что в дальнейшем позволяет, беспрепятственно встретиться с ним. После этого кандидат, выбрав желаемую форму устройства, через ЦОН направляет заявление, в котором изъявляет желание взять ребенка, в местные органы опеки и попечительства. Заявление должно быть подписано электронной подписью (ЭЦП) кандидата[1]. Так же к заявлению прилагаются диплом об образовании, справка о состоянии здоровья, электронная копия сертификата о прохождении подготовки лиц, желающих принять на воспитание в семью детей-сирот и детей, оставшихся без попечения родителей[3].

В итоге, по всем формам кроме удочерения, по окончанию проверки документов заключается договор, а в случае с опекой решение органа опеки и попечительства. В усыновлении же следующим этапом становится сбор и подготовка документов к судебному заседанию и на основании судебного решения ребенок становится, либо не становится членом новой семьи.

Правовым последствием при принятии несовершеннолетнего гражданина под опеку, становится его материальное содержание, социальная помощь в привитии

семейных ценностей и помощь в адаптации к обществу. Со стороны органов опеки и попечительства в свою очередь ведется контроль за полноценностью и правомерностью осуществления опекунами своих обязанностей. В случае неспособности опекуна содержать ребенка за свой счет, производится выделение денежных средств на содержание ребенка из государственного бюджета [1].

Патронатная, гостевая и приемная семья предоставляют кандидатам обширный спектр возможностей [4]. Беря ребенка под свою ответственность кандидаты обязаны отчитываться перед органами опеки и попечительства о состоянии здоровья, распределении денежных средств.

Также эти формы способствуют плавному переходу от них к более ответственной и важной форме, а именно к удочерению (усыновлению). Выбранные формы устройства позволяют кандидатам в любой момент беспрепятственно расторгнуть договор. На основании чего прекращаются обязательства между кандидатом и ребенком, находившимся у него на попечении. Все это удобно тем, что не занимает много времени и не требует длительных процедур [1].

В положении о приемной семье дано определение термину «приемная семья»:

Приемная семья – форма устройства в семью, принявшую на воспитание менее четырех и не более десяти детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей, находящихся в организациях образования для детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей [5, глава 1, п.2].

Данная форма устройства несовершеннолетних граждан заключается в количестве передаваемых на воспитание детей. Так, при других формах количество передаваемых детей на воспитание в приемную семью зависело напрямую от их кровного родства, и минимумом считается передача одного ребенка. В это же время для того что бы передать несовершеннолетних граждан в приемную семью их количество должно составлять не менее четырех детей и не более десяти, в не зависимости от их кровного родства, нации, возраста и всех других параметров способных разделить людей на группы. Помимо этого, в сравнении с патронатным воспитанием, при котором денежная выплата начисляется только одному из приемных родителей, при такой форме как приемная семья оба родителя получают государственные денежные выплаты на содержание каждого ребенка по отдельности [1].

Приемными родителями могут быть только совершеннолетние лица, за исключением:

- 1) лиц, признанных судом недееспособными или ограниченно дееспособными;
- 2) лиц, лишенных судом родительских прав или ограниченных в родительских правах;
- 3) отстраненных от выполнения обязанностей опекуна (попечителя), патронатного воспитателя за ненадлежащее исполнение возложенных обязанностей;
- 4) бывших усыновителей, если усыновление отменено по их вине;
- 5) лиц, которые по состоянию здоровья не могут осуществлять обязанности опекуна или попечителя;
- 6) лиц, не имеющих постоянного места жительства;
- 7) лиц, имеющих непогашенную или неснятую судимость за совершение умышленного преступления на момент оформления ребенка в приемную семью;
- 8) лиц без гражданства;

9) лиц мужского пола, не состоящих в зарегистрированном браке (супружестве), за исключением случаев фактического воспитания ребенка не менее трех лет в связи со смертью матери или лишением ее родительских прав;

10) лиц, которые на момент установления опеки или попечительства не имеют дохода, обеспечивающего подопечному прожиточный минимум, установленный законодательством Республики Казахстан;

11) лиц, состоящих на учетах в наркологическом или психоневрологическом диспансерах;

12) лиц, имеющих или имевших судимость, подвергающихся или подвергавшихся уголовному преследованию за уголовные правонарушения: убийство, умышленное причинение вреда здоровью, против здоровья населения и нравственности, половой неприкосновенности, за экстремистские или террористические преступления, торговлю людьми [5, глава 2, п. 4].

Основным отличием данных форм является то, что обязательства вытекающие из договора, без длительных процессов могут быть расторгнуты в любой момент как по инициативе кандидата, так и по инициативе органов опеки. Дети переданные в семьи по всем формам, кроме усыновления, могут быть удочерены (усыновлены) другими гражданами, либо переданы на воспитание в их биологические семьи.

Относительно формы устройства как удочерение и усыновление, то при таком устройстве, кандидат с полной уверенностью раз и навсегда берет ребенка под свою ответственность, становясь с ним одной семьей. При этом никто не имеет права вмешиваться в их отношения, никто не может без веских на то причин их разлучить.

К сожалению в связи с тем что все жители нашей страны совершенно разные, у каждого кандидата могут и зачастую имеются различные мотивы для принятия ребенка в свои семьи. Так если одни берут детей на патронатное воспитание для дальнейшего его усыновления, то есть делают первый шаг к усыновлению, то другие ищут в этом выгоду. Плюсами первой группы людей является высокая вероятность усыновления, их душевный подход, где они всю любовь отдают ребенку, но при этом есть возможность отсутствия опыта воспитания. Вторая же группа становится зависимой от государственных платежей и порой неспособно полностью обеспечить благосостояние ребенка, также зачастую не способны в полной мере дать ребенку ту заботу и любовь, в которой он нуждается [1].

Государственным сектором по защите прав и интересов несовершеннолетних детей на протяжении года на постоянной основе проводятся мониторинги и работы по выявлению детей, оказавшихся в затруднительной жизненной ситуации, оказывающие негативное влияние на состояние детей, оставшихся без попечения родителей[6]. Тем самым способствуя устройству указанных детей в государственные учреждения, детские дома, организуют совместную работу с ЦОН, РАГС, правоохранительных органами по вопросам защиты и охраны прав несовершеннолетних граждан нашей республики.

На основании данных за 2018-2019 год в Жамбылской области из общей численности детей было выявлено и устроено 79 детей. Из них 23 ребенка остались сиротами, 56 детей остались без попечения родителей, от 17 детей отказались и родители 12 детей были лишены родительских прав, а 23 родителя были временно не в состоянии осуществлять уход за детьми в следствии нахождения на длительном

лечении, по причине лишения свободы, и только у четырех детей родители пропали без вести.

Следует отметить, что из всех выявленных детей - 56 детей переданы под опеку, один ребенок передан на патронат. Из оставшихся - 16 детей устроены в организации образования и один ребенок помещен в дом ребенка. Так же 5 детей были возвращены в их биологическую семью.

За прошедший год количество выявленных детей значительно уменьшилось. На основании данных за 2019-2020 год в Жамбылской области из общей численности детей было выявлено и устроено 36 детей. Из них 15 ребенка остались сиротами, 21 детей остались без попечения родителей, от 4 детей отказались родители, в отношении 6 детей родители лишены прав, а 11 родителей были временно не в состоянии осуществлять уход за детьми в следствии нахождения на длительном лечении, по причине лишения свободы, и только у четырех детей родители пропали без вести.

Из всех выявленных детей - 13 переданы под опеку, оставшиеся устроены в организации образования и 4 детей помещены в дом ребенка. Но к сожалению ни один ребенок не был возвращен в его биологическую семью.

Взяв во внимание все выше перечисленные изменения в численности выявленных детей, можно заметить значительный спад роста численности детей находящихся в организациях образования. Все это не может не радовать, ведь если со временем данная тенденция продолжится, надобность в специальных организациях может отпасть и все дети смогут воспитываться в семейной среде.

Помимо этого за период 2018-2019 года в нашей области под опекой находились 416 детей, 86 детей находились на патронатном воспитании, 23 детей проживали в детских домах семейного типа и 5 детей в приемной семье.

Если сравнить выше перечисленные данные, то можно заметить, что распространенными формами устройства детей в семьи являются опека и попечительство. Их количество за период 2018-2019 года составляло 416 детей. После указанной формы второй по распространенности можно назвать такую форму, как патронат. Количеств детей взятых по этой форме составляло 86 детей. За тот же период времени усыновлены и удочерены 36 детей различного возраста [1].

На основании проведенного анализа делается вывод о том, что более применимая форма на практике к моему удивлению является опекуновство. На 2-ом месте патронат, 3-ем усыновление и самой последней по востребованности формой считается приемная семья. Эти данные вытекают из судебной практики, а так же основываются на статистических данных по этому вопросу.

Как показала практика такой вид устройства, как приемная семья не особо применимая кандидатами. Тому может быть оправдание в том, что законодательство предлагает одномоментно брать от 4 и более детей. На такой порог от 4 и более детей, не связанных между собой кровным родством, не каждый решиться и это понятно.

Исходя из всего выше указанного возникает вопрос о надобности такой формы устройства ребенка в семью как приемная семья, ведь характеристика, которая отличает ее от других форм устройства как показывает практика не нужна населению нашей страны.

Таким образом, с учётом решения важнейшей задаче по защите прав детей-сирот, детей оставшихся без попечения родителей, рекомендуется на законодательном уровне исключить данную форму устройства детей-сирот, детей

оставшихся без попечения родителей в приемные семьи. Реализация обозначенных замечаний и предложений направлена на дальнейшее совершенствование действующего законодательства в области защиты прав и интересов детей-сирот, детей, оставшихся без попечения родителей.

Список литературы:

1. Конвенция о правах ребенка принятая резолюцией 44\25 Генеральной Ассамблеи от 20 ноября 1989 года, https://www.un.org/ru/documents/decl_conv/conventions/childcon.shtml
2. Кодекс РК от 26 декабря 2011 года №518- IV «О браке (супружестве) и семье», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K1100000518>
3. Руководящие указания по альтернативному уходу за детьми [по докладу Третьего комитета (A/64/434)] Резолюция, принятая Генеральной Ассамблеей Организации Объединенных Наций от 24 февраля 2010 года № A/RES/64/142
4. Приказ Министра образования и науки Республики Казахстан от 7 октября 2016 года № 597. Зарегистрирован в Министерстве юстиции Республики Казахстан 15 ноября 2016 года № 14425 «Об утверждении Положения о приемной семье», <http://adilet.zan.kz/rus/docs/V1600014425>
5. http://www.usynovite.kz/rus/content/foster_family/

ӘОЖ: 347.626.2

ҚАЗАҚСТАН МЕН ШЕТ ЕЛДЕРДЕГІ НЕКЕ ШАРТЫНЫҢ САЛЫСТЫРМАЛЫ ҚҰҚЫҚТЫҚ ТАЛДАУЫ

А.Б. Жүнісқадырова

**Халықаралық Тараз Инновациялық институты, Құқықтану
кафедрасының 7М04202-құқықтану мамандығының 2-курс магистранты
Ғылыми жетекшісі: з.ғ.к Мауленов Думан**

Андатпа

Мақала Қазақстан мен шетелдердегі неке шартының заңнамалық институттары арасындағы айырмашылық мәселесін қарастырады. Тарихи әдісті, сондай-ақ жалпылау әдісін, эмпирикалық салыстыру әдісін қолдану нәтижесінде ұлттық заңнамалық жүйелердің неке келісім шарттары арасындағы бірқатар айырмашылықтарды ғана емес, сонымен қатар белгілі бір ортақ белгілерді ашуға мүмкіндік туды. Сонымен қатар дамыған мемлекеттерден үлгі ала отырып, өз еліміздің Неке және отбасы кодексiнiң жетiлуiне ұсыныстар қарастырылады.

Түйін сөздер: отбасы құқығы, неке келісім шарты, отбасы.

Аннотация

В статье рассматривается проблема различий между законодательными институтами брачного договора в Казахстане и за рубежом. Благодаря применения метода исторического и метода обобщения, а также метода эмпирического сравнения удалось выявить не только ряд различий между брачными контрактами национальных законодательных систем, но и определенные общие черты. Кроме

того, рассматриваются предложения по совершенствованию кодекса о браке и семье Республики Казахстан на примере развитых стран.

Ключевые слова: семейное право, брачный договор, семья.

Abstract

The article deals with the problem of differences between the legislative institutions of the marriage contract in Kazakhstan and abroad. As a result of the application of the historical method, as well as the method of generalization, the method of empirical comparison, it was possible to identify not only a number of differences between marriage contracts of national legislative systems, but also certain common features. At the same time, proposals for the improvement of the marriage and Family Code of our country, based on the example of developed countries, will be considered.

Key words: family law, marriage contract, family.

Отбасылық қатынастар ең даулы құқықтық қатынастардың түрлері болып табылады. Оларды реттеуді қамтамасыз ету үшін біздің заңнамада, сондай-ақ шет елдердің заңнамасында отбасылық құқықтық қатынастардың шарттық бастамаларына яғни неке шартына ерекше назар аударыла бастады.

Әр түрлі елдердің құқықтық құбылыстарына салыстырмалы талдау жасай отырып, ең алдымен қарастырылып отырған мемлекеттік жүйелер жағдайындағы еліміздің неке келісім шартының даму тарихына тоқталу қажет. Қазақстан КСРО құрамында болған кездері неке шарты туралы түсінік болмаған, себебі мүлік шектеулі болған, сол үшін ерлі-зайыптылар үшін неке келісім келісімшартына деген қажеттілік болған жоқ. Қазақстанда бұл институт Қазақ КСР-нің 1969 жылғы 6 тамыздағы № 4276 Кодексіне 1993 жылы өзгерді (Қазақстан Республикасының 1998 жылғы 17 желтоқсандағы № 322 Заңымен күшіне енген) 1993 жылы пайда болды, қазіргі уақытта ол «Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы» (2011 жылғы 26 желтоқсандағы) Қазақстан Республикасының Кодексімен реттеледі.

Содан бері меншікті бөлудің екі жолы бар. Бұлардың біріншісі шарттық әдіс, екіншісі - құқықтарды бөлудің құқықтық негізі. Соңғы әдіс ең жиі кездеседі. Заңды түрде ерлі-зайыптылардың мүлікке иелену құқығы теңдей. Ажырасқан кезде бұл мүлік тең үлестерге бөлінеді. Егер ажырасу кезінде кәмелетке толмаған балалар болса, сот шешімі бойынша олармен бірге тұрған жұбайдың мүлікке иелену құқығы көбірек болады. Бір маңызды мәселе - күйеуі немесе әйелі неке құрғанға дейін алған мүлігі өзінің жеке меншігінде қалады.

Әлемдегі ең дамыған елдерінің бірі болып табылатын Германия мен біздің елдегі неке шартының арасындағы айырмашылық тек ерлі-зайыптылар арасында ғана жасалуында. Францияның заңдары сияқты, біздің елдің заңнамасы некеге тұруды мемлекеттік тіркеуге дейін неке келісім шартына тұруға рұқсат береді осыған дәлел ретінде («Неке (ерлі-зайыптылық) және отбасы туралы» Қазақстан Республикасы Кодексінің 40-бабын көрсете аламыз.

Францияда жалғыз отбасылық жағдайды реттейтін жеке акт жоқ, бірақ бұл еуропалық елде неке келісім шартын жасасу мүмкіндігі яғни 1804 жылдан Азаматтық кодекс қабылданған күннен бастап күшіне еніп келеді.

Италияда неке шарттарын жасасу Азаматтық кодексте қарастырылған. Қазақстанның заңнамасында айтылғандай, Италияның Азаматтық кодексінің VI тарауында ерлі-зайыптылардың ортақ меншігі негізінде заңды мүліктік режим (неке шарты болмаған жағдайда) қарастырылған. Италия Азаматтық кодексінің 162-бабында неке келісім шартының жасасу тәртібін қамти отырып, ресми акт арқылы

жасалуы тиіс екенін көрсетеді. Неке келісім шарты жергілікті органда тіркелуі керек, егер келісім жылжымайтын мүлікке қатысты болса, оны жылжымайтын мүлікпен жасалатын мәмілелерді тіркеуші органдарда тіркеу керек [1].

Неке шартында келесілер жазылуы керек: келісім-шарт жасалған күн, акт жасаған нотариустың аты-жөні және неке тараптарының жеке деректері. Неке шарттарын өзгерту тәртібі Италия Азаматтық кодексінің 163-бабында көрсетілген. Меншік режимін таңдау, сонымен қатар неке келісім шартына қосылуы керек, олардың екі түрі бар: *Comunione dei beni* (үйлену тойынан кейін ғана алынған нәрсе) және *Separazione dei beni* (ажырасқан кезде, бәрі өздері алады). Ерлі-зайыптылардың неке құрғанға дейінгі меншігі ортақ мүлікке кірмейді және некені бұзған кезде бөлінуге жатпайды.

Италияда неке шарттарының ерекшелігі мынада: жергілікті билік органдарында ресми тіркеу кезінде неке келісім шартына неке құруға ерік білдіргісі келгендер яғни жұбайы мен ері де, олардың мұрагерлері де қол қояды және сот актісі мақұлданған жағдайда мұндай актіге басында қол қойған азаматтар да сол жерде қол қоюы тиіс және осындай жағдайда өзгертулер заңды болып табылады.

Неке шарттарын жасасу тәртібі мұсылман елдерінің (Сирия, Иордания, Оңтүстік Африка Республикасы, Алжир, Египет және т.б.) құқықтық жүйелерімен де реттеледі. Дүние жүзінің кез-келген жерінде мұсылмандық неке келісім-шарты - бұл әр жұбайы арасындағы өз жауапкершіліктеріне негізделетін міндеттемелер болып табылады.

«Ең маңызды нормалар - бұл неке тұрақтылығы және әрбір ерлі-зайыптының шарт талаптарын орындауы. Екі тарап арасында мұрагерлік орнатуға үлкен рөл беріледі. Ер адам әйелін асырауды барлық нысандарда (тамақ, киім, тұрғын үй және т.б.) қабылдауға міндетті. Ерлі-зайыптылар бір-біріне барлық жақтан ләззат алуға мүмкіндік беруі керек. Мұсылман елдеріндегі күйеудің отбасының басшысы болғандықтан, әйелінің тәрбиесіне құқығын бекіту күйеуінің міндеті болып табылады. Сонымен қатар, неке шартында қалым мен оның төлеу уақыты, әйелдің қалаған кезде ажырасу құқығы және т.б. талқыланады. Неке қию шарифат сотында екі куәгердің-мұсылмандардың, әдетте жас жұбайлардың туыстарының қатысуымен жасалады. [2]

Айта кету керек, әкесі немесе басқа үлкен туысы қыздың келісімінсіз үйлендіре алмайды. Күйеуіне әйелінің рұқсатынсыз әйелдің қалымын немесе оның бір бөлігін алуға тыйым салынады (мұсылман әлемінде тек әйел ғана қалым алуға құқылы). Мұсылмандар атеисттерге, буддистерге, индуисттерге, пұтқа табынушыларға, мушриктерге және жолдан таюшыларға үйлене алмайды. Шарифат мұсылмандарға, еврейлер мен христиандарға үйленуге рұқсат береді, өйткені соңғысының сенімі «жазбасы бар». Егер мұндай некеден шыққан балалар басқа дінді қабылдаса (мұсылман емес), онда неке жарамсыз болып саналады. Неке шіркеуде жасалса немесе мұсылман әйел азаматтық некеден мұсылман емес болса, жарамсыз болып саналады.

Беларусь Республикасының заңнамасында неке келісім шартына тараптар балаларды тәрбиелеудің әдістерін мен тәсілдерін қосуға болатындығы көзделген, сонымен қатар неке келісім шартта басқалардың заңды мүдделері мен құқықтарын бұзбау керектігі көрсетілген.

Тағы айта кететін жайт, неке шарты заңды түрде көзделген ел - Оңтүстік Корея болып табылады. Ері мен зайыбының арасындағы мүліктік қатынастарды ресімдеу түрі ретінде шығарылған, алайда іс жүзінде ол қолданылмайды. Корей еліне осындай

келісімшарт арқылы тіркелген неке жат болып табылады. Неке келісім шартына қойылатын ең бірінші талап – ол барлық заңды формальдылықтарды сақтап және екі тарапта өз еркімен жасауы керек.

Америка Құрама Штаттарының ерлі-зайыптылар үшін неке келісім шарты некеге тұрудың бірден бір міндетті бөлігі болып табылады, олар үшін бұл моральдық бекітілген норма. Егер біздің неке келісімшарт туралы заңнамamız тек мүліктік қатынастарды реттеуге мүмкіндік берсе, онда АҚШ-та неке шартындағы ережелер мүлдем басқа болуы мүмкін, мүліктік және мүліктік емес қатынастардан басқа жеке мәселелер де болуы мүмкін. Бір ғана талап ол – екі жақтың бір-бірінің талаптарына келісуі.

Осылайша, неке шарты әлемдегі көптеген адамдардың өміріне мықтап енуде және оның жасалуы көптеген мемлекеттердің заңдарымен рұқсат етіліп жатыр.

Ал тереңірек салыстыру үшін біздің Қазақстан Республикасының неке келісім шарты мен Америка Құрама Штаттың Айдахо Штаттың алайық. Әрине бұл институттың АҚШ та пайда болу уақыты бізге қарағанда әлдеқайда ерте, сондықтан да өздерінің сонау жылғы практикасына сүйене алатыны сөзсіз.

Қазақстанда неке шарты ерлі-зайыптылардың мүліктік құқықтары мен міндеттерін анықтайды. Бұл белгі неке шарты бойынша жеке мүліктік емес қатынастарды реттеуге тыйым салуды білдіреді. Айта кету керек, АҚШ заңнамасында мұндай шектеу жоқ, бұл ең маңызды айырмашылық, осылайша бұл институтқа деген өзгеше көзқараспен қарайтынын байқауға болады. Америкада мемлекет тек белгілі бір шарттарға жалпы тыйым салады, мысалы, баланың қолдау құқығын шектейді, бұл неке шарттарына түрлі мүліктік емес құқықтар мен міндеттемелерді қосу мүмкіндігін білдіреді.

Айдахо штатының заңдарына келетін болсақ, 32–923 тарауының Айдахо жарғысының 9-бөлімінде неке шартының рұқсат етілген мазмұны көрсетілген, оған сәйкес келісім тараптары мыналар бойынша келісім жасай алады:

- 1) тараптардың әрқайсысының кез-келген мүлікке қатысты құқықтары мен міндеттері, олардың қашан және қайда алынғанына қарамастан;
- 2) өз мүлкін сатып алу, сату, пайдалану, беру, айырбастау, жалдау, тұтыну, жұмсау, тағайындау, мүліктік мүдделер жасау, кепілге салу, ауыртпалық салу, иелік ету немесе басқаша басқару және басқару құқығы;
- 3) ерлі-зайыптылардың ажырасуынан, қайтыс болуынан немесе кез-келген басқа оқиғаның басталуынан кейін мүлікті иемдену;
- 4) жұбайын қолдауды өзгерту немесе тоқтату;
- 5) келісім ережелерін сақтауды қамтамасыз ету үшін өсиет, сенімхат немесе өзге де келісімдер жасау;
- 6) мүлікке иелік ету және қайтыс болған жағдайда өмірді сақтандыру бойынша жеңілдіктерді тағайындау;
- 7) келісім жасауды реттейтін заңды таңдау;
- 8) кез келген басқа мәселелер, оның ішінде олардың жеке құқықтары мен міндеттері, бірақ мемлекеттік саясатты немесе қылмыстық жаза қолданатын заңнамалық актіні бұзбай жасауы.[3]

Бұл тұжырымда заң шығарушының позициясы айқын көрінеді, бұл неке шартында жеке мүліктік емес қатынастарды реттейтін ережелерді біріктіруге мүмкіндік береді, алайда, бұл жерде ҚР Неке және отбасы Кодексінің 41 бабының 1 тармағында керісінше анық көрсетілген: сот алдындағы келісім ерлі-зайыптылар арасындағы жеке мүліктік емес қатынастарды реттей алмайды [4].

Салыстырудың келесі бір тармағы - неке шартын өзгерту мүмкіндігі мен тәртібі. Қазақстан заңнамасында яғни Неке және отбасы туралы кодексінің 42 - бабында неке келісім шартына кез-келген уақытта ерлі-зайыптылардың келісімі бойынша немесе сот шешімі бойынша өзгерту және бұзу мүмкіндігі қарастырылады. Сонымен қатар неке шартын орындаудан біржақты бас тартуға жол берілмейді. Ал Айдахо штатының 32 -жарғысының 922 тараудың 9 бөлімінің 32 бабында некеге тұрғаннан кейін неке шартын тараптар жазбаша қол қойылған келісіммен ғана өзгертілуі немесе күшін жоюы мүмкіндігі көрсетілген [5].

Осылайша, неке шарты бойынша өзара түзету нысаны ерекшеленбейді. Келісімнің күшін жою мәселесіне ерекше қызығушылық тудырады. Қазақстанның заңнамасына сәйкес, мәмілелерді жарамсыз деп танудың жалпы негіздерінен басқа, бірден-бір неке келісім шартқа қатысты рұқсат етілген себеп егер келісімнің шарттары жұбайын өте қолайсыз жағдайға қалдыруы. Айдахо Штатының 32 жарғысының 925 тарауының 9 бөліміне сәйкес, егер бір тарап келісімшарт бойынша екінші тараптың мүлкі, мүліктік құқықтары мен міндеттемелері туралы сенімді және толық ақпарат алмағандығын, сондай-ақ басқа тараптың өз міндеттемелерін өз еркімен орындамағаны туралы дәлелдесе, бір тарап келісім бойынша міндеттемелерін орындау міндеттемесінен босатылады.[6].

Осыдан Американың заңнамасы неке шартының тараптарының бірінің өз міндеттемелерін орындаудан босатылуына мүмкіндік беретін жағдайлардың кең шеңберін ажырататынын байқауға болады. Қазақстандық заңнамадан осындай айырмашылықты АҚШтың неке туралы келісімшартқа жүгінудің ұзақ тәжірибесі және қарастырылатын мәселені реттеу қажеттілігінің болуымен түсіндіруге болады, өйткені заңнамалық деңгейде әлеуметтік қатынастардың барлық түрлерін егжей-тегжейлі реттеу қоғамдағы осы реттеудің қажеттілігімен байланысты. Салыстыруды қорытындылай келе, бірқатар қорытынды жасауға болады. Қазақстан мен Америка Құрама Штаттарындағы неке келісім шарттың заңды табиғатында еш айырмашылығы жоқ, себебі екі елдің заңнамалық жүйесінде келісім шарттың барлық белгілері бар және неке келісімі тараптардың ерікті түрінде ұсынылғаны. Алайда, бұл институтты АҚШ-тағы қолдану тәжірибесі, неке шартын қолдануды реттеуге байланысты бірқатар мәселелерді егжей-тегжейлі реттеуге мүмкіндік береді. Қарым-қатынастардың сипатында бірқатар маңызды айырмашылықтар бар, олардың реттелуіне Қазақстан мен Америка арасындағы неке келісімі рұқсат етілген, атап айтқанда, АҚШ заңы неке шартына ерлі-зайыптылардың жеке мүліктік емес қатынастарын реттейтін ережелерді қосуға мүмкіндік береді ал мұндай мәселелерді Қазақстан заңнамасы неке шарты нысанына қосуға үзілді-кесілді тыйым салады. Салыстырмалы заңнамалық жүйелерде шарттың осы түрін жасасудың нысаны мен әдісінің мәселелеріне келетін болсақ, айтарлықтай айырмашылықтар жоқ. Неке келісімнің күшін жою үшін АҚШ-та қарастырылған неке келісім-шартты қолдану тәжірибесі заңнаманың деңгейінде бірқатар аспектілерді неғұрлым егжей-тегжейлі шешуге мүмкіндік береді. Маңызды айырмашылық - бұл соттан тыс келісім шарттарымен реттеуге заңды түрде рұқсат етілген қатынастар түрі.

Қазақстанның Неке және Отбасы туралы кодексі ерлі-зайыптылардың арасындағы жеке мүліктік емес қатынастарды реттеуге тыйым салады, ал Айдахо заңдары адам құқығының мойындалғанына қарамастан мұндай реттеуге рұқсат береді. Қазақстанның Конституциясының ережелеріне сәйкес, жеке мүліктік емес қатынастарды келісім шарттарымен реттеу мүмкін емес екені көрініс табады, мұндай

реттеу тек қоғамдық тәртіпті сақтау үшін қажет болған жағдайда заңнамалық деңгейде жүзеге асырылуы мүмкін.

Қазіргі таңда неке-отбасылық қатынастар өздерінің терең тамырларымен біртіндеп қайта құрылды, бірақ белгілі әр халықтың мәдениетінің ерекшеліктеріне сай аздап басқаша қолданыста. Осыған қарамастан, осындай өзгерістердің нәтижесінде әртүрлі елдер үшін ортақ болып табылатын отбасылық-неке қатынастарының негізгі қағидалары қалыптасты, олар- неке, ерлер мен әйелдердің тең мәртебесі, некеге тұру шарттары, моногамия және т.б. туралы түсінік береді. Отбасы - бұл ең бірінші нәтиже, ал ең бастысы ол өркениетті құрушы . Отбасы - қоғамның әлеуметтік және экономикалық дамуының маңызды көзі.

Бізді қызықтыратын дүние неке шарты, бізге белгілі болғандай, адамзат қоғамының өміріндегі жаңалық еместігі. Бүгінгі таңдағы өмірдің қажеттіліктері және білімге деген қажеттілік бізді дәстүрлі түрде өткен жылдардағы қоғамдарға, мыңдаған жылдар бұрынғы әлеуметтік прогресті және оны жүзеге асыруға түбегейлі жүгіндіреді. Рим заңы ерлі-зайыптылардың тең құқығымен және ажырасудың толық еркіндігімен неке еркі нысанын құра отырып, некені реттеуде басқа халықтардан әлдеқайда озып, үлкен тарихи секіріс жасады.

Ерлі-зайыптылар арасындағы қатынастар күрделі және алуан түрлі. Алайда, бұл қатынастардың көбісі заңмен реттелмейді. Олардың арасында мүліктік және жеке мүліктік емес қатынастар бар. Ерлі-зайыптылар неке кезінде толық азаматтық құқық қабілеттілікте болады. Неке қатынастарының бір бөлігі ретінде ерлі-зайыптылардың бірқатар құқықтары мен міндеттері өзгертіліп, жаңа құқықтар мен міндеттер пайда болады. Сондықтан да неке келісім шарты көптеген мәселелердің шешімі бола алатыны шүбәсіз.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Гаспарян А.С., Атрохова Е.С. Брачный контракт. Гарантия семейного счастья. Ростов н/Д: Феникс, 2004. С. 99.
2. Гаспарян А.С, Атрохова Е.С. Указ. соч. С. 119
3. Idaho Statutes, the official website of the Idaho Legislature. Available at: <https://legislature.idaho.gov/statutesrules/idstat/> (in English).
4. ҚР-ның Неке және отбасы туралы Кодексі 2011 жылғы
5. Idaho Statutes, the official website of the Idaho Legislature. Available at: <https://legislature.idaho.gov/statutesrules/idstat/> (in English).
6. Idaho Statutes, the official website of the Idaho Legislature. Available at: <https://legislature.idaho.gov/statutesrules/idstat/>, Senate Bill No. 1073, the official website of the Idaho Legislature. Available at: <https://legislature.idaho.gov/sessioninfo/2005/legislation/S1073/> (in English).

УДК 347.45/.47

НЕКОТОРЫЕ ВОПРОСЫ СТРАХОВЫХ ВЫПЛАТ ОТ НЕСЧАСТНЫХ СЛУЧАЕВ И ПРОФЕССИОНАЛЬНЫХ ЗАБОЛЕВАНИЙ

Сактаганова Индира Советовна
Кандидат юридических наук, профессор
Евразийского Национального университета им. Л.Н. Гумилева

Аннотация: В научной статье рассматриваются особенности уплаты страховых выплат работодателем работнику по каждому виду обязательного социального страхования, которые устанавливаются законами о соответствующих конкретных видах страхования. Поэтому при организации работы по определению базы по страховым взносам, их начислению следует учитывать требования и иных законов, а также подзаконных актов, принятых в их развитие. Указанная особенность рассмотрена автором применительно к социальному страхованию на производстве.

Ключевые слова: страховые выплаты, страхование, несчастный случай, страховая система, величина тарифа, предприятие, компенсации.

В рамках исследования по научно-технической программе «Риск - ориентированные организационно-экономические механизмы обеспечения безопасного труда в условиях современного Казахстана» проведен анализ информации по подпрограмме «Научное обоснование бюджетирования и классификации затрат предприятия на обеспечение безопасного труда».

Страховые выплаты по обязательному страхованию от несчастных случаев на производстве и заболеваний начисляются и уплачиваются работодателями (страхователями). Вместе с тем, не на все начисленные работнику выплаты начисляются указанные взносы.

Рассмотрим законодательные нормы в зарубежных странах, касающиеся выплат, на которые начисляются страховые взносы от происшествий и профессиональных заболеваний, а также возникающие по ним разногласия.

Необходимо отметить, что модель общественного страхования от несчастных случаев на производстве и профзаболеваний Германии имеет больше чем вековую историю. В то же время ее нельзя назвать устаревшей, и в данный момент опыт профессионального страхования Германии представляется весьма интересным для казахстанской системы социального страхования.

Система страхования в Германии охватывает три направления экономической деятельности и содержит 110 страховых организаций: 35 промышленных, больше 20 сельскохозяйственных, больше 50 муниципальных, которые страхуют посредством госбюджета государственных служащих, лиц без определенной профессии, студентов, школьников, воспитанников младенческих садов. Участие в них, за редким исключением, носит неукоснительный характер, что способствует оптимизации дифференцированного подхода к страхованию и более широкому охвату страхованием различных слоев населения и реализации принципа обязательности социального страхования [1].

Главными принципами организации немецкой системы представляется ее основательность в обеспечении многосторонней общественной защиты

пострадавших на производстве, реализуемой путем замены ответственности работодателя на соответствующую общественно-правовую обязанность системы страхования.

Возмещение ущерба имеет следующую особенность: пострадавший не несет никаких расходов, даже в случаях явных нарушений техники безопасности с его стороны, за исключением умышленного. Обеспечение страховыми пособиями здесь рассматривается в качестве общего принципа, и вопрос виновности вынесен за рамки сферы работник-работодатель. Возмещение осуществляется вне зависимости от формального подтверждения страховых отношений и уведомления работодателем страховщика, что обеспечивает более надежную и эффективную защиту прав застрахованных. Проведение реабилитации осуществляется специализированными клиниками, которые являются особыми учреждениями, попадающими под действие специальных положений.

По сравнению с Германией базу страхования от несчастных случаев Швеции представляет национальная система, финансируемая из госбюджета и путем налогообложения предпринимателей. Система охватывает 4,2 млн. чел. и основана на принципах: обязательности; дополнения к общей системе страхования; экономического механизма - возмещения восполняемых потерь (моральный ущерб возмещается через дополнительные системы страхования - по коллективному договору); компенсации потерянного работником дохода.

Субъектами страхования является всегда экономически функциональное население: работники, работодатели, самозанятые, обучающиеся системы среднего и высшего образования с наличием производственной практики.

Большинство рынка труда использует дополнительную систему страхования, охватывающую 3,3 млн. чел. и основанную на коллективных контрактах между социальными партнерами - организациями работодателей и профсоюзами. В Швеции кардинально сформировано профсоюзное движение, действует 5 крупных профсоюзов.

Кроме того, практикуется индивидуальное страхование, охватывающее около 400 тыс. чел. и групповое страхование категорий трудящихся с преобладанием коллективного характера труда (спортсмены и др.), охватывающее 900 тыс. чел. [2]

Программа вспомогательного коллективного страхования работает по принципу «отсутствия вины» при подаче требования о компенсации. Деятельность данной системы не регулируется законодательством и с точки зрения закона ее наличие не обязательно, однако такая система работает на основе эффективного партнерства между работодателями и профсоюзами.

Генеральным принципом законодательства Швеции представляется правило, гласящее, что к рассмотрению принимаются заявления всех застрахованных со всеми особенностями их организмов. Этот принцип может привести к возникновению существенных трудностей при оценке проблем со здоровьем, так как в Швеции не существует официально принятого списка профессиональных заболеваний. Поэтому сложность отнесения заболеваний к профессиональным, которое заключается в подтверждении истинных причин заболевания, является очень трудным делом и, следовательно недостатком шведской системы [3, с.160].

В Финляндии страхование от происшествий реализовывают 16 негосударственных компаний, активность которых согласовывает Федерация организаций страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний, сотрудничающая с профсоюзами, работодателями,

Министерством социального обеспечения и здравоохранения. Контроль этой сферы деятельности осуществляет Парламент.

В Бельгии конструкция страхования раздроблена для две подсистемы: страхования от несчастных случаев, возглавляемая соответствующим государственным фондом и страхования от профзаболеваний.

Страхование от несчастных случаев осуществляется в основном 19 частными компаниями, объединенными в Союз ЧСК, принцип организации и контроль за деятельностью которых, сходны с финской моделью.

Союз был создан в целях координации по установлению одинаковых страховых тарифов для одних и тех же видов деятельности. Существует около 900 видов экономической деятельности (в соответствии с европейской кодификацией) и примерно столько же тарифов [4]. Предприятию представляется базовая величина тарифа для данного вида экономической деятельности и с учетом состояния безопасности и гигиены труда устанавливается индивидуальный страховой тариф.

При установлении персонального тарифа предусматривается динамика травматизма и степень его тяжести. Страховщики анализируют состояние безопасности и гигиены труда на предприятии и могут рекомендовать реализовать мероприятия, каким уделяется большое внимание.

Французская система считается одной из самых сложных, но она закладывает принципы введения схемы страхования от несчастных случаев в рамках общей системы социального страхования. Размер страховых взносов при этом виде страхования должен обеспечивать достаточные средства для предотвращения несчастных случаев на производстве и в то же время обеспечивать основные расходы, связанные с риском несчастных случаев на производстве. Взносы, уплачиваемые работодателями Франции, начиная с 1946 г., покрывают расходы на компенсации за эти случаи и заболевания [3].

Система страхования от несчастных случаев Японии находится под контролем правительства, которое собирает с работодателей страховые взносы, рассчитываемые путем умножения общей заработной платы, выплачиваемым всем работникам на предприятии в год на ставку страхового взноса. Ставка определяется для каждой категории предприятий, принимая во внимание уровень несчастных случаев в прошлом году и другие факторы. Оценочная система применяется при определении ставки страхового взноса для различных отраслей промышленности.

Специальные исключительные меры по увеличению или снижению взносов, определяемые посредством оценочной системы, начиная с 1997 г. принимаются к малым и средним предприятиям, которые ввели специальные мероприятия по защите безопасности и здоровья своих работников.

Каждое социально ориентированное государство гарантирует своим гражданам компенсации за несчастный случай или профзаболевание, при этом системы компенсаций изменяются от страны к стране. Существуют государства, например Голландия, которые предоставляют эти компенсации через общее социальное законодательство без специального законодательства о трудовых увечьях. Подобная система существует в Норвегии, но в ней пособия из общей схемы социального обеспечения дополняются специальными компенсационными выплатами за медицински подтвержденную инвалидность и трудовые увечья. Мировой опыт свидетельствует о разнообразии организационно-правовых форм социального страхования. Способы организации руководства данными системами изменяются в зависимости от степени участия государства (от полного

государственного контроля до страховых учреждений, руководство которыми осуществляется непосредственно членами этих объединений и профсоюзами). Во всех случаях установленные законодательством системы находятся под защитой государства. Это объясняется тем, что участие государства в самоуправляемых системах позволяет минимизировать нежелательные явления, возникающие в случаях, когда системы управляются только государством или только на основе самоуправления [5].

Рассмотрим законодательство в Республике Казахстан. В соответствии со статьей 19 Закона РК «Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» от 7 февраля 2005 г. (далее-Закон) возмещение вреда, связанного с утратой заработка (дохода) работником в связи с установлением ему степени утраты профессиональной трудоспособности от пяти до двадцати девяти процентов включительно, осуществляется страхователем согласно трудовому законодательству Республики Казахстан.

Также, согласно этой же статье Закона ежемесячная страховая выплата, причитающаяся работнику в качестве возмещения вреда, связанного с утратой заработка (дохода) работником в связи с установлением ему степени утраты профессиональной трудоспособности от тридцати до ста процентов включительно, осуществляется страховщиком.

В соответствии со статьей 19 Закона размер среднего месячного заработка (дохода), учитываемый для расчета подлежащего возмещению утраченного заработка (дохода), не превышает десятикратного размера минимальной заработной платы, установленной на соответствующий финансовый год законом о республиканском бюджете, на дату заключения договора обязательного страхования работника от несчастных случаев [6].

Страховая выплата, причитающаяся в качестве возмещения вреда, связанного с утратой заработка (дохода) работником в связи с установлением ему степени утраты профессиональной трудоспособности на срок менее одного года, осуществляется страховщиком ежемесячно на основании договора аннуитета. При этом первая страховая выплата осуществляется страховщиком в течение семи рабочих дней с момента представления документов, предусмотренных пунктом 2 статьи 20 настоящего Закона [6].

Страховая выплата, причитающаяся в качестве возмещения вреда, связанного с утратой заработка (дохода) работником в связи с установлением ему степени утраты профессиональной трудоспособности на срок один год и более, осуществляется в виде аннуитетных выплат в пользу работника в течение срока, равного сроку установления либо продления (переосвидетельствования) степени утраты профессиональной трудоспособности работника в соответствии с договором аннуитета, заключенным со страхователем в соответствии со статьей 23 настоящего Закона, но не более срока достижения работником пенсионного возраста, установленного законодательством Республики Казахстан о пенсионном обеспечении.

Из страховых выплат, осуществляемых страховщиком в качестве возмещения вреда, связанного с утратой заработка (дохода), удерживаются и перечисляются обязательные пенсионные взносы в единый накопительный пенсионный фонд.

Страховая выплата по возмещению вреда, связанного со смертью работника при наступлении несчастного случая, а также по причине ухудшения его здоровья

вследствие произошедшего несчастного случая, осуществляется в виде аннуитетных выплат в пользу лиц, имеющих согласно законам Республики Казахстан право на возмещение вреда, в течение срока, установленного Гражданским кодексом Республики Казахстан.

Порядок расчета аннуитетных выплат по договору аннуитета определяется нормативным правовым актом уполномоченного органа по регулированию, контролю и надзору финансового рынка и финансовых организаций.

В случае ликвидации юридического лица, признанного в установленном порядке ответственным за вред, причиненный жизни и здоровью, договор аннуитета заключается с пострадавшим работником либо лицом, имеющим согласно законодательным актам Республики Казахстан право на возмещение вреда в связи со смертью работника, в порядке, предусмотренном настоящим Законом.

Возмещение дополнительных расходов, вызванных повреждением здоровья работника в случае установления ему степени утраты профессиональной трудоспособности, осуществляется страховщиком на основании документов, подтверждающих эти расходы, представленных работником либо лицом, понесшим эти расходы. При этом возмещению не подлежат расходы на медицинскую помощь, предоставляемую в рамках гарантированного объема бесплатной медицинской помощи и в системе обязательного социального медицинского страхования.

Страховые выплаты по возмещению дополнительных расходов, вызванных повреждением здоровья, осуществляются страховщиком в пределах размеров, установленных настоящим пунктом, в течение семи рабочих дней с момента представления работником либо лицом, понесшим эти расходы, документов, подтверждающих эти расходы.

Совокупные страховые выплаты по возмещению дополнительных расходов, вызванных повреждением здоровья, осуществляются страховщиком по соответствующей первично установленной степени утраты профессиональной трудоспособности в пределах размеров, определенных частью второй настоящего пункта.

В случае смерти пострадавшего работника лицу, осуществившему его погребение, страховщиком возмещаются расходы на погребение в размере ста месячных расчетных показателей.

В случае, если размер страховой выплаты (страховых выплат) и (или) расходов на погребение, предусмотренных настоящей статьей, превышает размер страховой суммы, установленной договором обязательного страхования работника от несчастных случаев, разница уплачивается страховщику за счет страхователя.

Расходы, связанные с переводом страховой выплаты, производятся за счет страховщика.

Размер расходов, вызванных повреждением здоровья, возмещаемых работодателем в период установления степени утраты трудоспособности, не может превышать двести пятьдесят месячных расчетных показателей, установленных на соответствующий финансовый год законом о республиканском бюджете, на момент выплаты.

Выплата по возмещению **расходов**, вызванных повреждением здоровья, осуществляется на основании документов, подтверждающих эти расходы, представленных работником либо лицом, понесшим эти расходы. При этом возмещению не подлежат расходы, которые входят в гарантированный объем

бесплатной медицинской помощи в соответствии с законодательством Республики Казахстан в области здравоохранения.

Из вышеизложенного необходимо отметить, что возмещение расходов, вызванных повреждением здоровья, возмещается работодателем в случае:

1. Установления пострадавшему работнику степени утраты трудоспособности от 5 до 29% включительно;
2. Представления заключения, что пострадавший работник нуждается в дополнительных видах помощи и уходе;
3. Если дополнительные виды помощи и уход не входят в гарантированный объем бесплатной медицинской помощи;
4. Предъявления документов, подтверждающих понесенные расходы [7].

Список использованной литературы:

1. Абрамов С.В., Куделина Л.А., Мелехин А.И. Германская модель социального страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. // Вестник ФСС, 2001. - № 3.
2. Збышко Б.Г. Пути совершенствования страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний // Справочник специалиста по охране труда. -2003, № 11.
3. Обязательное социальное страхование от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний. Учебное пособие /Под ред. В.Н. Говоркова. -М.: НЦ ЭНАС, 2003. -160 с.
4. Збышко Б.Г. Пути совершенствования страхования от несчастных случаев на производстве и профессиональных заболеваний // Справочник специалиста по охране труда. -2003, № 11.
5. Фильев В.И. Социальное страхование в России и зарубежных странах. Практическое пособие. -М.: Интел-Синтез, 1997. -176 с.
6. Закон РК Об обязательном страховании работника от несчастных случаев при исполнении им трудовых (служебных) обязанностей» 7 февраля 2005 года.
7. Трудовой кодекс Республики Казахстан от 23 ноября 2015 года № 414-V ЗРК.

ӘӨЖ:343.3

ЮВЕНАЛДЫ ӘДІЛЕТ: ҚАЛЫПТАСУ ПАРАДИГМАСЫ ЖӘНЕ ЭВОЛЮЦИЯСЫ

**Амангелдіұды Арман-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Ильясова И.С.-құқық магистірі., Асқарбекқызы Н.-заң ғылымдарының
кандидаты**

Резюме:

Не было обязанности защищать права детей, формировать особый регламент судопроизводства в случае несовершеннолетних, совершивших противоправные производства. В римском превосходстве, в последующих правовых документах

Средневековья и особенно в законодательстве круга европейских территорий XVIII-XIX вв. он пытался защитить привилегии несовершеннолетних и защитить их после жестокого наказания. совершенное действие.

Summary:

There was no obligation to protect the rights of children, to form special rules of procedure in the case of minors who committed illegal proceedings. In Roman supremacy, in subsequent legal documents of the Middle Ages and especially in the legislation of the circle of European territories of the XVIII-XIX centuries, he tried to protect the privileges of minors and protect them after cruel punishment. the perfect action.

Ювеналды әділет (лат. juven?lis-жас; лат. j?stitia-сот төрелігі) - кәмелетке толмағандар жасаған қылмыстар туралы істерге сәйкес сот төрелігін жүзеге асыратын мемлекеттік органдар жүйесінің батыстық моделінің құқықтық негізі.

Үшін қазіргі тәулігіне кең тараған келесі анықтамалар беру "ювенальная юстиция":

1) қылмыстық жазаланатын тарих жасаған және қылмыстық жауаптылық жасына жеткен кәмелетке толмағандардың қылмыстары туралы істерге сәйкес ерекше сот ісін жүргізу тәртібін белгілейді;

2) қылмыс субъектісі сияқты балаға байланысты нормалар мен институттардың тәртібі оның жасы мен қылмыс санаттары арқылы дербес;

3) өзіне лайықты заңнаманы ғана емес, сонымен бірге өзінің тағайындауымен кәмелетке толмағандардың артықшылықтары мен заңды мүдделерін қорғауды қамтитын үкіметтік және кейбір органдар мен ұйымдар кешенін; кәмелетке толмағандардың жағдайында сот төрелігінің қолданылуын; кәмелетке толмағандардың қылмысы үшін ден қоюды қамтитын тәртіп болуға тиіс.

Төтенше үкімнің оңтайлы болып көрінетінін анықтаймыз, өйткені оны негіз ретінде қабылдау оқиғасында ювеналды әділет заңдары максималды шекарада жүзеге асырылуы мүмкін, бұл оны жалпы Әділет шеңберінен бөлуді анықтайды: жақсырақ қорғаныс бағдары; әлеуметтік қанықтыру; максималды есепке алу процедуралық өндірістердің болуы және кәмелетке толмағандардың жеке басының жағдайында процедуралық шешімдер қабылдау.[1]

Балалардың құқығын қорғау, құқыққа қайшы іс жүргізулер жасаған кәмелетке толмағандардың жағдайында сот ісін жүргізудің ерекше регламентін қалыптастыру міндеті болған жоқ. Римдік артықшылықта, орта ғасырлардың кейінгі құқықтық құжаттарында және әсіресе XVIII-XIX ғасырлардағы еуропалық аумақтар шеңберінің заңнамасында. кәмелетке толмағандардың артықшылықтарын қорғауға және оларды қатал жазадан кейін қорғауға тырысты. мінсіз әрекет.

Ортағасырлық Еуропада әр түрлі салалардағы баланың артықшылықтарын қорғау міндеті іс жүзінде талқыланды. Балалар үлкендер сияқты бірдей қол ұстасып жүрді және олардың жағдайында қылмыстық жазалардың бейнелері әрдайым қолданыла алады. Тек ішінара аумақтарда балаларды әлеуметтік қорғау міндетіне белгілі құрмет көрсетілді.

Мақалада шетелдік аумақтар мен Қазақстан Республикасындағы ювеналды әділет институтының білімі мен эволюциясы туралы көптеген сабақтар қарастырылған. Халықаралық ювеналды әділеттіліктің құқықтық табиғатының тарихи қалыптасқан заңдылықтарын талдау нәтижесінде әлемдік қоғам князьдіктерінің ювеналды әділет ұлттық модельдерінде олардың құрылуының құрылымында, сондай-ақ олардың юрисдикциялық құзыретіндегі апогейлерде

көптеген сәйкессіздіктер өмір сүретін бөлігі туралы қорытынды жасалды, бірақ олардың тағдырының негізгі және бастапқы идеялары біртұтас, бұл князьдіктердің ұлттық заңнамасында тең жауап тапты. Мақалада Қазақстан Республикасында ювеналды әділет жүйесін құрудың іс-әрекеті талданған. Кәмелетке толмағандар артықшылықтарының халықаралық стандарттары Қазақстан Республикасының Конституциясына және заңнамасына имплементацияланған. Ювеналды әділет тұжырымдамасын дамыту негізінде Конституциялық-құқықтық деңгейде Қазақстанда бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. Облыстар мен Республикалық маңызы бар қалаларда 19 ювеналдық кеңес жұмыс істейді, олардың шеңберіне білікті инспектор-психологтар енгізілген. Әрбір аймақтық прокуратурада кәмелетке толмағандардың артықшылықтарын сақтағаннан кейін қадағалайтын арнайы жолдас айналысады, көптеген қалаларда прокуратура органдарында ювеналды әділет бөлімшелері бар. Жергілікті полиция қызметінің құрамында ювеналдық полиция бөлімшесі жұмыс істейді. Мамандандырылған және адвокатура тәртібі: мамандандырылған ювеналды заң кеңестері әсер етеді. Балалардың артықшылықтарын әдемі қамтамасыз ету ережесі Мемлекеттік органдардың қызметінде басымдық ретінде белгілі. Мақалада шетелдік аумақтар мен Қазақстан Республикасындағы ювеналды әділет институтының білімі мен эволюциясы туралы көптеген сабақтар қарастырылған. Халықаралық ювеналды әділеттіліктің құқықтық табиғатының тарихи қалыптасқан заңдылықтарын талдау нәтижесінде әлемдік қоғам князьдіктерінің ювеналды әділет ұлттық модельдерінде олардың құрылуының құрылымында, сондай-ақ олардың юрисдикциялық құзыретіндегі апогейлерде көптеген сәйкессіздіктер өмір сүретін бөлігі туралы қорытынды жасалды, бірақ олардың тағдырының негізгі және бастапқы идеялары біртұтас, бұл мемлекеттің ұлттық заңнамасында тең жауап тапты. Мақалада Қазақстан Республикасында ювеналды әділет жүйесін құрудың іс-әрекеті талданған. Кәмелетке толмағандар артықшылықтарының халықаралық стандарттары Қазақстан Республикасының Конституциясына және заңнамасына имплементацияланған. Ювеналды әділет тұжырымдамасын дамыту негізінде Конституциялық-құқықтық деңгейде Қазақстанда бірқатар іс-шаралар жүзеге асырылды. Облыстар мен Республикалық маңызы бар қалаларда 19 ювеналдық кеңес жұмыс істейді, олардың шеңберіне білікті инспектор-психологтар енгізілген. Әрбір аймақтық прокуратурада кәмелетке толмағандардың артықшылықтарын сақтағаннан кейін қадағалайтын арнайы жолдас айналысады, көптеген қалаларда прокуратура органдарында ювеналды әділет бөлімшелері бар. Жергілікті полиция қызметінің құрамында ювеналдық полиция бөлімшесі жұмыс істейді. Мамандандырылған және адвокатура тәртібі: мамандандырылған ювеналды заң кеңестері әсер етеді. Балалардың артықшылықтарын әдемі қамтамасыз ету ережесі Мемлекеттік органдардың қызметінде басымдық ретінде белгілі. Ювеналды әділет институтын дамыту іс-әрекеті ювеналды әділет жүйесін құрумен қатар жүруі керек, оған Әділет және прокуратура жүйесіндегі кәмелетке толмағандарға, қалыптастыру мен тәртіпке, адвокатура мен тұжырымдарға, сондай-ақ арнайы әлеуметтік қызметтерге сәйкес мамандандырылған бөлімшелер кіруі керек.

Әдістер мен материалдар

Қазақстан Республикасы ювеналды әділет органдарының қоғамдық институттармен өзара іс-қимылын талдау жүргізудің келесі тәсілдері қолданылды: тарихи-құқықтық талдау; салыстырмалы-күшіктік әдістер — талдау және синтездеу; индукция және шегеру, модельдеу, формализация, логикалық; қолөнердің отандық

және халықаралық әдіснамасын салыстыруға мүмкіндік беретін аналитикалық әдістерге қарсы, ювеналды әділет органдарын ұйымдастыру және белсенді.

Талқылау

Өзінің өмір сүру кезеңінен кейін-ғасырдан астам уақыт өткен соң, ювеналды әділет, оның дамуындағы барлық қиындықтар мен қарама-қайшылықтарға қарсы, шеңбердің кейбір аймақтарында бедел мен тануды игере алды.

Сонымен қатар, ежелгі патшалықтарда үкіметтік органдар кәмелетке толмағанның қоғамдағы құқықтық жағдайын реттейтін заңнамалық құжаттарды қолдана отырып, оның құқықтық мәртебесін алдын-ала анықтады, оның физиологиялық және психологиялық дамуының сирек жағдайларын ескере отырып, кәмелетке толмағанның артықшылықтары, еріктері, өмірі мен әлеуметтік дамуының ауыртпалығын бейнелейтін ұйымдастырушылық-құқықтық шаралар кешенін өткізді. Ежелгі Римде жоғары білімді заң жүйесімен әкелік биліктің ұлттық институты дамыды-құқықтық мәртебе мен кәмелетке толмағандарды құқықтық қорғау сабақтарын анықтаудың классикалық римдік формасы құрылды.

Ювеналды әділет жүйесін құрудың болуын ескеру қажет, бұл әділет түрі көбінесе кәмелетке толмағандардың жағдайында істерді бастан кешіретін мамандандырылған сот органдарымен ғана байланысты. Алайда, неғұрлым кең әлеуметтік ауқымда кәмелетке толмағандардың жағдайындағы сот төрелігі тәртібі кәмелетке толмағандардың артықшылықтарын, құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау және қорғау жүйесін сипаттайды, ол кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған кеңестің жанында құқық қорғау органдарының әртүрлі мамандандырылған қызметтерін, қадағалаусыз, панасыз және кәмелетке толмағандардың қылмыстарының алдын алу жүйесінің органдары мен мекемелерін, адвокатураны, қоғамдық және құқық қорғау ұйымдарын біріктіреді.

Мұның болуы ювеналды әділет тәртібі балалардың міндеттерін мүлдем жоспарламайтын, бірақ белгілі бір өмірлік жағдайда заңмен қақтығысқа түскен кәмелетке толмаған құқық бұзушының нақты міндетін қамтитын лоскада болады. Демек, ювеналды әділеттіліктің қолайлы жұмыс істеуі мен дамуы оның көп сатылы көрінісі бар белсенді жүйесін қамтамасыз ететін арнайы жүйеден тыс мүмкін емес және әділеттілікке қарағанда үкіметтік қызметтің неғұрлым кең саласын қоршауы керек. Осыған байланысты біз ювеналды әділет тәртібі кейінгі органдардан, мекемелерден және басқа да құрылымдардан болуы керек екенін анықтаймыз:

1. мемлекеттік органдар мен мекемелер:

-ҚР Білім және ғылым министрлігінің Балалардың артықшылықтарын қорғау жөніндегі кеңесі (үйлестіруші орган ретінде);

-кәмелетке толмағандардың істері жөніндегі мамандандырылған ауданаралық Сенаттар (қоспағанда). - СДН). Екінші буынның қорытындыларында бірінші сатыдағы кеңестердің ювеналдық судьяларымен бірлесіп, жалпыға бірдей юрисдикция кеңестерінің жүйесі шеңберінде ювеналдық кеңестер жүйесін құруға ниет білдірген ювеналдық құрамдар құру қажет;

-кәмелетке толмағандардың және оның өңірлердегі (облыстардағы)делдалдарының артықшылықтарына сәйкес Уәкілдің міндетін енгізу;

- кәмелетке толмағандардың істері бойынша қамқорлық;

- қызметі ювеналдық бейіндегі сабақтармен байланысты мамандандырылған органдар және (немесе) органдар мен мекемелердің (Әділет, үй істері, Денсаулық сақтау, қалыптастыру, мәдениет, әлеуметтік қорғау, әлеуметтік қамсыздандыру, қорғаншылық және қамқоршылық және т. б.) мамандандырылған бөлімшелері;

- ювеналды прокурорлар, тергеушілер,
- пенитенциарлық жүйе мекемелері;

Ювеналды әділет жүйесінің маңызды қағидаты кәмелетке толмағанның артықшылықтары мен заңды мүдделерін сот қорғауының басымдығы болып табылады, атап айтқанда: әрқашан кәмелетке толмағанға қол тигізетін шешімдерді тек Сенат кәмелетке толмағандардың істері бойынша қабылдауға міндетті. Осыған байланысты, кәмелетке толмағандардың істері бойынша арнайы сот төрелігі жүйесін қарау басталады, оның қатысуы орталық буын -мамандандырылған сенат-әр түрлі органдармен, ұйымдармен, мекемелермен және әлеуметтік қызметтермен тығыз қарым-қатынаста болатын, кәмелетке толмағандар сияқты, кәмелетке толмаған профиль сабақтарымен айналысатын юрисдикция кешені. сотқа қатысады, себепсіз және кейіннен сот шешімін шығару. Кәмелетке толмағандардың істері бойынша сот төрелігін реформалаудың әрекеті халықаралық стандарттарға сәйкес келетін кәмелетке толмағандардың артықшылықтарын қорғаудың ювенальды жүйесінің жұмысын жүргізуге міндетті. Айтарлықтай ескерілсін, ол әлеуметтік қанықтығы ювенальды әділет алмайды қол жеткізілді синклитом без қатысуға тарту процесінде білгірлерінің басқа да қызмет көрсету мекемелері.

Бұрынғы салдары мен сот отырысы барысында кәмелетке толмаған құқық бұзушылық жасаған кәмелетке толмаған адамның жағдайында қылмыстық қудалауды тоқтатудың әдісі мен әдісін белгілейтін нормалар бірден енгізіледі, оның жағдайында тәрбиелік қарсы іс-қимылдың мәжбүрлі шекаралары қолданылады. Кәмелетке толмағандардың дұрыс жұмыс істеуі үшін жер бетінде мамандандырылған кадрларды даярлау жүйесін құру қажет. Аталған субъектілерге қатысты құқықтық, медициналық, психологиялық және басқа да сабақтарды терендетіп зерделеу үшін кәмелетке толмағандардың әлеуметтік-құқықтық күзетін бөлудің педагогикалық бейіндегі жоғары оқу орындарының қатысуын алдын ала ұйымдастыру қажет, құқықтық бейіндегі жоғары оқу орындарының қатысуы - ювеналды әділет органдары үшін судьяларды, құқық қорғау органдарының көмекшілері мен қорғаушыларды даярлауға сәйкес мамандандырылған бөлімдер.

Қорытындылай келе, Қазақстан Республикасының бүкіл ювеналды жүйесін реттейтін біртұтас тәуелсіз кодексті құрудың өткір міндеті пісіп-жетілді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Богатырева Л. Роль международного права в процессе формирования национальных моделей ювенальной юстиции: история вопроса / Время вызовов и возможностей: проблемы, решения, перспективы: материалы Междунар. науч.-практ. конф. молодых ученых и студентов. — Латвия, Рига, 2016. — 12–13 мая. — С. 329–334.
2. Куттығалиева А.Р. Возрастные периоды развития как основания для определения и формирования конституционноправового статуса несовершеннолетних / А.Р. Куттығалиева // Вестн. Казах. нац. ун-та. — 2011. — № 5. — С. 96–103.
3. Конституция Республики Казахстан (принята на республиканском референдуме 30 августа 1995 г.) (с изм. и доп. по состоянию на 23.03.2019 г.) [Электронный ресурс]. — Режим доступа: https://online.zakon.kz/document/?doc_id=1005029
4. Жетписбаев Б.А. Актуальные вопросы воспитания несовершеннолетних в условиях формирования демократического общества в Республике Казахстан

// Дальнейшая демократизация общества — требование времени: материалы науч.- теор. конф. — Алматы, 1999. — С. 33–36.

ӘӨЖ:343.14

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ КӨШІ-ҚОН ПРОЦЕСТЕРІН КОНСТИТУЦИЯЛЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ

Асан Жәңгір Абылай., -«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Ильясова И.С.-құқық магистрі., Асқарбекқызы Н.-заң ғылымдарының
кандидаты

Резюме:

Некоторыми основными направлениями деятельности государственных органов в сфере миграции являются, прежде всего, гармонизация миграционного законодательства, гарантирование решения соответствующих задач по защите привилегий и интересов человека, привлечение внимания государственного суверенитета и конкуренция с преступной миграцией.

Resume:

Some of the main activities of state bodies in the field of migration are, first of all, the harmonization of migration legislation, guaranteeing the solution of relevant tasks to protect human privileges and interests, attracting the attention of state sovereignty and competition with criminal migration.

Қазақстан Республикасы егемендік пен автономия алған сәттен бастап, Кеңес Одағының ыдырауы және жаңа мемлекеттердің құрылуы нәтижесінде посткеңестік кеңістік аумағындағы көші-қон жағдайы да үйлесімді түрде өзгерді. Қазақстан және бұрынғы КСРО-ның көптеген басқа елдері қажетті ақпараттық база болмаған, қоғамдық инфрақұрылым нашар дамыған, қалыпты еңбек нарығы болмаған жағдайларда көші-қон ағындарына тап болды. Соңғы жылдары айқын этноәлеуметтік және этносаяси сипатқа ие бола отырып, көші-қон жергілікті халықтың өміріне түзетулер енгізеді, егемен мемлекеттердің жүргізіп отырған саясатына әсер етеді, ал бастысы басқа аумақтарға көбірек тұрақты атмосфера іздеп, көшуге мәжбүр болған адамдардың жеке коллизияларын өзгертеді және болашақтағы жақсылыққа деген сенім.

Мұның бәрі келесі себептерге байланысты көші-қон процестері тақырыбына жаңа тәсілдерді талап етеді:

- бұрынғы одақтас республикалардағы сенім білдірілген жергілікті емес ұлттардың қысым көрсетуі;
- жергілікті емес тұрғындардың штаттық және саяси құқықтарына нұқсан келтіретін заңдардың күшіне енуі;
- бірқатар аймақтардағы қарулы қақтығыстар;
- криминогендік атмосфераның нашарлауы;
- адамдардың әл-ауқаты деңгейінің күрт төмендеуі;
- тарихи отанына көшу ниеті.

Посткеңестік орын үшін Қазақстан аймақтағы тұрақтылық пен қауіпсіздікті қамтамасыз етудің белсенді әуесқойы бола отырып, көші-қон саясатының сабақтарын жүзеге асыруға сәйкес серіктес князьдіктердің, басқа да мүдделі аумақтар мен халықаралық ұйымдардың, сондай-ақ ҮЕҰ-ның өзара іс-қимыл және ынтымақтастық процесіне толыққанды қатысушы болды.

Қазақстан өзінің географиялық жағдайының ерекшелігінің себебі ретінде еуропалық аумақтарды Орталық Азия патшалықтарымен біріктіретін геосаяси ошақтың иеленуін орындайды, сондықтан біздің республикамызға шетелдіктердің келуі — жер бетінде байқалатын экономикалық шама мен тұрақты ішкі саяси деректемелердің көмектесуіне әкеледі [1].

Қазақстан Республикасы көші-қонды бақылаудың нақты жүйесін құру, халықаралық стандарттарға қайшы келетін заңнамалық базаны құру және біздің жерімізде әсер ететін шетелдіктер үшін барынша қолайлы жағдайға қол жеткізу үшін дәйекті шаралар қабылдады.

Көші-қон саласындағы мемлекеттік органдар қызметінің кейбір негізгі бағыттары, ең алдымен, көші-қон заңнамасын үйлестіру, адамның артықшылықтары мен мүдделерін қорғауға сәйкес міндеттерді шешуге кепілдік беру, үкіметтің егемендігінің назарын аудару және қылмыстық көші-қонмен бәсекелестік болып табылады.

Қазақстанда көші-қон саласында халықаралық стандарттарға толық қарсылық білдіретін, тартуға ықпал ететін туризмді дамытуға мүмкіндік беретін заңнамалық негіз құрылды. сыртқы жұмыс себептері, қайтару үшін тарихи отанын оралмандардың [2].

Елдердің өзара сапарларының ережелері Қазақстан Республикасы, Ресей Федерациясы, Беларусь Республикасы, Қырғыз Республикасы және Тәжікстан Республикасы арасында ЕурАзЭҚ форматында үкіметаралық хабарламамен келісіледі. Әзірбайжан, Молдова, Өзбекстан, Украина, Түркия, Үндістан, Қытай, Венгрия, Словакия, Румыния және басқа да аумақтармен кіру және болу тәртібі туралы екіжақты келісімдер жасалды.

Қазақстан ЕурАзЭҚ шеңберінде әлеуметтік-гуманитарлық саладағы ұлттық заңнаманы үндестіру мен біріздендіруге сәйкес келісілген әлеуметтік саясат жүргізуде.

Кедендік скреп аясында елдердің құқықтық ережелерін реттейтін тоғысулар шеңбері әзірленді.

Қазақстанның ішкі істер органдарының ТМД аумақтарының құқық қорғау органдарымен өзара іс-қимылы екіжақты деңгейде халықаралық шарттар мен келісімдерге жақын регламенттелген және кейінгі басты бағыттарға сәйкес орындалады: өмірге, денсаулыққа, ерік-жігерге, қадір-қасиетіне қарама-қарсы құқық бұзушылықтармен бәсекелестік өсек пен меншік; ұйымдасқан қылмыспен және сыбайлас жемқорлықпен, бандитизммен, терроризммен және халықаралық қылмыспен бәсекелестік; қылмыстық көші-қонмен және қылмыстық адамдардың трафигі; жарақтармен, оқ-дәрілермен, жарылғыш, зұлым тіршілік иелерімен және радиоактивті материалдармен, есірткі және психотроптық заттардың қылмыстық айналымымен қылмыстық операциялармен бәсекелестік.

Қазақстан Республикасы үй істері органдарының шекара маңындағы өңірлердің құқық қорғау органдарымен көмегі екі жақты келісімдер негізінде орындалады. Қазақстан Республикасы ІІМ мен Ресей Федерациясы ІІМ, Қырғызстан мен Өзбекстан арасында шекара маңы ынтымақтастығы туралы келісімге қол

қойылды [3]. Келісімдерде мыналар қарастырылған: өзара барысты сипаттайтын жедел іздестіру, криминалистикалық және басқа да ақпарат; қылмыстық көші-қонға, ұйымдасқан қылмысқа қарсы күрес және жалпы құқық тәртібін қорғау саласында тәжірибе алмасу бойынша жұмыс кездесулерін өткізу; төтенше жағдайлардың пайда болуы үшін бірлескен өндіріс жобаларын әзірлеу.

Шекара маңындағы аумақтар ережелерін дамыту мен нығайтудағы маңызды Аллюр шекара маңындағы елдер тұрғындарының Үкімет сызығын кесіп өту тәртібі туралы екіжақты үкіметаралық келісімдерді шығару болып табылады.

Қылмыстық көші-қонға қарсы күрестің негізі 1998 жылы Тәуелсіз княздіктер Достастығына қатысушы патшалықтар қабылдаған "қылмыстық көші-қонға қарсы күрестегі ынтымақтастық туралы келісім" болып табылады.

Қазақстан Республикасының, Ресей Федерациясының, Қырғыз Республикасының және Өзбекстан Республикасының шекара маңы өңірлерінің үй істері органдарының деңгейі үшін қылмыстық көші-қонға қарсы күреске сәйкес келісімдер жасалды.

Үздіксіз негізде жедел-алдын алу іс-шаралары жүргізіледі, оның барысында қылмыстық көші-қон арналарын анықтау, іргелес патшалық елі арқылы болу әдісін бұзатын жеке тұлғаларды шығарып жіберуді ұйымдастыру, кіру үшін екіжүзді актілерді пайдаланатын жеке тұлғаларды, сондай-ақ іздеудегі жеке тұлғаларды анықтау бойынша өзара іс-қимыл міндеттері батыл түрде жүзеге асырылады.

ТМД-ға қатысушы княздіктердің ынтымақтастық бағдарламасына ұқсас жыл сайын Қазақстан Республикасының Үкіметі мен елі арқылы қылмыстық көші-қонның әсеріне сәйкес ПМ мен ҰҚК-нің себептері мен мүліктерінің қатысуымен "Шекара" бірлескен іс-әрекеті өткізіледі.

Көші-қон ережелерін құқықтық реттеудің міндеттерін нормативтік, институционалдық, ғалым ең маңызды болып табылатын әртүрлі аспектілерден талдау қажет.

Нормативтік аспектіні қарастырыңыз. Соңғы кезеңде Орталық Азия аймағының кейбір аумақтарында реттеудің бағдарламалық-мақсатты әдісі таралуда, алайда көші-қон заңнамасының хаотикалық дамуына байланысты тиімді нәтиже бере алмайды. Бұл үкіметтің көші-қон саясатының нақты тұжырымдамалық негізінің болмауына байланысты.

Сонымен қатар, модельдік көші-қон заңнамасындағы тұжырымдамалық құрал аз немесе аз анықталғанына қарамастан, ол ТМД аумақтарының үй заңнамасында біріздендіруді іздейді. Мемлекетаралық деңгейде "көші-қон", "мигрант", "репатриация", "репатриант" ұсыныстарының үкімі қажет, өйткені ол көші-қон заңнамасын реттеу нысанасының нақты үкіміне және көші-қон ережелерінің бірқатар субъектілерін бөлуге, сондай-ақ халықаралық және ұлттық нормативтік құқықтық құжаттарды қолданудағы сәйкессіздік пен міндеттердің ерекшелігіне бағытталған.

Көші-қон саласындағы заңнамалық реттеуді жетілдіру әртүрлі деңгейдегі нормативтік құқықтық құжаттар арасында қайшылықтар туғызатын құқықтық нормалардың қайшылықтарын, құқықтық реттеудің олқылықтарын, сілтемелік нормалардың артығын жою бағытына сәйкес қозғалуы тиіс. Көші-қон ережелері саласын қазіргі құқықтық реттеудің кемшілігі ресми тұлғалар мен мемлекеттік органдардың кең өкілеттіктерінің бекер шоғырлануы болып табылады.

Сондай-ақ, нормативтік құқықтық құжаттарды ретке келтіру міндетін атап өтеміз. Көші-қон жағдайларын реттейтін нормативтік құқықтық құжаттардың санын

қарапайым есептеу мұндай құжаттардың саны ондаған ретпен алатындығын көрсетті. Осыған байланысты біз қазір нақты жүйелеуді алдап, арнайы көші-қон кодексін қабылдауға үміттенетін нәрсені анықтаймыз.

Көші-қон проблематикасының маңыздылығы БҰҰ баяндамаларының шеңберінде көрсетіледі. Олардың ішінде, нақтырақ айтсақ, олар туылған аумақтардың апогеясынан кейін өмір сүретін личинкалардың жалпы саны шамамен 175 миллионға жеткені және олардың болуы мигранттардың көпшілігі оларды қабылдаған аумақтардың дамуына маңызды үлес қосатыны атап өтілді [4, 14 б.]. Бұл тұрғыда көші-қон ағындарын реттеу саласындағы шеңбердің барлық дерлік аумақтарының алдында тұрған ең маңызды міндеттер-бұл процестердің еріксіз дамуын азайту.

Қазақстанда түрлі әлеуметтік жоспарларды іске асыруда көші-қон әлеуетін пайдалану тетіктерін белсенді іздестіру жүріп жатыр. Бұл іздеуде репатриация негізгі әрекетті қызықтырады. Көші-қон саясатының тиімді тетігін қалыптастыру оның тұтастығын экономикалық, әлеуметтік, мәдени, аумақтық саясаттың мақсаттарымен байланыстыруға; мемлекет пен азаматтық қоғамдастықтың мүдделерін теңдестіру және үйлестіру.

Экономиканы әртараптандыру және оның бәсекеге қабілеттілігін арттыру жолымен оның сенімді және теңгерімді өсуін қамтамасыз ету мақсатында 2010-2014 жылдарға арналған Қазақстан Республикасының үдемелі индустриялық - инновациялық дамуына сәйкес Үкіметтік тізім қабылданды.

ҮИИД басты міндеттері: экономиканы әртараптандыруды және оның бәсекеге қабілеттілігінің шамасын қамтамасыз ететін басым секторларын дамыту; экономиканың басым секторларын дамытудың және инвестициялық жоспарларды іске асырудың әлеуметтік тиімділігін арттыру; индустрияландыру үшін қолайлы орта жасау; экономикалық әлеуетті ақылға қонымды аумақтық ұйымдастыру негізінде экономикалық өсу ошақтарын құру; экономиканың басым секторларын дамыту процесінде мемлекет пен бизнестің тиімді өзара іс-қимылының кепілдігі болып табылады.

Осы бағдарламаны іске асыру аясында ел халқының ішкі көші-қоны күтілуде. Осы себепті, репатриация квоталарының пайда болуының болуын ескеру қажет, сондықтан солтүстік-шығыс облыстарда объектілердің ең көп санын енгізу жоспарлануда. Сонымен қатар, бағдарламада көші-қон байланысын есепке алуды қажет ететін төрт ірі өңіраралық объект қарастырылған.

Көші-қон заңнамасын дамытудың басым бағыттары қазіргі кезде мыналар болып табылады: аумақтың басты өңірлеріне шетелдіктерді үкіметтік қолдау үлгілерін нормативтік-құқықтық бекіту; тарихи отанға оралған тұлғаларға ҚР азаматтығын берудегі шектеулерді жою жобасында "Азаматтық туралы" Заңды жетілдіру; қазақстандық көші-қон заңнамасын халықаралық артықшылық нормаларымен арақатынасқа келтіру; көші-қон заңнамасының негізгі ұсынымдарының құқықтық үкімі. заңнама; көші-қонды реттеу саласында қабылданатын заңнамалық және заңға тәуелді құжаттарға әлеуметтік сараптама жүргізудің ұйымдық-құқықтық ережелерін жүргізу.

Институционалдық аспектіні қарастырыңыз. Біз оны көші-қон процестерін реттеудің тиімді үкіметтік тетігін құра отырып, мәжбүрлейміз. Көші-қон процестерін үкіметтік реттеу көші-қон саясатының негізгі қызметі сияқты толық қарастырылады, ол өз кезегінде бүкіл үкіметтік саясатты біріктіреді. Қарастырылып отырған саладағы үкіметтік реттеуді қайта қарастыру, әлеуметтік саясаттың құрамдас бөлігі

сияқты репатриация саясатын білуге көшу қажет. Асығыс көші-қон дәстүрін ынталандыратын жағдайға қарсы тұрудың тиімді шекараларын әзірлеу міндеті тұр. Көші - қон процестерін үкіметтік реттеудің заңдары мен әдістерін әзірлеуге ұлттық қауіпсіздіктің басымдықтары үшін жүйелілік, кешенділік, атаулылық, әлеуметтік сенімділік, бағдарлану заңдарына негізделген қазіргі заманғы үкіметтік басқару әдіснамасы негізінде ғана жол берілетінін анықтаймыз.

Көші-қон саясаты теориялық-әдіснамалық және практикалық біріктіргіштерден құралады. Теориялық-әдістемелік біріктіруші саясат-бұл басқару идеялары мен концептуалды түрде біріктірілген мүліктер жиынтығы, оның негізінде ел белгілі бір тұтастыққа қол жеткізуді болжайды. Көші-қон саясатының практикалық аспектісі көші-қон процесіне қатысушылардың барлығының мүдделерін теңдестіруге, үйлестіруге сәйкес мемлекеттік органдардың қызметінде кездеседі.

Қолданылған әдебиеттер тізімі:

- 1 Суворов А.Қазақстандағы шетел азаматтарын қайтару саясаты және ықпалдастыру // Саясат. — 2003. — № 11. — Б.16-20.
- 2 Асылбеков М. Қазіргі Қазақстанның демографиялық процестері. — Алматы: Атамұра, 2003. — Б. 67.
- 3 "Ресейдің көші-қоны және дамуы."- Мәскеу, м. в. Ломоносов атындағы Мәскеу мемлекеттік университеті, 2010. — 198 Б.
4. Романов и.А. қазіргі Ресейдегі көші-қон процестерін мемлекеттік реттеу: реферат. дисс... доктор әлеуметтанушы. ғылымдар. 22.00.08. - М., 2006. - 32 б.

ӘӨЖ:343.4

СОТ ТӨРЕЛІГІН ЖҮЗЕГЕ АСЫРУҒА ЖӘНЕ СОТҚА ДЕЙІНГІ ТЕРГЕП-ТЕКСЕРУДІ ЖҮРГІЗУГЕ КЕДЕРГІ КЕЛТІРУГЕ ҚЫЛМЫСТЫҚ- ҚҰҚЫҚТЫҚ ТЫЙЫМ САЛУДЫҢ ӘЛЕУМЕТТІК НЕГІЗДІЛІГІ ТУРАЛЫ МӘСЕЛЕГЕ

**Бағашарова М.Ж.-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Асқарбекқызы Н.-заң ғылымдарының кандидаты., Ильясова И.С.-құқық
магистрі.**

Резюме:

Подтверждением того, что судьи, лица, проводящие досудебные расследования, часто подвергаются определенному незаконному воздействию со стороны лиц, пытающихся воспрепятствовать их обычной деятельности, являются результаты, полученные в ходе опроса сотрудников правоохранительных органов.

Summary:

Evidence that judges, persons conducting pre-trial investigations, are often subjected to certain illegal influence by persons trying to interfere with their normal activities is the results obtained during a survey of law enforcement officers.

Сот төрелігін жүзеге асыруға және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуге кедергі келтіруге қылмыстық-құқықтық тыйым салудың әлеуметтік негізділігі туралы мәселеге

Оны қылмыстық сипаттан арылту мәселелері және қылмыстық сипаттан арылту әрекеттердің бірі болып табылатын, үздіксіз тартатын көңіл — ғалымдар мен адвокаттар. Сот төрелігін жүзеге асыруға және сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүргізуге кедергі келтіргені үшін жауаптылықты көздейтін қылмыстық-құқықтық норманың қоғамдық-құқықтық шарттылық міндеттеріне ғылыми қызығушылық кездейсоқ пайда болған жоқ.

ҚР ҚК 407-бабы бойынша көзделген қылмыстық қылмыстар бойынша қатысып отырған сот-тергеу практикасына, статистикалық көрсеткіштерге жүргізілген шолу 1-ші көз алдында осы іс-әрекетті қылмыстық сипаттан арылту қажеттігі туралы идеяға алып келуі мүмкін. ҚР Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және ерекше есепке алу жөніндегі комитетінің деректеріне сәйкес, қаралып отырған істер санаты бойынша статистикалық көрсеткіштер айтарлықтай төмен және біздің ойымызша, қаралып отырған саладағы қылмыстың нақты көрінісін көрсетпейді. Мәселен, 2015 жылы СДТБТ-да ҚР ҚК 407-бабы бойынша сотқа дейінгі тергеп-тексерудің басталуына 23 себеп болған; 2016 ж. бұл 20 [1] болды. ҚР ҚК-нің 407-бабын пайдалану бойынша қанағаттандырылған сот-тергеу тәжірибесінің болмауы оны қолданыстағы ҚР ҚК-де бекітудің ұтымдылығы мен негізділігі тұрғысынан қарау қажеттілігін тудырады деп болжаймыз.

Осы міндет бойынша жүргізілген іздестіру қорытындылары ҚР ҚК-нің 407-бабы қылмыстық-құқықтық тыйымдардың қажеттілігін, ұтымдылығы мен жол берілуін және іс-әрекеттерді криминализациялау негіздерін бағалаудың барлық ғылыми негізделген критерийлерін сақтауды ескере отырып, қылмыстық заңға енгізілгенін қорытындылауға мүмкіндік береді.

Қылмыстық-құқықтық жабудың қандай да бір іс-әрекетке қажеттілігі бар-жоғы туралы мәселені шешу кезінде оның әлеуметтік негізділігі мен нәтижелілігін, оның ішінде соттың, прокурордың не сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның іс-әрекетке араласуын криминализациялауды айқындай отырып, заң әдебиетінде назар аударылатын бірқатар сәттерді: іс-әрекеттің таралуы қаралуға тиіс.; қабылданатын Қылмыстық-құқықтық норманың интернационалдық құқық нормаларына, Конституцияға және Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілеріне сәйкестігі; норманың іске асырылу ықтималдығы; заңдағы олқылық тұрғысынан норманың қажеттілігі; қолданылатын терминологияның сенімділігі мен ынтымақтастығы; құрамның толықтығы; әлеуметтік қауіпті әрекеттің белгілі бір түрі ретінде сот төрелігін жүзеге асыруға және алдын ала тергеу жүргізуге кедергі жасау динамикасы [2; 202].

Жоғарыда айтылғандай, аталған әрекетті криминализациялау кезінде әрекеттердің таралуын ескеру қажет. Осыған байланысты сот төрелігіне және сотқа дейінгі тергеп-тексеруге кедергі жасау өте жоғары дәрежеде кешіктірілетіндігімен сипатталатынын атап өткен жөн. Әдетте, құқық қорғау органдарының қызметкерлері объективті де, субъективті де себептер бойынша олардың әрекеттеріне араласу жағдайларына байланысты тиісті органдарға сирек жүгінеді. Осылайша, мұндай жағдайлардың үлкен бөлігі жария етілмейді.

Судьялар, сотқа дейінгі тергеп-тексерулер жүргізетін адамдар өздерінің әдеттегі қызметіне кедергі жасауға тырысатын адамдар тарапынан жиі белгілі бір заңсыз әсерге ұшырайтындығын растау құқық қорғау органдарының

қызметкерлеріне сауалнама жүргізу барысында алынған нәтижелер болып табылады. Атап айтқанда, 150 респонденттің 122-сі (81%) өз әрекеттеріне заңсыз араласқаны анықталды. Сонымен қатар, респонденттер мұндай әсер көбінесе сол қылмыстық іс аясында болғанын айтады.

Дегенмен, шын мәнінде, сауалнама нәтижелері көрсеткендей, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабында көзделген қылмыстық қол сұғушылықтардың таралуына қарамастан, олар шамамен әрдайым жасырын болып қала береді. Сонымен қатар, іс-әрекеттеріне заңсыз қатысқан 27 қызметкердің (22%) ғана бұл туралы өзінің тікелей басшыларына хабарлағанын атап өткен жөн.

Осылайша, заңсыз ықпалға ұшыраған қызметкерлердің үлкен бөлігі бұл туралы ресми түрде өз басшыларына хабарламады. Тиісінше, кінәлілерді қылмыстық жауапкершілікке тарту туралы мүлдем сөз болған жоқ. Жоғарыда айтылғандай, қазіргі жағдайдың себептері объективті де, субъективті де. Сауалнама нәтижелеріне сәйкес, оларға мыналар жатады: өздері және олардың отбасы мүшелері үшін қолайсыз салдарлардан қорқу, кінәлілер жазаланады деп үміттенбеу, олардың өз әрекеттеріне заңсыз араласу фактілерінің теріс нәтижелерін болдырмауға қабілетті екендігіне сенімділік және басқалар.

Біздің ойымызша, маңызды мәселелердің бірі-қылмыстың қай түріне ең көп әсер ететінін тергеу.

Осыған байланысты қызмет көрсету саласы соңғы уақытта елеулі метаморфоздарға ұшырағанын атап өткен жөн. Мәселен, егер бұрын құқық қорғау органдарының қызметкерлеріне Заңсыз ықпал ету негізінен ұйымдасқан қылмыстық құрылымдармен байланысты істер бойынша жүзеге асырылса, бүгінде сауалнама нәтижелері бойынша мұндай ықпал ету аясы қарапайым қылмыс есебінен едәуір кеңейді.

Атап айтқанда, судьяларды, прокурорларды, сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамдарды заңсыз тарту: адам өлтіру (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 99-бабы); Денсаулыққа қасақана ауыр зиян келтіру (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 106-бабы) сияқты қылмыстық қылмыстарды қарауға байланысты болды.); Денсаулыққа қасақана ауырлығы орташа зиян келтіру (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 107-бабы); зорлау (Қылмыстық кодекстің 120-бабы); Ұрлық (188-бабы); Алаяқтық (Қылмыстық кодекстің 190-бабы); Тонау (қылмыстық кодекстің 191-бабы); Тонау (қылмыстық кодекстің 192-бабы); бопсалау (Қылмыстық кодекстің 194-бабы); Пара алу (Қылмыстық кодекстің 366-бабы).

Ұсынылған нәтижелер нақты уақыт режимінде құқық қорғау органдары қызметкерлерінің іс-әрекеттеріне араласу фактілері ерекше таралған және жиі жасалатын іс-әрекеттер үшін орын алады деген тұжырымды растайды.

Қылмыстық-құқықтық норманың халықаралық құқық нормаларына, Конституцияға және Қазақстан Республикасының басқа да заңнамалық актілеріне сәйкестігіне келетін болсақ, Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексінде 407-баптың бекітілуі Қазақстан Республикасы Конституциясының 77-бабының талаптарына сәйкес келетінін атап өткім келеді, онда "судья сот төрелігін іске асыру кезінде тәуелсіз және Конституция мен заңға ғана бағынады" деп жарияланады. [3].

"Қазақстан Республикасындағы сот жүйесі және судьялар атағы туралы" Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы Конституциялық заңына сәйкес Қазақстан Республикасында сот төрелігін тек сот қана жүзеге асырады. Судьялар сот төрелігін жүзеге асыруда тәуелсіз және тек Конституция мен заңға

бағынады. Соттың сот төрелігін іске асыруға кез келген қатысуына жол берілмейді және заң бойынша жауапкершілікке әкеп соғады [4].

Сонымен қатар, Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабында көзделген шаралар халықаралық-құқықтық актілерге сәйкес келеді.

Мысалы, БҰҰ қарарында:

Сот билігінің тәуелсіздігіне Мемлекет кепілдік береді және Конституцияда немесе елдің заңдарында бекітілген. Барлық мемлекеттік және басқа мекемелер сот билігінің автономиясын құрметтеуге және құрметтеуге міндетті;

сот органдары өздеріне берілген істерді бейтарап, фактілер негізінде және заңға сәйкес, қандай да бір шектеулерсіз, заңсыз өкілеттіктерсіз, уәждерсіз, қысым көрсетусіз, қауіп-қатерсіз немесе араласусыз, тікелей немесе жанама түрде, кімнің тарапы болмасын және қандай да бір себептермен шешеді;

сот төрелігін іске асыру процесіне заңсыз немесе санкцияланбаған араласу болмауы тиіс, ал соттар шығарған сот шешімдері қайта қарауға жатпайды. Бұл ереже заңға сәйкес жүзеге асырылатын сот органдары шығарған үкімдерді сотта қайта қарауға немесе жеңілдетуге кедергі болмайды;

сот автономиясы қағидаты сот органдарына құқық береді және олардан сот ісін объективті жүргізуді және тараптардың құқықтарын құрметтеуді қамтамасыз етуді талап етеді.;

Әрбір мүше мемлекет сот органдарына өз функцияларын тиісті түрде орындауға мүмкіндік беретін тиісті қаражат беруге міндетті [5].

Әрине, халықаралық тәжірибе үрдістерін ескере отырып, ұлттық заңнаманың көптеген ережелері қайта қаралуда. Дегенмен, сот төрелігіне және сотқа дейінгі тергеп-тексеруге кедергі келтіруді криминализациялау қажеттілігі, біздің ойымызша, негізінен қол сұғушылықтың әлеуметтік қатерінің сипаты мен дәрежесімен айқындалады.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабында көзделген қылмыстық қылмыс жасаудың қоғамдық қатерін бағалай отырып, бірінші кезекте сот төрелігін іске асыру немесе сотқа дейінгі тергеп-тексеру саласындағы қоғамдық қатынастарға келтірілген залалды немесе оны келтіру ықтималдығын ескеру қажет.

Объективті жағын құруға сәйкес Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабында көзделген қылмыстық қылмыстың құрамы формальды қылмыс қатарына жатады. Тиісінше, қылмыскердің өзі үшін және басқа адамдар үшін қажетті нәтижеге қол жеткізгеніне қарамастан (мысалы, қылмыстық істі тоқтату, айыпталушыны күзетшілердің қамауынан босату, айыптау қорытындысын жою) соттың, прокурордың немесе сотқа дейінгі тергеу жүргізетін адамның іс-әрекетіне кез келген нысанда араласу фактісі болған сәттен бастап аяқталған деп саналуы керек немесе ақтау үкімі және т.б.).

Сонымен бірге, көптеген респонденттер (73%) оларға көрсетілген заңсыз әсер әлі де жағымсыз нәтижелерге әкелгенін атап өткен жөн. Оның ішінде 15% - ы тиісінше тартылмау белгілі бір процестік қиындықтарға: сотқа дейінгі тергеп-тексеру уақытының ұлғаюына, қосымша күштер мен физикалық құралдарды тартуға және т. б. әкеп соққанын көрсетті.

Алайда, өкінішке орай, заңсыз қатысу көбінесе заңды тұрғыдан маңызды әлеуметтік қауіпті нәтижелерге әкеледі: алдын-ала тергеу мерзімдерін мәжбүрлеп ұзарту; әртүрлі негіздер бойынша қылмыстық істерді тоқтату; алдын-алу шараларын өзгерту; істі басқа судьяға, тергеушіге беру, қылмысқа қатысушылардың келмеуі және қылмыстық жауапкершілікке тартылмауы және басқалар. Сонымен қатар,

қылмыстық істерді тергеу және шешу кезіндегі заңдық маңызы бар салдарлар мен қиындықтардың саны сотқа дейінгі тергеп-тексеруді жүзеге асыратын адамның ықпал еткеніне немесе әсер етпегеніне ғана емес, сондай-ақ сот тергеу органдары қызметкерлерінің кәсіби дағдыларына, жеке қасиеттері мен дағдыларына да байланысты екенін айта кеткен жөн. Осыған байланысты, кез-келген жағдайда, бұл салдардың сот органдарының әрекеттеріне араласу фактісімен байланысын орнату қажет. Оның үстіне, бұл нәтижелердің қылмыстық қылмыстың аяқталу сәтін анықтау үшін күші болуға міндетті емес, алайда олар сот жазаның тиісті түрі мен мерзімін таңдаған кезде ескерілуге тиіс.

Жоғарыда айтылғандардың шеңберінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабы 3-бөлігінің орналасуына назар аударуға болмайды, онда саралау белгісі ретінде өзінің қызметтік орналасқан жерін пайдаланатын адамның талданатын әрекеттерді жасауы көзделген. Біздің ойымызша, заң шығарушы мұндай әрекеттер әлеуметтік қауіптің жоғарылауымен сипатталатындығына байланысты қызметтік жағдайды ауырлататын жағдай ретінде пайдалануды толығымен негіздеді.

Сауалнама нәтижелері 4,5% - ды құраған қадағалау және әкімшілік органдардың лауазымды тұлғаларының, тікелей басшылардың араласу жағдайлары орын алғанын айғақтайды. Пайыздық мәнде бұл сан соншалықты қауіпті емес болып көрінгенімен, сот төрелігін жүзеге асыруға және сотқа дейінгі тергеуге кедергі жасау үшін өзінің қызметтік жағдайын пайдаланатын адамдардың іс-әрекеттері жеке тұлғалардың араласуымен салыстырғанда айтарлықтай зиян келтіруі мүмкін деп болжаймыз. күшті өкілеттіктерге ие адамның судьяларға, прокурорларға және тергеушілерге қысым көрсетуге үлкен мүмкіндігі бар. Сотта істердің шешілуіне және тергеудің әдеттегі барысына теріс әсер ететін мұндай заңсыз іс-әрекет құқық бұзушылықтар жасаудағы кінәлілердің жазасыздығына, заңсыз шешімдер қабылдауға әкеп соғуы мүмкін, бұл тұтастай алғанда сот жүйесі мен мемлекеттің құқық қорғау органдарының беделіне нұқсан келтіреді.

Жоғарыда баяндалғанды басшылыққа ала отырып, біз сот төрелігіне және сотқа дейінгі тергеп-тексеруге кедергі келтіргені үшін жауаптылықты көздейтін қылмыстық-құқықтық норманы құру кезінде заң шығарушы іс-әрекеттерді криминализациялаудың әлеуметтік негіздерін толық көлемде ескерді деген қорытындыға келеміз. Бұл норманы іс жүзінде қанағаттанарлықсыз қолдану бірқатар объективті және субъективті себептердің болуымен түсіндіріледі. Біз әсіресе заңсыз әсерге ұшыраған сот және тергеу органдары қызметкерлерінің осы бөлігіндегі пассивті мінез-құлықты көрсету қажет деп санаймыз. Қызметтік міндеттерін орындау кезінде бұл заңды қорғауға шақырылған адамдар екенін ұмытпауымыз керек. Осыған байланысты оларды тиісті құрылымдарға қолданбау, біздің ойымызша, қылмыстық әрекеттің өзіндік түрі ретінде қарастырылуы керек. Сондай-ақ, Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 434-бабының құқық бұзушылық туралы хабарламағаны үшін жауаптылықты көздейтін орналасуына ұтымды назар аударылсын. Әрине, бүгінде өнер. Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 434-бабы дайындалып жатқан шын мәнінде белгілі немесе мінсіз аса ауыр қылмыс туралы немесе дайындалып жатқан шын мәнінде белгілі террористік акт туралы хабарламағаны үшін ғана жауапкершілік мәселелерін реттейді. Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабында көзделген іс-әрекет ауырлататын мән-жайлар болған кезде де (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабының 3-бөлігі) санаты бойынша ауырлығы орташа қылмыстарға жатады. Тиісінше, Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 434-бабы бойынша

қылмыстық жауаптылық туралы да сөз бола алмайды. Осыған қарамастан, қосымша ғылыми-теориялық зерттеуді қажет ететін бірқатар мәселелерді ескере отырып, сот тергеу органдары қызметкерлерінің қылмыстық күнәлар деңгейінде олардың әрекеттеріне қылмыстық араласу туралы хабарламағаны үшін жауаптылығы туралы мәселені қарастыруға болады деп санаймыз. Бүгінгі күні мұндай мінез-құлық Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасы Мемлекеттік қызметшілерінің Әдеп кодексіне (Мемлекеттік қызметшілердің қызметтік әдеп қағидаларына) қайшы келеді. № 153, онда "мемлекеттік қызметшілер міндетті:... өз шешімдерінің заңдылығы мен адалдығын қамтамасыз етуге; жеке және заңды тұлғалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қозғайтын шешімдерді қабылдаудың ашықтығын қамтамасыз етуге міндетті.; мемлекет мүддесіне нұқсан келтіретін, мемлекеттік органдардың жұмыс істеуіне кедергі жасайтын немесе тиімділігін төмендететін іс-әрекеттерге қарсы іс-қимыл жасау" [6].

Өте сирек жағдайларда Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабын қолдануды түсіндіретін факторлардың бірі нақты уақыт режимінде Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 407-бабын қолдану жөніндегі ұсынымдардың іс жүзінде жоқтығы, істердің осы санатын тергеп-тексерудің стратегиясы мен әдіснамасы қарастырылмағандығы болып табылады, бұл сот-тергеу органдары қызметкерлері қызметінің сапасына теріс әсер етеді. өзіндік ерекшеліктермен сипатталатын, оларды іске асыру өз кезегінде объективтілікті қамтамасыз етуге арналған, олардың нәтижелері мен шешімдерінің толықтығы мен жан-жақтылығы.

Пайдаланған әдебиеттер тізімі:

1. Қазақстан Республикасы Бас прокуратурасының Құқықтық статистика және арнайы есепке алу жөніндегі комитетінің ақпараттық сервисі. [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://service.pravstat.kz>.

2. Кудрявцев в.н. қылмыстық-құқықтық тыйым салу негіздері (криминализация және қылмысыздандыру) / В. Н. Кудрявцев, А. М. Яковлев. — М.: Ғылым, 1982. — 304 б.

3. Қазақстан Республикасының Конституциясы. Конституция 1995 жылы 30 тамызда республикалық референдумда қабылданды [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/K>

4. Қазақстан Республикасының сот жүйесі мен судьяларының мәртебесі туралы Қазақстан Республикасының 2000 жылғы 25 желтоқсандағы N 132 Конституциялық заңы. [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/Z>

5. БҰҰ Бас Ассамблеясының 1985 жылғы 29 қарашадағы № 40/32 "сот органдарының тәуелсіздігіне қатысты негізгі қағидаттар" қарары. [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1026357#pos=0;0.

6. "Қазақстан Республикасы мемлекеттік қызметшілерінің әдептілік нормаларын және мінез-құлық қағидаларын одан әрі жетілдіру жөніндегі шаралар туралы" Қазақстан Республикасы Президентінің 2015 жылғы 29 желтоқсандағы № 153 Жарлығы. [Электрондық ресурс]. - Кіру режимі: <http://adilet.zan.kz/rus/docs/U1500000153>.

ӘӨЖ:343.4

ҚЫЛМЫСТЫҚ ЖАУАПТЫЛЫҚ ҰҒЫМЫ ЖӘНЕ ОНЫҢ МАЗМҰНЫ

**Ерғалиұлы Ерсұлтан-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Асқарбекқызы Н.-заң ғылымдарының кандидаты., Ильясова И.С.-
құқық магистрі.**

Резюме:

Уголовная ответственность-это форма негативной реакции общества на противоправное поведение. В законодательстве и правовой литературе ответственность, как правило, воспринимается как юридическое последствие преступления, заключающееся в обязанности правонарушителя по принуждению к государственному влиянию: физическому, имущественному и моральному лишению, предусмотренному санкцией правовой нормы, призванной предотвратить новое правонарушение.

Уголовная ответственность определяется Уголовным кодексом страны. Его содержание необходимо для поддержания порядка в обществе с применением строгих наказаний за незаконные действия.

Summary:

Criminal liability is a form of society's negative reaction to illegal behavior. In legislation and legal literature, responsibility is usually perceived as a legal consequence of a crime, consisting in the offender's obligation to compel state influence: physical, property and moral deprivation provided for by the sanction of a legal norm designed to prevent a new offense.

Criminal liability is determined by the Criminal Code of the country. Its maintenance is necessary to maintain order in society with the application of strict penalties for illegal actions.

Кез-келген жауапкершіліктің, оның ішінде қылмыстық жауапкершіліктің мәні адам өмірінің 3 негізгі компоненттерінің өзара әрекеттесуімен анықталады: тұлға, қоғам және мемлекет. Әр адам кем дегенде үш есе әлеуметтік-адамгершілік түзетуді бастан кешіреді: өзінің мазмұнды және ерікті реттелуі, әлеуметтік Ықпал және мемлекеттік институттардың әсері.

«Жауапкершілік» термині «өз іс-әрекетінде, іс-әрекетінде және т.б. есеп беру міндеті, қажеттілігі және өзінің жол берілген нәтижелері үшін, бір нәрсенің нәтижесі үшін жауапкершілік» ретінде қабылданады.

Осылайша, жауапкершілік дегеніміз-адамның мінез-құлқы үшін, іс-әрекетінің нәтижелері үшін нәтижені сақтау міндеті.

Өз табиғаты бойынша жауапкершілік әртүрлі болуы мүмкін: моральдық, әлеуметтік, тәртіптік, құқықтық.

Заң заңдық жауапкершіліктің негіздерін, деректері мен нысандарын айқындайды. Заңды жауапкершілік әр түрлі: азаматтық, әкімшілік, қылмыстық.

Қылмыстық жауапкершілік заңда көзделген жауапкершіліктің ерекше қатал түрі болып табылады және қылмыс жасағаны үшін туындайды.

Қылмыстық жауапкершілік-бұл қоғамның Заңсыз мінез-құлыққа теріс реакциясының бір түрі. Заңнамада және құқықтық әдебиеттерде жауапкершілік, әдетте, қылмыстың заңды салдары ретінде қабылданады, бұл құқық бұзушының

мемлекеттік ықпалға мәжбүрлеу міндетінен тұрады: жаңа құқық бұзушылықтың алдын алуға арналған құқықтық норманың санкциясымен қарастырылған физикалық, мүліктік және моральдық айыру.

Қылмыстық жауапкершілік елдің Қылмыстық кодексінде айқындалады. Оның мазмұны заңсыз әрекеттері үшін қатаң жаза қолдану арқылы қоғамдағы тәртіпті сақтау үшін қажет.

Қылмыстық жауаптылық туралы ұсыну

Қоғам өз азаматтарына белгілі бір әлеуметтік талаптарды қояды, олардың орындалмауы қылмыстық жауапкершілікті білдіреді. Ол мемлекет атынан заң шығарушы органдар атынан жеке адамға, қоғамға немесе мемлекетке айтарлықтай зиян келтіретін немесе келтіруі мүмкін әлеуметтік қауіпті әрекеттер болып табылатын құқық бұзушылықтар үшін белгіленеді.

Қоғам үшін неғұрлым қауіпті құқық бұзушылық түрін жасауға кінәлі, яғни қылмыстық құқық нормаларын бұзған адамдар қылмыстық жауаптылыққа тартылады [1].

Қылмыстық жауапкершілік-кінәлі адамның өзі жасаған қылмысы үшін заңда белгіленген тәртіппен жауап беру және тиісті жаза қолдану міндеті. Қылмыстық жауаптылықтың негізі адамның қылмыс жасағаны ғана болуы мүмкін.

Қандай да бір қоғамға қауіпті іс-әрекет үшін қылмыстық жауаптылық әлеуметтік қатерге, қылмыстық іс-әрекеттің ауырлығына және қаскүнемнің жеке басына қарай қылмыстық заңмен ғана белгіленеді.

Қаскүнемге қылмыстық жауапкершілікті жүктеу оның әлеуметтік қауіпті әрекетін қылмыстық-құқықтық айыптаумен, құқық бұзушылықты және қоғам мен мемлекеттің кінәлі тұлғасын теріс моральдық бағалаумен сипатталады.

Қылмыстық (теріс моральдық бағалау, құқық бұзушылықты соттау және айыптау және қаскүнемнің фигурасы қоғам мен мемлекет) және заңды жауапкершілік (құқық бұзушылық жасаған адамға қолданылатын мемлекеттік мәжбүрлеу шаралары) қылмыстық жауаптылықтың маңызды екі белгісі болып табылады.

Кең мағынада жауапкершілік идеясы белгілі бір міндеттерді орындау мағынасында адамның қоғамға, мемлекетке және басқа адамдарға қатынасы ретінде түсіндіріледі. Жақын немесе әдейі заңды мағынада жауапкершілік мемлекеттің мінсіз қылмысқа реакциясы ретінде түсіндіріледі [2].

Бұл тұрғыда, біріншіден, қылмыстық жауапкершілік мемлекеттік мәжбүрлеумен байланысты, яғни ол әрдайым бір Тарап (шабуылдаушы) екінші Тараптың (оның органдары мен лауазымды тұлғалары ұсынатын мемлекеттің) талабына бағынуға міндетті болатын қорғау қатынастарының пайда болуын болжайды. Мемлекеттік мәжбүрлеу қылмыстық жауаптылықтың мазмұны ретінде әрекет етеді және оның арнайы органдарының әрекеттері арқылы жүзеге асырылады.

Екіншіден, қылмыстық жауапкершілік кінәлі адам төзуге міндетті белгілі бір айырулармен сипатталады. Белгілі бір жеңілдіктерден айыру-бұл жауапкершіліктің объективті сапасы, шабуылдаушы келтірген залалға мемлекеттің реакциясы.

Айырудың ерекшелігі-бұл идеалды қылмыс үшін қосымша қолайсыз нәтижелер. Теріс нәтижелер болуы мүмкін:

1. жеке (ерік-жігерден айыру, қамауға алу, түзету жұмыстары);
2. мүлік (айыппұл, мүлікті тәркілеу);
3. моральдық көрініс (кінәні мойындау, соттау, айыптау, рухани қажеттіліктерді шектеу және т.б.).

Қылмыстық жауапкершіліктің белгілі бір шараларын қолдану қаскүнемнің қандай да бір айыруды енгізуін, оның еркінің шектелуін, ар-намысын, артықшылығын төмендетуді білдіреді, мүліктік сипаттағы шығындарға әкеп соғады [3].

Үшіншіден, құқық бұзушылықтың, яғни құқық бұзушылықтың барлық белгілері бар әрекеттің жасалуы қылмыстық жауаптылықтың айрықша негізі болып табылады.

Қылмыстық Кодекс. Қылмыстық жауаптылыққа тарту үшін негіздер

Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі (ҚР ҚК) Қазақстан аумағындағы әрекеттердің заңсыздығы мен жазаланушылығын белгілейтін Қазақстанның қылмыстық құқығының негізгі және айрықша көзі болып табылады. Қазақстанның Қылмыстық кодексінің қолданыстағы редакциясына Қазақстан Президенті Н. Назарбаев 1997 жылғы 16 шілдеде қол қойды және 1998 жылғы 1 қаңтарда күшіне енді, ол сол кезге дейін қолданылып келген, бұрынғы Қазақ КСР-інің 1959 жылғы Қылмыстық кодексін алмастырды.

Кодекс Жалпы (I бөлімдер) және арнайы бөлімдерден (1-16-тараулар) тұрады. Бұрынғы КСРО мемлекеттерінің көптеген кодекстерінен айырмашылығы, ол екі деңгейлі дизайнды қолданады: жалпы бөлігі бөлімдерге, арнайы бөлігі тарауларға бөлінген.

Жалпы бөлімде қылмыстық құқықтың негізгі ұғымдары қаралады, қылмыстық жауаптылық пен одан босатудың негіздері, қылмыстық жазалау және одан босату, мәжбүрлеп емдеу шаралары туралы жалпы ережелер, сондай-ақ кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығының ерекшеліктері белгіленеді.

Ерекше бөлім белгілі бір құқық бұзушылықтардың құрамын сипаттайтын мақалаларды қамтиды. Ерекше бөліктің құрылысы қылмыстық заңмен қорғалатын құндылықтардың иерархиясын көрсетеді: бірінші кезекте адамға қарсы қылмыстар, содан кейін отбасы мен кәмелетке толмағандарға қарсы қылмыстар, конституциялық құқықтар мен ерік. Сонда қоғамның тыныштығы мен қауіпсіздігіне, мемлекеттің конституциялық құрылымы мен қауіпсіздігіне, меншікке қайшы келетін құқық бұзушылықтар бар[4].

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің негізгі міндеті адамның және азаматтың құқықтарын, еркі мен заңды мүдделерін, меншікті, ұйымдардың құқықтарын мен заңды мүдделерін, қоғамдық тәртіп пен қауіпсіздікті, қоршаған ортаны, Қазақстан Республикасының конституциялық құрылысы мен аумақтық тұтастығын, қоғам мен мемлекеттің заңмен қорғалатын мүдделерін қылмыстық қол сұғушылықтан қорғау, қоғамның тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғау, сондай-ақ қоғамның тыныштығы мен қауіпсіздігін қорғау болып табылады құқық бұзушылықтың алдын алу.

Қазақстан Республикасы Қылмыстық Кодексінің 3-бабында қылмыс жасағаны үшін қылмыстық жауаптылықтың, яғни осы Кодексте көзделген қылмыстың барлық белгілері бар әрекеттің айрықша негізі туралы айтылады. Осы заңнамалық мақаладан келесі қорытынды жасауға болады:

1. Қылмыстық жауапкершілік үшін жалғыз және жеткілікті негіз-мінсіз әрекетте қылмыс құрамының болуы. Қылмыстың құрамы Қылмыстық кодекстегі қылмыс ретінде әлеуметтік қауіпті әрекетті сипаттайтын объективті және субъективті белгілердің жиынтығы ретінде қабылданады. Қылмыстық кодекс қандай әрекеттердің қылмыстық екенін жариялайды, оларды ерекше бөліктің диспозициясында сипаттайды. Объективті белгілерге сүйене отырып, қылмыстық

кодексті, әрекеттің өзін және оның нәтижелерін (құқық бұзушылықтың объективті жағы) қорғайтын қоғамдық қатынастар (құқық бұзушылық объектісі) сипатталады. Субъективті белгілерге сүйене отырып, іс-әрекет жасау кезіндегі кінәні, уәжді, мақсатты (құқық бұзушылықтың субъективті жағы) және қылмыстық іс-әрекетті жасаған адам (құқық бұзушылық субъектісі) сәйкес келуге тиіс талаптарды баяндау беріледі.

2.Тек актіде қылмыс құрамы болуы мүмкін. Демек, Қылмыстық кодекс ойлар, нанымдар, көзқарастар, көзқарастар үшін, егер олар қылмыстық-құқықтық нормада көзделген іс-әрекетті жасаудан басқа қандай да бір нысанда білдірілсе де, қылмыстық жауаптылыққа тартпауға кепілдік береді. Мұндай әрекетті жасау ғана қылмыстық жауапкершілікке негіз болады.

3.Қылмыстың құрамы көрсетілген әрекет әлеуметтік қауіпті болуы керек, яғни Қылмыстық кодексте қорғалатын қоғамдық қатынастарды едәуір бұзуы немесе оларды бұзушылық қаупіне ұшыратуы керек.

Қылмыстық жауаптылықтың негізі қылмыс құрамы бар қоғамдық қауіпті іс-әрекет жасалған кезден бастап туындайды. Бірақ оны белгілі бір адамға қолдану үшін заңды құжат қажет-заңды күшіне енген сот үкімі. Бұл қылмыстық жауапкершілікті енгізуге негіз болып табылады. Бұл ретте құқық бұзушылық жасаған адамдар шығу тегіне, әлеуметтік, лауазымдық және мүліктік жағдайына, жынысына, нәсіліне, ұлтына, тіліне, дінге көзқарасына, нанымына, қоғамдық бірлестіктерге қатыстылығына, тұрғылықты жеріне немесе кез келген басқа да мән-жайларға қарамастан заң алдында тең. (Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 14.2-бабы). Қылмыс жасаған кезде он алты жасқа толған адамдар қылмыстық жауапқа тартылуға тиіс.

Іс-әрекеттің құқыққа қайшылығын болдырмайтын мән-жайлар

Іс-әрекеттің құқыққа қайшылығын болдырмайтын мән-жайлар қылмыстық заңда көзделген қылмыстың объективті тарапының белгілері ресми түрде қамтылған іс-әрекеттер қылмыстық жауаптылыққа әкеп соқпайтын, қылмыстық заңмен танылған деректер болып табылады.

Қазақстан Республикасының қылмыстық заңнамасы қылмыстық жауаптылықтан босатудың жеті негіздемесін көздейді:

- бастамашылық тәубеге байланысты,
- қажетті қорғаныс шегінен шығу кезінде,
- жәбірленушімен татуласуға байланысты,
- атмосфераның өзгеруіне байланысты,
- қылмыстық қудалаудың ескіру мерзімінің өтуіне байланысты,
- рақымшылық туралы Заңға байланысты

Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 125 және 165-баптарына ескертпелерде көзделген қылмыстық жауаптылықтан босатудың ерекше түрлері [5].

Қылмыстық жауаптылықтан босатуды заңды және негізді деп тану үшін белгілі бір негіздер мен шарттардың болуы талап етіледі.

Соттардың тәжірибесінде ерекше таралған және пайдаланылатын Қазақстан Республикасы Қылмыстық кодексінің 67-бабында көзделген жәбірленушімен татуласқаны үшін қылмыстық жауаптылықтан босату болып табылады.

Бірақ бұл мақаланы пайдалану үшін белгілі бір мәліметтер қажет: бірінші рет қылмыс жасау, кішігірім немесе орташа ауыр қылмыс жасау, қылмыс жасаған адамды жәбірленушімен Татуластыру және жәбірленушіге келтірілген залалды өтеу.

Сонымен қатар, қылмыстық іс жүргізу кодексінің 37-бабының 4-бөлігіне және 38-бабының 5-бөлігіне сәйкес, егер қудаланатын адам бұған қарамастан қайшы келсе, қылмыстық жауаптылықтан босатуға жол берілмейді.

Бастамашылық өкінуге байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босатудың негіздері 2 көрсеткіштен тұрады: мінсіз құқық бұзушылықты бағалау және құқық бұзушылық жасалғаннан кейінгі адамның мінез-құлқын бағалау.

Құқық бұзушылық жасағаннан кейінгі адамның мінез-құлқы жігерлі әрекеттермен нығайтылған кінәні мойындауды қамтитын бастамашылық өкінішпен көрсетілуі керек. Заңда кінәсін мойындап, өз еркімен келу, ұйымдасқан топ жасаған қылмыстарды ашуға жәрдемдесу, басқа қылмыс жасаушыларды әшкерелеу, келтірілген залалды өтеу сияқты әрекеттер туралы айтылған. Қоғамға қауіпті қол сұғушылықтан туындаған қасіреттің, қорқыныштың немесе шатасудың салдарынан қажетті қорғаныс шегінен асып кеткен адамды сот істің мән-жайларын ескере отырып, қылмыстық жауаптылықтан босатуы мүмкін.

Атмосфераның өзгеруіне байланысты қылмыстық жауапкершіліктен босату, егер атмосфераның метаморфозы нәтижесінде адам мен оның идеалды әрекеті әлеуметтік қауіпті болып қалса қолданылады. Бұл метаморфоздар қоғамдық-саяси атмосфераға, экономикаға және ұлтаралық қатынастарға қатысты болуы мүмкін. Бірақ олар кінәліні де, мінсіз құқық бұзушылықты да бағалауға айтарлықтай әсер етуі керек. Басқа факторлар сияқты, жазаны жеңілдететін жағдайлар да қылмыстық жауапкершіліктен босатуға негіз болады.

Қылмыстық кодекстің 65-бабының 1-бөлігінің мазмұнын шолудан бастап, шын жүректен өкіну идеясы шынайы зерттеу мақсатында шартты түрде екі топқа бөлуге болатын әртүрлі факторларды қамтиды: бірінші топқа Ресей Федерациясының Қылмыстық кодексінің 52-бабының 1-бөлігі бойынша анықталған жағдайларды жеңілдететін жағдайлар кіреді, атап айтқанда: кінәсін мойындап келу, қылмысты ашуға ықпал ету келтірілген залалды өтеу; 2-ге, жеңілдететін мән-жайлар тізбесінде заңнамалық бекітуді таппаған басқа факторлар, атап айтқанда: алғаш рет құқық бұзушылық жасау, оны елеусіз құқық бұзушылық санатына жатқызу.

Кәмелетке толмаған сияқты жеңілдететін мән-жай кәмелетке толмағандардың қылмыстық жауаптылығы мен жазалау шараларына, соңғыларын жауапкершілік пен жазадан босатуға, тәрбиелік Ықпал етудің мәжбүрлеу шараларын қолдануға әсер етеді.

Заң шығарушы кәмелетке толмаған құқық бұзушыларға жаза тағайындаудың арнайы ережелерін қарастырып, жазаны дараландыру критерийлерінің ауқымын едәуір кеңейтті [6].

Жеңілдететін және ауырлататын мән-жайлар қылмыстық жауапкершілікті саралау құралы бола отырып, Қылмыстық кодексте артықшылықты және білікті қылмыстардың қосымша элементтерін қалыптастыруға қатысады. Бұл жағдайда жеңілдететін және ауырлататын жағдайлар сапалы жаңа мәнге ие болады, сондықтан оларды қылмыстық жауапкершілікті саралау құралы ретінде қарастырған жөн. Тергеу жағдайлары түзеу мекемесінің түрін анықтау үшін маңызды.

Осылайша, қылмыстық жауапкершілік жеке тұлғаның құқықтық мәртебесіне айтарлықтай әсер ететін заңды жауапкершіліктің ерекше қатал түрі болып табылады.

Қазіргі уақытта Қазақстанда қылмыстық қызметтің бірқатар ерекше түрлеріне, оның ішінде ұйымдасқан заңсыздыққа қарсы күрестің тиімділігін арттыру мақсатында жеке тұлғалар үшін ғана емес, заңды тұлғалар үшін де қылмыстық жауапкершілік доктринасы енгізілуде.

Негізгі мақсат заңды тұлғалардың қылмыстық жауаптылығы туралы нормалардың ортақтығы Қазақстанның қолданыстағы қылмыстық-құқықтық саясатының мақсаттары мен міндеттеріне сәйкес бола отырып, қазақстандық заңнама жүйесіне үйлесімді қосылуын қамтамасыз ету болып табылады.

Заңды тұлғалардың қылмыстық жауапкершілігі туралы мәселе қазіргі ғылымның әртүрлі салаларының сарапшыларын тарта отырып, терең, жан-жақты және пәнаралық зерттеуді, отандық құқықтың әртүрлі салаларына да, шет елдердің қылмыстық құқықтарына да салыстырмалы шолуды қажет етеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

- 1.1997 жылғы 16 шілдедегі Қазақстан Республикасының Қылмыстық кодексі
- 2.Қайыржанов Е. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы: Жалпы бөлім: Оқу. ЖОО үшін. – Алматы, 2006.
- 3.Поленов Г. Ф. ҚР Қылмыстық құқығы. Жалпы бөлім. Алматы, 1997.
- 4.Қылмыстық заң: Жалпы бөлім: Оқу. заңгер үшін. вузов / Под ред. А. Н. Ағыбаева. И. И. Рогов. Г.И. Баймурзина. – Алматы, 2005.
- 5.Джекебаев У. с. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығының негізгі принциптері (Дж. Флетчер мен А. В. Наумовтың "қазіргі қылмыстық құқықтың негізгі тұжырымдамалары"). – Алматы, 2001.
- 6.Қайыржанов Е. Қазақстан Республикасының Қылмыстық құқығы: / оқу. Жалпы бөлім. – Алматы, 2004.

ӘӨЖ:343.3

**ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ СОТ БИЛІГІ: ҚҰҚЫҚТЫҚ
МЕМЛЕКЕТТІ ҚАЛЫПТАСТЫРУ КЕЗІНДЕГІ ЖЕТІСТІКТЕР,
ПРОБЛЕМАЛАР МЕН ПЕРСПЕКТИВАЛАР**

**Мейрамбек Б.Н-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Асқарбекқызы Н. - заң ғылымдарының кандидаты., Ильясова И.С. -
құқық магистрі.**

Резюме:

Несовершенство деятельности квалификационной коллегии юстиции и другие обстоятельства, негативно повлиявшие на основы судебной системы. К вышеуказанным причинам такого положения дел следует добавить, что реализация программных целей судебной реформы не может быть осуществлена в одночасье и в связи с быстрым развитием социально-экономических отношений в Республике Казахстан, которые не всегда сопровождаются правовым установлением конкретизирующего характера. При этом круг идеи автономии судьи расширяется по мере формирования общества и его приближения к функциональным сравнениям правового государства и гражданского общества.

Resume:

The imperfection of the activities of the qualification Board of Justice and other circumstances that negatively affected the foundations of the judicial system. To the above-mentioned reasons for this state of affairs, it should be added that the implementation of the program goals of judicial reform cannot be carried out overnight and

due to the rapid development of socio-economic relations in the Republic of Kazakhstan, which are not always accompanied by a legal establishment of a concretizing nature. At the same time, the circle of the idea of the judge's autonomy expands with the formation of society and its approach to functional comparisons of the rule of law and civil society.

Құқық үстемдігінің маңызды құрамдас бөліктерінің бірі, оның демократиялық қалыптасуының кепілі сот жүйесі болып табылады. Оның жай-күйі азаматтардың Қазақстанның қазіргі құқықтық саясатына қатынасына, қоғам тарапынан билікке деген сенім деңгейіне тікелей әсер етеді, яғни сот төрелігінің сапасы біздің еліміздің құқықтық мемлекетке қозғалысының басты көрсеткіштерінің бірі болып табылады. Бұл идея заң әдебиетінде бірнеше рет атап өтілді: "тәуелсіз сот билігі заң үстемдігі мен конституционализмнің өзегі, халықтың ерік білдіруінің басты кепілі болып табылады."

Осыны ескере отырып, біз Қазақстан Республикасы сот жүйесінің қалыптасуының негізгі кезеңдерін, сот трансформациясына қол жеткізуді және құқықтық мемлекеттілік талаптарына барабар сот билігін одан әрі жетілдіру жолдарын қадағалауға тырысамыз. Мұндай қайта қарау қажет, өйткені сот билігінің өзі заңның үстемдігі механизмінде ерекше рөл атқарады, бұл заң дауында бас төрешінің рөлін қамтамасыз етеді. Соттар негізгі құқық қорғау органының рөлін атқарады, "заң сот билігінің күш-жігерінің арқасында қозғалысқа келеді". Сонымен қатар, бүгінде барлық өркениетті елдердегі соттар көп қырлы өкілеттіктерге ие. Сот төрелігін іске асыру барысында сот тікелей немесе жанама түрде және көптеген жағдайларда тәуелсіз орган ретінде қолданыстағы сот практикасы туралы заңнаманы түсіндіру, мемлекеттік органдар мен лауазымды адамдардың шешімдері мен әрекеттерінің заңдылығы мен негізділігін бақылау, үкімдердің орындалуын қамтамасыз ету, басқа сот шешімдері мен басқа органдардың шешімдері, тергеу және шешу сияқты басқа да мәселелердің шешілуін қамтамасыз етеді соттарға ведомстволық бағынысты әкімшілік құқық бұзушылық туралы істерді және т. б.

Қазақстан Республикасының қазіргі сот жүйесінің қалыптасуы 1990 жылғы 25 қазанда "Қазақ КСР – ның Мемлекеттік Егемендігі туралы" Декларацияның қабылдануымен есте қалды, онда мемлекеттік биліктің жұмыс істеуінің маңызды ережесі-оны үш тармаққа бөлу алғаш рет белгіленген: "республикада мемлекеттік билік оны заңнамалық, атқарушы және сот билігіне бөлу туралы тезиске сәйкес жүзеге асырылады. Жоғарғы Сот билігі Қазақ КСР Жоғарғы сотына тиесілі" [1]. 1991 жылғы 16 желтоқсанда автономия "Қазақстан Республикасының Мемлекеттік автономиясы туралы", "Қазақстан Республикасы тәуелсіз демократиялық және құқықтық мемлекет болып табылады" Қазақстан Республикасы Конституциялық заңының 1-бабына сәйкес жарияланды.

Осылайша, Қазақстан Республикасының жаңа үлгідегі сот жүйесін құруға, соттарға барлық өкілеттіктер беруге, заңнамадағы өзінің шынайы жария рөлін нығайтуға бірегей мүмкіндігі бар.

Реформаларға осы алғы сөз 1993 жылғы 28 қаңтарда соттардың ұйымдастырылуы мен қызметінің жүйесін, принциптерін бекіткен егемен Қазақстанның алғашқы Конституциясының қабылдануымен байланысты. Алғаш рет Негізгі заң "сот билігі" ұғымымен жұмыс істей бастады, бұл оның әлеуметтік мақсатын, тақырыбын және аймақтық юрисдикциясын, сондай-ақ оның автономиясын көрсетті. Бірақ сонымен бірге 1993 жылғы Конституция мінсіз болған жоқ. Соттар туралы тарауда судьялар тәуелсіз екендігі айтылды, бірақ Конституция

олардың автономиясына ешқандай кепілдік бермейді. Сондай-ақ сот билігінің дербестігі мен кәсібилігін қамтамасыз ететін сот жүйесін қайта құрудың нақты доктринасы болған жоқ [2]. Президент сондай-ақ соңғы жылдары республикада орын алған метаморфоздарға жұртшылық назарын аударды, олар заңнаманы, оның ішінде сот билігі саласындағы заңнаманы одан әрі жетілдірудің алғышарттары мен шарттарына айналды. Демек, Мемлекет басшысы 1993 жылы жарияланған "қоғамның идеологиялық топтасуы – Қазақстанның ілгерілеуінің шарты" атты жұмысында сот жүйесін кезең-кезеңімен трансформациялау қажеттігін атап өтті. Құжатта "өкінішке орай, адамдар әлі күнге дейін сот билігінің беделі мен құзыреттілігіне сенбейді. Соттардың объективтілігі және олардың қызметінің конструктивтілігі туралы айтуға әлі ерте, олар қоғам міндеттерінен бөлек. Сот жүйесін барынша тиімді ету, оны тек жергілікті жерлерде ықпалды құрылымдар тарапынан қысым көрсету мүмкіндігінен арылту қажет. Мұндай трансформацияның ең нақты әдістерінің бірі-Мемлекет басшысының судьяларды тағайындауын арнайы, мүмкін Жоғары Сот Кеңесінің ұсынысы бойынша заңнамалық түрде бекіту. Осылайша судьялардың дербестігін қамтамасыз етуге, сот төрелігіне кез келген қол сұғушылықты болдырмауға болады". 1994 жылғы 9 маусымдағы есепте сол тақырыпты жалғастыра отырып. "Жаңартылған Қазақстанға - өзгерістерді тереңдету, ұлттық келісім арқылы", Мемлекет басшысы "судьялардың ауыстырылмайтындығы туралы тезистерді, сондай-ақ сот ісін Жоғары Сот Кеңесінің ұсынымы бойынша Мемлекет басшысының сот төрелігін іске асырудағы олардың сенімді дербестігінің кепілі ретінде сот ісін жүргізуді заңнамалық тұрғыдан бекіту қажет. Сот төрелігін жүзеге асыруға қабілеті жоқ, судья жоғары атағымен сыйыспайтын адамдарды лауазымынан шеттетудің нақты заңнамалық негіздері мен тетігін әзірлеу қажет. Сот жүйесін қайта құру Конституцияның нормаларында ғана емес, қолданыстағы заңнамада да көрініс табуға тиіс. Бұл сот жүйесі, соттар мен судьялардың дәрежесі туралы жаңа заңдарды қабылдау туралы" [3, 277 б.]. Көріп отырғанымыздай, заң үстемдігінің талаптарына жауап беретін сот реформасының міндеттерін Қазақстан Республикасының Президенті автономияның алғашқы жылдарында неғұрлым нақты тұжырымдаған.

Қазақстан Республикасы Президентінің 1994 жылғы 12 ақпандағы Жарлығымен бекітілген Қазақстан Республикасындағы Құқықтық қайта құрулардың мемлекеттік бағдарламасы да сот жүйесін жетілдіруде үлкен рөл атқарды. Бағдарламада республиканың әрбір ұлттық құқықтық жүйесінің түбегейлі метаморфозын, оның заң үстемдігі мен азаматтық қоғам тезистерінің талаптарына біртіндеп жақындауын көздейтін мемлекеттік-құқықтық шаралар кешені көзделген.

Мемлекеттік бағдарламада сот жүйесіне ерекше назар аударылды. Атап айтқанда, сот жүйесін трансформациялау судьялардың қоғамдық беделін арттыруға, сотты жеке адамның құқықтары мен ерік-жігерін қорғаудың сенімді кепіліне айналдыруға, қоғамдағы келіспеушіліктерді заңды және объективті шешуге ықпал етуге, судьялар мен олардың отбасы мүшелерін құқықтық және қоғамдық қорғау мәселелерін шешуге тиіс екендігі атап өтілді.

1995 жылғы 30 тамызда Қазақстан Республикасының жаңа Конституциясының қабылдануы сот билігінің қалыптасуындағы бетбұрыс – құқықтық өзгерістердің мемлекеттік бағдарламасын іске асыру кезеңінің басы болды. Оның тұжырымдамалық ережелеріне сүйене отырып, сот жүйесінің мемлекеттік механизм жүйесінде айтарлықтай өзгеруін байқауға болады.

1. Жоғарғы Сот пен жергілікті соттар жұмыс істейтін сот жүйесінің ынтымақтастығы шоғырланды, төрелік соттар жүйесі олардың функцияларын әмбебап юрисдикция соттарына бере отырып жойылды.

2. Конституциялық Соттың орнына негізінен Конституцияны құқықтық қорғауды жүзеге асыратын Конституциялық Кеңес - соттан тыс конституциялық бақылау органы құрылды.

3. Бағдарламаға сәйкес төменгі және орта буындағы судьяларды Қазақстан Республикасының Президенті етіп тағайындау және Жоғарғы Сот судьяларын Парламент Сенаты етіп сайлау енгізілді.

4. Конституцияда Жоғары Сот Кеңесі мен сот төрелігінің біліктілік алқасы – консультативтік функциялары бар ведомстводан тыс сипаттағы арнайы алқалық органдар құрылды.

5. Судьялардың автономиясына кепілдіктер күшейтілді, олардың дәрежесі мен адам құқықтары мен бостандықтарын қорғау жүйесіндегі рөлі нығайтылды. Мемлекет тарихында алғаш рет судьялар үздіксіз мерзімге тағайындала бастады, бұл да олардың дербестігін қамтамасыз етудің тиімді тетіктерінің біріне айналды. Судьяларға қойылатын негізгі талаптар және оларға өкілеттік беру тәртібі бекітілді. Ол судьяны партияларға немесе кәсіподақтарға мүшелікке, сондай-ақ кез-келген саяси партияны қолдауға тыйым салу арқылы деполитизациялауды қарастырады.

6. Конституцияда республиканың барлық соттары мен судьялары үшін әмбебап және ажырамас болып табылатын және терең гуманизмге толы сот төрелігін іске асыру қағидаттары жан-жақты бекітілген.

7. 1998 жылғы 7 қазанда Конституцияға енгізілген өзгерістер мен толықтыруларға сәйкес алқабилер университеті енгізілді. Халықтың сот төрелігін іске асыруға қатысуы оның егемендігін көрсету нысандарының бірі болып табылады және Қазақстанның сот жүйесін демократияландыруды куәландырады.

Сот реформасын іс жүзінде жүзеге асырудағы шешуші қадам Президенттің 1995 жылғы 20 желтоқсандағы "Қазақстан Республикасындағы соттар және судьялар атағы туралы" Конституциялық заңы бар Жарлығын қабылдау болды.

Қазақстан тарихында алғаш рет судьялар сот билігін жүргізуші деп жарияланды. Жарлық биліктің атқарушы және өкілді тармақтарының қысымынан алғаш рет құқықтық қорғауға ие болған судьялардың автономиясының заңды және физикалық кепілдіктерін белгілеу арқылы конституциялық механизмдерді жасады. Мұндай кепілдіктерге: судьялардың ауыстырылмайтындығы, оларға қол сұғылмайтындығы, сотты құрметтемегені үшін жауапкершілік енгізу, судьяның өкілеттігін тоқтата тұру және тоқтату үшін негіздерді бекіту, тәртіптік жауапкершілік істеріне қосымша, судья қаралған немесе қаралып жатқан істердің мәні бойынша қандай да бір түсініктеме беруге міндетті емес деген ережені белгілеу; судьяға судьяға жүктелетін мүмкіндікті жабады. заңда көзделмеген соттан тыс функциялар мен міндеттер; оны құқықтық тәртіп мәселелері жөніндегі мемлекеттік және қоғамдық құрылымдардың құрамына енгізеді. Бұл нормалар судьяларды құқық қорғау органдарының міндеттері мен функцияларын орындаудан қорғады және объективті және бейтарап сот төрелігін қамтамасыз етуге бағытталған. Қазақстан ғалымдары Конституциялық заң күші бар осы Жарлықты салыстыра отырып, "Қазақстан Республикасы Президентінің бастамасы бойынша және жігерлі қолдауымен қабылданған осы және басқа да заңнамалық актілердің маңызы баға жетпес. Олар биліктің сот тармағын қалыптастыруда ерекше рөл атқарды".

Қазақстан Республикасы Президентінің 1996 жылғы 24 мамырдағы Жарлығына сәйкес судьялардың үздіксіз құрамындағы соттарды қалыптастыру, олардың сапалық құрамын жақсарту, кәсіби біліктілігін бағалау және өсуін ынталандыру, істерді қарау кезінде заңның үстемдігін нығайтуға жауапкершілікті арттыру, азаматтардың құқықтары мен қоғамның мүдделерін қорғау мақсатында Қазақстан Республикасы соттарының судьялары аттестаттаудан өтті. Судьялардың бос лауазымдары Жарлықта белгіленген рәсімге сәйкес тұрақты судьялармен толтырылды. Бұл шаралар уақтылы және қажетті болды, өйткені осы бір жолғы іс-шараның нәтижесінде әрбір республикада лауазымдарға орналасу мәселелері қолданыстағы заңнамаға сәйкес жедел шешілді. Кейінгі жылдары сот жүйесін одан әрі трансформациялау бойынша ауқымды шаралар кешені іске асырылды. "Сот приставтары туралы", "атқарушылық іс жүргізу туралы" заңдар, қылмыстық іс жүргізу, Қылмыстық атқару, Азаматтық іс жүргізу кодекстері және т.б. сияқты негізгі заңнамалық актілер қабылданды. Осылайша, сот трансформациясының қарқыны тұтастай алғанда қоғамдық қатынастардың қалыптасу динамикасына сәйкес келді, қойылған міндеттерді іс жүзінде жүзеге асыру көп жағдайда жүзеге асырылды, сот-құқықтық трансформация аясында сот жүйесін жетілдіру бойынша көптеген ұсыныстар іске асырыла бастады.

Сонымен бірге, құқықтық нормаларды іске асыру процесі, бірқатар басқа процестерден айырмашылығы, субъектілердің іске асырылатын құқықтық талаптарға жеке қатынасы, олардың құқықтық талаптарды орындау кезіндегі қарым-қатынасы мен еркіндігімен сипатталатын айқын субъективті аспектке ие екенін атап өткен жөн. Сонымен қатар, жеке қарым-қатынас әр түрлі формада көрінуі мүмкін, соның ішінде субъектілердің қызметтік парызы туралы Заңды орындауға деген жеке құмарлығы немесе моральдық себептер, жазаның қасіреті немесе басқа себептер. Өкінішке орай, заңды іске асыру процесінде осы әмбебап негіздемелер сот жүйесі туралы Заңның нормаларын іске асыру процестерін айналып өтпейді. Шынында да, сот жүйесінің жұмыс істеуі әртүрлі күштер мен мүдделердің қысымына ұшырайды. Судьяның жеке жұмысы, сот жүйесінің іс-әрекеттері, әдетте, қоршаған ортамен белгілі бір диссонанс тудырады. Бұл объективті және субъективті себептерге байланысты болады. Объективті қоғам сот жүйесінің шығындарын азайтуға тырысады, бірақ сонымен бірге барлық үлкен және нәтижелі нәтижелерге қол жеткізеді. Ең дұрысы, ол заңның үстемдігі мен заңның үстемдігіне ұмтылады, бірақ оған қарсы күштер үнемі көрінеді. Бейтарап азаматтар судьялардың тиімді жұмыс істеуін, тез сот төрелігін қалайды, бірақ субъективті және сонымен бірге көбінесе олардың нақты және қиял құқықтарын қорғау үшін барлық құралдармен, соның ішінде заңсыз, сот жүйесі қызметкерлерінің өкілеттіктерін шектейді (шектеуге тырысады). Мұның бәрі қоғамдық және жеке мүдделердің әдеттегі қосарлануынан туындайды[4].

Нәтижесінде құқықтық трансформациялаудың мемлекеттік бағдарламасының бірқатар тармақтары мәлімделіп, іске асырылмады. Олардың ішінде судьялар автономиясының толық Конституциялық кепілдіктерінің болмауы, судьялар қызметін материалдық-техникалық қамтамасыз етудің жеткіліксіздігі, судьяларды барабар объективті іріктеуді қамтамасыз ету процесінде Әділет біліктілік алқасы қызметінің жетілмегендігі және сот жүйесінің негізіне теріс әсер еткен Басқа да мән-жайлар бар. Істердің осындай жағдайының жоғарыда аталған себептеріне сот реформасының бағдарламалық мақсаттарын іске асыру бір түнде және Қазақстан Республикасындағы әлеуметтік-экономикалық қатынастардың тез дамып келе

жатқандығынан жүзеге асырыла алмайтынын қосу қажет, олар әрдайым нақтылаушы сипаттағы құқықтық орнықтыруға ілесе бермейді. Сонымен қатар, судьяның автономиясы идеясының шеңбері қоғамның қалыптасуына және оның заң үстемдігі мен азаматтық қоғамның функционалды салыстыруларына жақындауына қарай кеңейеді.

Тұтастай алғанда, сот-құқықтық трансформацияның алғашқы кезеңдері (1991-2000 жж.) туралы айта отырып, объективті және субъективті сипаттағы елеулі кемшіліктер мен кемшіліктерге қарамастан, олар қоғамдық және кәсіби санада өкілеттіктерді бөлу және сот билігінің дербестігі идеяларын қалыптастыруда маңызды рөл атқарды деп айтуға болады. Дәл осы кезеңде табиғи құқық, заңның үстемдігі және әлеуметтік келісім тұжырымдамасының идеялары мен құндылықтарына негізделген жаңа Конституцияны қабылдау қажеттілігі түсінілді деп айтуға болады.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Сартаев С.С., Назаркулова Л.Т. Становление Конституции Республики Казахстан. Изд. Кітап, Алматы.
2. Там же.
3. Назарбаев Н. Стратегия трансформации общества и возрождения евразийской цивилизации. М.,
4. Назарбаев Н.А. Правосудие – это справедливость. Юридическая газета.2001. 11июня.

ӘОЖ:343.3

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДАҒЫ ДІНИ БІРЛЕСТІКТЕРДІҢ ҚЫЗМЕТІН ҚҰҚЫҚТЫҚ РЕТТЕУ: ҚАЗІРГІ ЖАЙ-КҮЙІ ЖӘНЕ ЖИНАҚТАЛҒАН ТӘЖІРІБЕ

Салимбекова Н.Н.-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Асқарбекқызы Н.-заң ғылымдарының кандидаты., Ильясова И.С.-құқық
магистрі.

Резюме Можно сказать, что многонациональный и многоконфессиональный состав народа Казахстана формирует свою уникальную модель государственно-конфессиональных отношений, основанную на многовековых навыках мирного сосуществования, исторически обусловленном открытом менталитете казахов, выраженном в религиозной терпимости к различному мышлению и толерантности; он также основан на экономической стабильности и растущей тенденции к повышению благосостояния граждан и общества в целом, хорошо продуманной государственной политике, законодательно закрепившей светский характер государства и равенство всех религий перед государством, но с учетом различного исторического веса и мастерства конфессий в Казахстане.

Resume It can be said that the multinational and multi-confessional composition of the people of Kazakhstan forms its own unique model of state-confessional relations based on centuries-old skills of peaceful coexistence, historically conditioned open mentality of Kazakhs, expressed in religious tolerance for different thinking and tolerance; It is also based on economic stability and a growing trend towards improving the well-being of citizens and society as a whole, a well-thought-out state policy that has legislated the secular nature of the state and the equality of all religions before the state, but taking into account the different historical weight and skill of confessions in Kazakhstan.

Түрлі ұлттық және діни топтар адвокаттарының бейбіт қатар өмір сүруі көбінесе мемлекеттік саясатқа байланысты, осыған байланысты Қазақстан Республикасындағы тиісті біліктілік назар аударуға лайық. Қазақстан Республикасындағы конфессияаралық және этносаралық келісім мемлекеттің тұтастығы мен оның демократиялық реформалар жолындағы қозғалысының қажетті шарттарының бірі болып табылады. Президент Нұрсұлтан Назарбаев: "біздің этносаралық және дінаралық келісім моделі Қазақстанның түрлі конфессиялардың өзара іс-қимылының жаһандық процесіне қосқан нақты үлесі болып табылады", - деп атап өтті [1].

Қазақстан Республикасы Конституциясының 1-бабының 1-тармағы "Қазақстан Республикасы өзін демократиялық, зайырлы, құқықтық және қоғамдық мемлекет деп жариялайды, оның ең қымбат қазынасы адам және адамның өмірі, құқықтары мен бостандықтары болып табылады" [2]. Осылайша, Қазақстан Республикасында діни университеттер (олардың барлық көріністерінде) мемлекеттен бөлінген, бұл ешқандай конфессиялар ешқандай мемлекеттік функцияларды атқармайды, мемлекет қолдайтын бір немесе бірнеше діндер жоқ және бірде - бір дін мемлекеттік сипат алмайды-қалыптастырушы фактор.

Қазақстан Республикасы Конституциясының 22-бабының 1-тармағына сәйкес: "әркімнің ар-ождан бостандығына құқығы бар" [2]. Осыдан ар-ұжданның

еркі адамның сөзсіз құқығы болып табылады және ешқандай жағдайда шектеулерге ұшырамайды.

Адам құқықтары мен ерік білдіру туралы қазіргі хабардарлық БҰҰ, ЕҚЫҰ және басқа да ұйымдар қабылдаған жалпы қабылданған халықаралық келісімдермен айқындалады. Ең маңызды құжаттардың бірі 1948 жылы 10 желтоқсанда БҰҰ Бас Ассамблеясымен қабылданған "Адам құқықтарының жалпыға бірдей декларациясы" болды [3]. Декларацияның 2-бабында әр адам осы Декларацияда жарияланған Барлық құқықтар мен ерік-жігерге ие болуы керек, мысалы, нәсіл, тері түсі, жынысы, тілі, діні, саяси немесе басқа сенімдері, ұлттық немесе әлеуметтік шығу тегі, мүлдіктік жағдайы, класы немесе басқа орналасуы. Осылайша, қандай да бір дінге жату адам мен азаматтың қандай да бір құқықтарын кемсітуге, елемеуге немесе шектеуге себеп болмайды. Декларацияның 18-бабында ар-ождан және дін бостандығы құқығының егжей-тегжейлі анықтамасы берілген. Осы мақаладағы шолудан ар-ождан мен дінге қатысты ерік-жігерді жүзеге асыру өз дінін немесе нанымдарын өзгертуге деген ұмтылысты және өз дінін немесе нанымдарын өз бетінше де, басқалармен бірге де, көпшілік алдында немесе жеке түрде оқыту, ғибадат ету және орындау құқығын қамтиды. діни және салттық рәсімдер.

Қазақстан Республикасының Конституциясында ой және діни сенім бостандығының Конституциялық кепілдіктеріне қатысты жекелеген ережелер жоқ. Бұл кепілдіктер Қазақстан Республикасы Конституциясының ар-ождан еркіне қатысты 22-бабының конституциялық нормаларына жатады. Е.Қ.Көбеев Қазақстанның қазіргі қалыптасу кезеңін осы міндеттің мәнмәтінінде қарастыра отырып, оның қоғамның рухани өміріндегі күрделі үдерістермен, жалпы танылған діндердің де, дәстүрлі емес те діни бірлестіктердің өсуімен қатар жүретінін атап өтті. Осыған байланысты мемлекет, ең алдымен, діни заңнаманың сақталуын қамтамасыз етуге тиіс. Сонымен қатар діни ағымдардың қалыптасу үрдісін және діни ортадағы жағымсыз көріністерді бейтараптандыру бойынша жан-жақты жұмысты түсіну қажет [4; 464]. Қазақстан халқының көпұлтты және көпконфессиялы құрамының бейбіт қатар өмір сүруінің көпғасырлық дағдысына негізделген, өзгеше ойлау мен төзімділікке діни төзімділікте көрсетілген қазақтардың тарихи негізделген ашық менталитетіне негізделген мемлекеттік-конфессиялық қатынастардың өзіндік бірегей моделін қалыптастырады деп айтуға болады; ол сондай-ақ экономикалық тұрақтылыққа және азаматтар мен тұтас алғанда қоғамның әл-ауқатын арттыруға өсіп келе жатқан үрдіске, мемлекеттің зайырлы сипатын және барлық діндердің мемлекет алдындағы теңдігін заңнамалық түрде бекіткен, бірақ Қазақстандағы конфессиялардың әртүрлі тарихи салмағы мен шеберлігін ескере отырып, жақсы ойластырылған мемлекеттік саясатқа негізделген [5; 113].

Ғылыми әдебиеттерде А.П.Абуов және Е.М.Смағұлов сияқты ғалымдардың зерттеулері, Моазами Бехруз, Марк Элмор, Джон Фой, Джонатан Фокс, Эрвин Бирнбаум, Николь Элизабет Брэкман діни бірлестіктердің қызметін реттеуге арналған 2009 жылғы мәліметтер бойынша тұрғындарының саны 114 адамды құрады.

Қазақстан Республикасындағы діни қатынастарды құқықтық реттеу саласындағы ағымдағы жағдайды, сондай-ақ жоғарыда аталған авторлардың ғылыми еңбектерін талдай отырып, осы мақалада Қазақстан Республикасындағы діни бірлестіктерді құқықтық реттеу ерекшеліктеріне ғылыми шолу жасауды, сондай-ақ Қазақстан Республикасы Тәуелсіздігінің 20 жылы ішіндегі осы саладағы кейбір нәтижелерді қорытындылауды ұсынамыз.

Бұл зерттеудің әдіснамалық негізі: әлеуметтік-құқықтық құбылыстарды танудың диалектикалық әдісі, сонымен қатар жүйелік-құрылымдық, салыстырмалы-құқықтық, логикалық-теориялық және жеке ғылыми түсіну әдістері. Зерттеу нәтижелерінің объективтілігіне қол жеткізу үшін бұл әдістер жан-жақты қолданылды.

Автономияға ие болған алғашқы жылдары қазақстандық заң шығарушы "конфессиялар мен діни бірлестіктердің ерік білдіруі туралы" 1992 жылғы 15 қаңтардағы № 1128-ХІІ Қазақстан Республикасының Заңын әзірлеп, қабылдап (Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 11 қазандағы № 483 - ІV Заңына сәйкес мерзімі біткен), діни бірлестіктерді құру мен олардың қызметінің тәртібін өте либералдық реттеген. Осы өте құнарлы негізде және Тәуелсіз Қазақстан Республикасы қалыптасуының алғашқы жылдарындағы Үкіметтің осы міндетке деген енжар көзқарасының және халықтың қанағаттанарлықсыз діни сауаттылығының нәтижесінде Қазақстанның көптеген азаматтары, тек жас ұрпақ өкілдері деструктивті діни күштердің ықпалына түсті. Елді бұрын Қазақстанда ешкімге белгісіз түрлі миссиялар су басты. Өз қатарына жаңа ізбасарларды тарту үшін күрес нәтижесінде туындаған конфессияаралық шиеленістің өсуіне мониторинг жүргізілуде. Оның шиеленісуіне республикадағы шетелдік гидтердің жігерлі әрекеттері ықпал етеді, олар миссионерлік қызметте айтарлықтай қаржы ресурстарына және зор шеберлікке ие бола отырып, дінге сенушілерге ықпал ету үшін күресте Қазақстан үшін үйреншікті діндерді жиі тарылтады. Алайда, конфессияаралық қарсылықтар, әдетте, қандай да бір қоғамға қарсы әрекеттерге әкелмейді, негізінен қарсыластарын дұға кездесулерінде, дінбасылардың көпшілік алдында сөйлеген сөздерінде "жалған пайғамбарлар" ретінде сынға алады, оның қарқындылығы өте алаңдатарлық белгі болып табылады. Идеологияланбаған діннің өзі қауіпсіздікке қауіп төндірмейді. Қазақстан Республикасы Ұлттық қауіпсіздік комитетінің бұрынғы төрағасы Нұртай Әбіқаев мәлімдегендей, республикада діни және түсініксіз ілімдерді тарату және діни және этникалық негізде алауыздық тудыру мақсатында республикаға келетін шетелдік діни миссиялардың саны артты [6].

Соңғы онжылдықта Қазақстанда діни университеттер санының айтарлықтай сандық және тұрақты өсуі байқалғанын атап өткен жөн. 2005 жылы 3259 діни бірлестік болды, бұл 2004 жылдың 1 қаңтарына қарағанда 102 — ге артық, ал 1990 жылы-670 [7; 234], 2011 жылы 4551 діни бірлестік болды [8].

Бүгінгі таңда 17 конфессияның 3088 діни бірлестігі бар, олар жаңа заңның талаптарына сәйкес заңды тіркеуден өтті; олардың саны 1463-ке немесе 32% - дан астамға азайды [16]. Діни бірлестіктердің жалпыәлемдік санына: ислам — 2756, Орыс Православ шіркеуі — 303, Рим-Католик шіркеуі - 84, протестанттық және жаңа діни қозғалыстар — 1301 кіреді. Діни бірлестіктерге 3377 ғибадат орындары тиесілі, олардың 2416 - мұсылман мешіттері, 269 - православие шіркеулері, 88 - католик шіркеулері, 5 - синагогалар, сондай-ақ сансыз протестанттық және басқа шіркеулер [6; 110].

Рухани (діни) білім беру ұйымын мемлекеттік тіркеу "заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді тіркеу туралы" Қазақстан Республикасының Заңына сәйкес білім туралы және діни қызмет пен діни бірлестіктер туралы заңда көзделген ерекшеліктер ескеріле отырып жүзеге асырылады [9].

"Діни қызмет және діни бірлестіктер туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 13-бабының 3-тармағына сәйкес республикалық діни бірлестіктер мен аумақтық діни бірлестіктер өздерінің жарғыларына сәйкес діни қызметкерлерге арналған жоғары кәсіби оқу бағдарламаларын іске асыратын мекемелер нысанында адамгершілік (діни) ұйымдар мен субъектілер құруға құқылы [9].

Заңды тұлғаларды мемлекеттік тіркеу және филиалдар мен өкілдіктерді тіркеу туралы нұсқаулықта Діни басқармалар (орталықтар) құрған діни оқу орындарының, мешіттердің, монастырьлардың және басқа да діни бірлестіктердің жарғыларын (орналасқан жерін) осы діни басқармалар (орталықтар) бекітетіні көзделген [10]. Тіркеуге Діни басқарманың (орталықтың) уәкілетті органының оларды құру туралы шешімі ұсынылады.

Рухани (діни) білім беру ұйымдарын қоспағанда, Қазақстан Республикасында білім беру мен тәрбиелеу жүйесі дін мен діни бірлестіктерден бөлінген және зайырлы сипатта болады. Білім берудің зайырлы сипаты білім беру саласындағы мемлекеттік саясаттың тезистерінің бірі ретінде белгіленген [11]. Қазақстандық заңнама нормаларына сәйкес оқу орындарында Діни білім беруге жол берілмейді.

Қазақстан Республикасының "Білім туралы" Заңына сәйкес діни қызметкерлердің жоғары кәсіби дайындық бағдарламаларын жүзеге асыратын білім беру мекемесі рухани (діни) білім беру ұйымы ретінде қабылданады [11].

Рухани-ағартушылық қызмет лицензиялауға жатады. Рухани-ағартушылық қызметті жүзеге асыруға лицензия алу үшін сізге:

- кәсіби дайындық саласында жоғары рухани білімі бар және діни бірлестіктердің талаптарына жауап беретін штаттағы оқытушылардың болуы;

- бір білім алушыға кемінде 50 бірлік басылымнан тұратын толық оқу циклі үшін білім алушылар контингентіне қолданылатын оқу әдебиеті қорының болуы;

- меншігінде оқу процесін ұйымдастыру үшін қажетті, санитарлық нормалар мен ережелер талаптарына жауап беретін шаруашылық жүргізу немесе жедел басқарудың болуы;

- студенттер үшін медициналық қызметтердің қолжетімділігі;

- студенттерге арналған қоғамдық тамақтану орнының болуы;

- осы діни білім беру мекемесінің жұмыс істеуінің ұтымдылығын негіздейтін тиісті діни басқарманың (орталықтың) қолдау хатының және Қазақстан Республикасының аумағында діни конфессияны тіркеу туралы куәліктің көшірмесінің болуы;

- діни конфессияның билігі бекіткен даярлық бейіні бойынша білім беру бағдарламаларының (оқу жоспарларының) болуы;

- Қазақстан Республикасы Дін істері агенттігінің мәлімделген діни білім беру бағдарламаларына рұқсатының болуы.

Дін істері агенттігі басқа мемлекеттік органдармен бірлесіп, 2012 жыл ішінде дін саласындағы мемлекеттік саясат бағыттарында айтарлықтай оң өзгерістерге қол жеткізді [7].

1. Елдегі діни қатынастарды реттейтін жаңа құқықтық база қалыптастырылды, оның шеңберінде елдің қауіпсіздік мүдделеріне сәйкес діни қызмет пен діни бірлестіктердің жұмыс істеуінің құқықтық аспектілері реттеледі және нақтыланады.

2. Қазақстанның конфессиялық кеңістігін құрылымдаған және жіктеген діни бірлестіктер қайта тіркеуден өтті. Қайта тіркеу нәтижелері бойынша Қазақстанның конфессиялық кеңістігін қазіргі уақытта жаңа заңның талаптарына сәйкес заңдық

тіркеуден өткен 17 конфессияның 3088 діни бірлестігі ұсынды. Олардың саны 1463 қауымдастыққа немесе 32% - дан астамға азайды [8]. Санның азаюы бұрын тіркелген діни бірлестіктердің үштен бір бөлігінің шынымен жұмыс істемеуіне байланысты. Біздің автономиямызға дейін, яғни Қайта құру кезеңінде төрт жарым мың көптеген діни бірлестіктер тіркелген. Кейін автономия алғаннан кейін, сондай-ақ көптеген азаматтардың тарихи отанына оралуына байланысты көптеген діни бірлестіктер тек қағаз жүзінде қалды, яғни жақтаушылар болмады. Жұмыс істемейтін діни бірлестіктердің салдарынан олардың саны 32 пайызға қысқарды. Діни оқу орындарының саны да азайды-бұрын жұмыс істеген 28 мекеменің он үшеуі қайта тіркелді [8]. Жаңа заңға сәйкес (13-баптың 3-тармағы) діни сипаттағы білім беру мекемелерінде аумақтық немесе республикалық дәрежедегі діни бірлестіктер ғана болуы мүмкін. Осылайша, қазіргі уақытта Қазақстан аумағында 9 медресе, имамдардың біліктілігін арттыру университеті, сондай-ақ Құран мәнерлеп оқу мектебі жұмыс істейді. Жергілікті діни бірлестіктер дәрежесі барлар заң бойынша Қазақстан аумағында діни оқу орындарын құра алмайды. Мамандардың жұмысы негізінде діни бірлестіктерді жаңа жүйелеу ұсынылды. Егер бұрын елде ресми түрде 46 конфессия мен конфессия болса, қазір олардың саны 17. Бұл діни бірлестіктерді жүйелеуді нақтылаудың нәтижесі. Осыған байланысты дін істері агенттігі Қазақстан аумағындағы конфессиялардың саны бар болғаны 17-ні құрайтынын ресми түрде ресми түрде хабарлайды және олардың барлығы ресми түрде әрекет етеді [9].

3. Миссионерлік қызметті реттеудегі мемлекеттің рөлі күшейтілді. Шетелдік миссионерлердің Қазақстанға келу және болу тәртібі регламенттелген. "Қабылданған шаралардың нәтижесінде протестанттық бағыттағы шетелдік миссионерлердің саны едәуір қысқарды. 2009 жылы олардың саны елде 134 құрады, 2011 жылы - 76, және нақты уақыт режимінде 43 шетел азаматы (миссионері) тіркелді", - деді Лама Шариф агенттіктің 2012 жылғы қызметінің қорытындылары және 2013 жылға арналған міндеттері бойынша алқа отырысында [10].

Қазақстан өзін зайырлы мемлекет деп жариялай отырып, ар-ождан ерігін жүзеге асыру үшін кепілдіктер жасаудан бас тартпайды, бірақ мемлекеттің зайырлылық қағидатын қорғайды және біртіндеп енгізеді, дінге сенушілердің де, сенбейтіндердің де рухани қажеттіліктерін қанағаттандыру үшін тең деректер ұсына отырып, діни негізде қоғамдағы бөлініс пен келіспеушілікке әкеп соқтыруы мүмкін нәрсенің бәрін жояды. Қазақстан Республикасы азаматтарының осы құқықты жүзеге асыруын конституциялық және заңнамалық реттеу ар-ождан мен діни сенім еркі саласындағы жалпыға бірдей танылған халықаралық-құқықтық нормаларға сәйкес келеді.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Выступление Президента Республики Казахстан Н.А.Назарбаева, 2006. II Съезд лидеров мировых и традиционных религий. — [ЭР]. Режим доступа: Астана [//zakon.kz/75693-vystuplenie-prezidenta-respubliki.html](http://zakon.kz/75693-vystuplenie-prezidenta-respubliki.html).

2.Конституция Республики Казахстан. Принята 30 августа 1995г. — [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz/Document/?doc_id=1005029.

3.Всеобщая декларация прав человека. Принята резолюцией 217 А (III) Генеральной Ассамблеи ООН от 10 декабря 1948 г. — [ЭР]. Режим доступа: un.org/ru/documents/decl_conv/declarations/declhr.shtml.

4.Кубеев Е.К. Теоретико-правовые аспекты развития конституционного строя Республики Казахстан. — Караганда: Изд-во КарГУ, 2012. — 485 р.

5. Подопригора Р.А. Комментарий к Закону Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях». — Алматы: Налоговый эксперт, 2013. — 212 с.

6. Мейрманов Ж. Сохранить согласие и стабильность // Казахстанская правда. — 2004. — 18 февр.

7. Иванов В.А., Трофимов Я.Ф. Религии в Казахстане: Справочник. — Алматы: Аркаим, 2003. — С. 234-242.

8. Лама Шариф К. Выступление Председателя Агентства Республики Казахстан по делам религий на брифинге «Религиозная ситуация в Казахстане»: Фрагмент стенограммы. 2013 год. — [ЭР]. Режим доступа: religiopolis.org/documents/6274-religioznaja.

9. Назарбаев Н.А. Межконфессиональное согласие — основа мира и процветания // Казахстанская правда. — 2010. — 19 янв.

10. Закон Республики Казахстан «О религиозной деятельности и религиозных объединениях» от 11 октября 2011 г. № 483. — [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz/Document/?doc_id=31067690.

11. Закон Республики Казахстан «О государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» Принят 17 апреля 1995 г. № 2198. — [ЭР]. Режим доступа: online.zakon.kz/Document/?doc_id=1003592.

12. Гражданский кодекс Республики Казахстан от 27 декабря 1994 г. — [ЭР]. Режим доступа: [/online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=1006061).

13. Приказ Министра юстиции Республики Казахстан «Об утверждении Инструкции по государственной регистрации юридических лиц и учетной регистрации филиалов и представительств» от 12 апреля 2007 г. № 112. — [ЭР]. Режим доступа: [/online.zakon.kz/Document/?doc_id=30101542](http://online.zakon.kz/Document/?doc_id=30101542).

ӘӨЖ:343

ҚАЗАҚТАРДЫҢ ҰЛТТЫҚ-ҚҰҚЫҚТЫҚ МӘДЕНИЕТІНІҢ ЕРЕКШЕЛІКТЕРІ

Серік М.С.-«Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Н.Асқарбекқызы-заң ғылымдарының кандидаты., И.С.Ильясова-құқық
магистрі.

Резюме Суд танца основан на фундаментальных тезисах, которые составляют его прочные основы как высоко нравственного суда, о неподкупности судьи, честности как сущности и нравственной направленности судебных решений, доступности и гласности суда, обладании судьей ораторским искусством как средством доказывания и обоснования судебного решения, о том, что суд был причинен преступлением, направленным на примирение сторон и полное возмещение ущерба.

Resume The Court of Dance is based on the fundamental theses that make up its solid foundations as a highly moral court, on the integrity of the judge, honesty as the essence and moral orientation of court decisions, accessibility and publicity of the court,

the judge's possession of oratory as a means of proving and substantiating a court decision, that the court was caused by a crime aimed at reconciliation of the parties and full compensation for damages.

Қазір біз Қазақстанның өткен рухани мұрасы міндеттерінің жандануының, сондай-ақ саяси егемендік жағдайында ерекше шығармашылық, идеологиялық өткірлікке ие болған рухани қағидаттардың жаңартылуының, өмірдің ең өзекті мәселелерін шешуде жаңа, саяси, моральдық-этикалық нормалардың, қағидаттар мен тәсілдердің қалыптасуының куәсі болып отырмыз. Әлемде, оның мәдени қабаттарында Тарихи стандарттар бойынша маңызды көптеген құбылыстар бар, олар, соған қарамастан, көпшілікке көрінбейді, сондықтан белгісіз және артықшылықта бағаланбайды. Негізінен, олар ұрпақтар қатарынан жоғалып кетті немесе өркениеттің қалыптасуының негізгі жолдарынан және жаңа уақыттың танымдық іс-әрекетінен алшақ болды. Алайда, бұл оларды тарихи тұрғыдан алғанда аз мағыналы, қымбат емес етті. Олардың арасында халықтар мен мемлекеттер тарихындағы бүкіл дәуірлерді толтырған тұтас әлеуметтік-мәдени топтар болды, олардың қызығушылығы мен маңыздылығы біз бастапқы бостандық, демократия құндылықтарына, демек, адамның табиғи құқықтарына қайта оралған сайын артып келеді. қазір қарқынды технологияландыру және иеліктен шығару жағдайында өзін табады. Тарих қабаттарында жоғалған осындай мәдени құндылықтардың бірі дәстүрлі қазақ құқығы болып табылады.

Қазақ қоғамында ұзақ уақыт бойы негізінен экономикалық және әлеуметтік себептерге байланысты әдеттегі құқық нормалары болған. Көптеген қоғамдық қатынастар әдеттегі құқық нормаларына сүйене отырып реттелді. Қазақ халқының ғасырлар бойғы дәстүрлері моральдық құқықтар мен міндеттер ретінде өмір сүрді. Қазақтардың әдеттегі құқығы әлем халықтарының құқықтық тарихының ажырамас бөлігі болып табылады. Қазақтардың да, басқа халықтардың да дәстүрлі құқықтық мәдениетін қалыптастыру ерекшеліктері халықтардың тарихи қалыптасуындағы әмбебап негіздеме-лердің әрекетін, олардың әлеуметтік институттарының ерекшелігін тағы да растайды. Қазақтардың әдеттегі құқығы немесе адат-бұл экономикалық қызметтің ерекшеліктерімен қатар дәстүрлі қазақ қоғамының әлеуметтік ұйымдастырылуының тиісті нысандарымен, дәстүрлі көшпелі қоғамның ұлы өзіндік әлеуметтік және моральдық-құқықтық университетімен туындаған құқықтық сананың ерекше феномені, оны түсіну еліміздің әлеуметтік, мәдени, саяси тарихының ерекшеліктерін барабар түсіну үшін қажетті шарт қана емес, бірақ бұл күрделі жалпы теориялық, әлеуметтік-философиялық міндет. Тарихи тәжірибе көрсеткендей, әдеттегі құқықта билік құрылымдары мен жеке тұлғалардың іс-әрекеттерінің құқықтық заңдылығының нормалары көп жағдайда заңды түрде емес, этикалық түрде анықталады. Бұл көбінесе саяси билік пен сот жүйесінің табиғи заң нормалары саяси мемлекеттік билікті шектеген кездегі бөлінуінің себебін түсіндіреді. Бұл дәстүрлер сабақтастықты, отбасылық және неке қатынастарын, адамдардың өзара тәуелділігін, олардың қауіпсіздігін, әскери қақтығыстарды, аймақтық дауларды реттеді. Дегенмен, олар би сотының пайда болуымен және альманах кодтарының болуымен заңды бояуға ие болды және олар тұрақты, мойындалған, дауларды шешу кезінде оларға сілтеме жасалған. Қазақ мемлекеттілігінің пайда болған би соты салт - дәстүрлерді құқық нысандарының біріне - құқықтық дәстүрге, ал құқықтық әдет-ғұрыптардың ортақтығын әдеттегі құқыққа айналдыра отырып, салт-дәстүрге құқықтық сипат берді.

Тарихи тұрғыдан алғанда, ұлттық құқықтық жүйе басым әлеуметтік катаклизмдерге байланысты айтарлықтай метаморфоздарға ұшырады, бұл мәдениеттің, құқықтың және тұтастай алғанда әлеуметтік болмыстың қалыптасуына әсер етті. Ғасырлар бойы қалыптасқан және ұрпақтан-ұрпаққа беріліп келе жатқан қарапайым қазақ құқығы бірқатар өзгерістерге ұшырады. Бұл заңды меншіктің өсуіне кедергі келтіретін фактор болуы мүмкін. Тарихта әдет-ғұрыптың заңға дәйекті түрде ауысуының бірнеше мысалдары бар, өйткені рух әдеттегі эволюцияның барлық кезеңдерінен секірусіз өтетін жағдайлар сирек кездеседі. "Дәстүр-заң" типінің бірізділігін жүзеге асыру үшін қоғам жеткілікті тұрақты болуы керек, тіпті тарихи жылыжай жағдайында да айтуға болады, яғни әртүрлі әлеуметтік күйреу, әскери басып кіру, табиғи апаттар және т. б. Бірақ бұл жоғарыда аталған дәйектілік орындалмайды дегенді білдірмейді, егер бар болса, парадоксальды құбылыстар тарихи фактілермен расталады, онда өркениеттен алыс сансыз халықтар "ауысуды" сәтті жүзеге асырды, бірақ олардың көпшілігі ғана емес. дәстүр заңға біртіндеп өтіп, заңды әдет-ғұрыпқа айналатын тізбектің толық орындалуын көрсете алады, әдеттегі құқық және кейінірек "оң құқық".

Кезінде Ш.Уәлиханов қарапайым қазақстандық құқықтың демократизмі мен гуманизміне алғашқылардың бірі болып назар аударды. Ресей Ресей құқығы заң университеттерін зерттей отырып, ол қазақтардың көшпелі қоғамының саяси және құқықтық мәдениетін зерттеушілер үшін жалпы теориялық маңызы бар пікірлерді білдірді: қарапайым қырғыз құқығы, жоғары формацияның төменгі формациямен ұқсастығы бойынша, біз сілтеме жасағанды ұнатамыз, мұсылман, Қытай және Ресей заңдарынан гөрі гуманистік жақтары бар орыс ақиқатына сәйкес. Қырғызстан заңдарында жаңа еуропалық кодекстермен толтырылған алдын алу және қорқыту шаралары жоқ. Қырғыздарда ешқашан дене жазасы болған емес. Ал заңды заңдар, оған сәйкес отбасы мүшелері өз туысқандары үшін жауап береді, отбасылық қатынастарда көптеген нақты пайда әкеледі" [1. 94].

Жазылмаған заңға сәйкес тайпааралық даулар мен алауыздықты шешу әдетте қазақ қоғамына тән болды. 18 ғасырда бірнеше ғасырлар бойы өмір сүрген биев университеті Қазақстанда медиацияға жүгінудің Тарихи алғышарты болып саналады.

Тарихи қалыптасқан дәстүрлі дәстүрлі құқық қазақ қоғамына тән, ауызша айтылып, ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырады. Қазақтардың әдеттегі құқығының өзі 3 көзден тұрды: дәстүрлер (адат немесе заң); билер сотының практикасы; билер съезінің өтетін орны. Осы үш дереккөздің барлығы бір-бірімен тығыз байланысты. Би сотының тәжірибесі немесе сот прецеденті, сондай-ақ "адасушылық" деп аталатын би сотының орналасқан жері қолданыстағы құқықтық дәстүрлерді үнемі толықтырып, өзгертті. Дауларды, соның ішінде қылмыстық дауларды шешудің барлығы кун (сатып алу), IP (айыппұл), шығындарды өтеу және басқалары сияқты Татуластыру және өтемақы сипатында болды.

Би соты жоғары моральдық сот ретінде оның берік негіздерін құрайтын іргелі тезистерге негізделген, судьяның сатылмайтындығы, сот шешімдерінің мәні мен моральдық бағыты ретінде адалдық, соттың қол жетімділігі мен жариялылығы, судьяның шешендік өнерді құралы ретінде иеленуі сот шешімін дәлелдеу және негіздеу, сот тараптарды татуластыруға және толық өтеуге бағытталған қылмыспен келтірілген залал.

Биевтің соты-тарихи қалыптасқан және жақсы қалыптасқан Медиация университеті. Би сотының ерекшелігі демократиялық болды және қазақстандық

заңнама (объективті мағынада) судьяны таңдау кезінде диспозитивті ықтималдылықты қамтамасыз етті. Би, өз кезегінде, өте ықпалды, құрметті және тәжірибелі ақсақалдардың арасынан сайланды, олардың құзыреттілігі осы қатынастарға қатысушылардан күмән тудырмады. "Судьяның" алынып тасталуы және өзін-өзі қамтамасыз етуі, өйткені бұл ережені бұзу болашақта кандидатураны талқылауға және нәтижесінде қабылданған шешімдердің беделі мен құзыреттілігіне күмән тудыруы мүмкін. Билердің тергеу әрекеттері дауды шешуге өте жауапты көзқараспен қатар жүрді.

Қазақстан Республикасы Ұлттық Ғылым академиясының профессоры С. З. Зиманов 2009 жылы жарияланған "билер соты - бірегей сот жүйесі" монографиясында атап өткендей, билер соттарының моральдық-этикалық қасиеттерінің жоғары деңгейінің негізгі өлшемдері: "Тәуелсіздік, кәсібилік, философиялық рефлексия, шешендік өнер, шекті адалдық пен парасаттылық, еркін ойлау және популистік идеалдар, сондай-ақ билер сотының моральдық-этикалық қасиеттерінің жоғары деңгейінің халықтық шешендік циклы мен жанрының байлығын игеру, полемикалық қабілеттер, талданған қақтығыс жағдайларынан шығудың жолын іздеудегі ұқыптылық пен тапқырлық" [1, 23 б.].

Қазақстан Республикасының 2011 жылғы 28 қаңтардағы "Медиация туралы" Заңының 15-бабында заң шығарушы кәсіпқой емес медиаторларға қойылатын талаптарды көздегені кездейсоқ емес: өмірлік дағдысының, беделінің және мінсіз беделінің болуы [2].

Би сотының жарқын белгілерінің бірі-оның руханилығы мен әлеуметтік мақсаты, ол дауды шешуде татуластыру функциясына дейін қысқарды, осылайша қоғамдағы қатынастардың тұрақтылығын сақтауға дұрыс әсер етті. Билер соты, ең алдымен, құқықтық әдет-ғұрып нормаларына емес, қоғамда қалыптасқан моральдық-этикалық және моральдық көзқарастарға негізделді, нәтижесінде билер сотының шешімдері гуманистік бағытқа ие болды.

Қазіргі заманғы ғалымдар қазақ халқының құқығы-бұл көптеген ғасырлар бойы қысқа әрі ауқымды сөздер, демократиялық дәстүрлерге негізделген әдеттегі құқық нормалары түрінде жасалған Мәдени мұра екенін растады. Қазақ халқы Заңының бірегейлігі онда халықтың рухы, оның ұмтылысы мен ерік-жігерге, адалдыққа деген ұмтылысы көрініс табады [3]. Би соты институты түрлі қызметтер атқарды – сот төрелігін жүзеге асырды, тараптарды татуластыруға шақырылды, қазақ қоғамында құқық туралы түсінік қалыптастырды. Билер ерекше тапқырлыққа және тапқырлыққа ие болды, өз ойларын қысқаша және дұрыс жеткізе білді, ең күрделі және күрделі жағдайлардан шығу жолын таба білді, еркін шешендікке ие болды. Билер соттары қабылдаған заңдық шешімдер сот прецеденттеріне, хан құқығына, сондай-ақ көшпелі қоғамның әдет-ғұрпына және ондағы мемлекеттік басқару қатынастарына негізделді. Бұл заңды шешімдер тек ресми императивтерге ғана емес, сонымен бірге моральдық-этикалық қасиеттерге де ие болды. Бұл көшпелі қоғамда жоғары бағаланды.

А.С. Ибраеваның айтуынша, би атағына үміткерге көптеген талаптар қойылған. Болашақ би қазақ әдеттегі құқығының нормаларын біліп қана қоймай, даусыз беделге ие болуы керек еді. Дәл осы өлшем көшпелі қоғамда ерекше бағаланды, өйткені билер соты көшпелі ақсүйектер өкілдері (хандар, сұлтандар) мен халық арасында делдал болған [3].

Билер соттары да қазақ көшпенділерінің құқықтық мәдениетін қалыптастыруда үлкен рөл атқарды. Олар құқықтық мәдениетті жасаушылар,

жасаушылар болды. Осы мәселе бойынша оларға қатысты афоризмдер ұрпақтан-ұрпаққа беріліп отырды: "Тур бидеге туган Джок, туганда бидеге иман Джок", "объективті судьяның екіжүзділігі жоқ, бәрі оған тең. Әділетсіз судьяның халық арасында абыройы мен беделі жоқ". Билер қабылдаған шешімдер қарапайым құқық нормаларына сәйкес келуге ғана емес, сонымен бірге қоғам санасында адамгершілік туралы идеялар мен идеяларды қозғауға және қалыптастыруға міндетті болды.

А.С. Ибраеваның айтуынша, билер сотының негізгі қызметі залалдың нақты орнын толтыру емес, адалдық мерекесін қамтамасыз ету болған. Табиғаты бойынша бұл университет демократиялық, гуманистік. Бұл кунға қатысты дауды шешуде, яғни өмірден айыру үшін өтемақы төлеу кезінде айқын көрінді. Істердің осы санаттарын шешу кезінде би тараптардың татуласуына бағытталған құқықтық құралдарды қолданды [4].

Қоғамның қалыптасуының қазіргі кезеңінде дауларды (келіспеушіліктерді) шешудің әртүрлі тәсілдері қолданылады. Адамгершілік, демократиялық сипаттағы мұндай заң университеттері ерекше бағаланады. Бұл Медиация университеті дауларды соттан тыс шешудің балама әдісі ретінде. Бұл университет қазақстандық заң ғылымында қазақ дәстүрлі құқығы мен биев университетінің қалыптасуы мен қалыптасуының нәтижесінде ұсынылған. Дәл осы билер ежелгі уақытта қазақ халқында делдал қызметін атқарған адамдар болған.

Б. Бекназаров Медиация университетінің би сотымен ұқсастығын атап өтті. "Мен Қазақстандағы медиация Университетіне түсу үшін тарихи алғышарттар бар екенін атап өткім келеді. Көптеген ғасырлар бойы қазақ даласында дау-дамайды шешіп келген билер соты мен делдалдық арасында қатар жүруге болады. Делдалдар сияқты, бii пайда болған дауларда делдал болды, ал бұл лауазымға ресми тағайындау болған жоқ" [5].

Осылайша, ретроспективті шолу қазіргі Қазақстан үшін Медиация университетінің өзінің тарихи тамыры бар екенін көрсетті. Осы университетті одан әрі қалыптастыру үшін көшпелі қоғамның дағдыларын, тезистерін, идеяларын, құндылықтарын қолдануға рұқсат етіледі. Құқықтық мемлекеттегі Медиация университетінің жандануы құқықтық тәртіпті, адалдықты, үйлесімділікті және қоғамдағы тыныштықты қамтамасыз етуге арналған.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1.Валиханов Ч.Ч. Записка о судебной реформе // Валиханов Ч.Ч. Собрание сочинений в 5-ти т.- Алма-Ата: Главная редакция Казахской советской энциклопедии, 1985.-Т.4.

1.Зиманов С.З. Суд биев – уникальная судебная система. Алматы, 2009. – 233 с.

3.Зиманов С.З. К оценке казахского права в истории мысли // Древний мир права казахов. Материалы, документы и исследования. 2 том. Алматы, 2004. С. 15-24.

4.Ибраева А.С., Алимбекова М. Актуальные проблемы совершенствования судебной власти Республики Казахстан. //http://nblib.library.kz/elib/library.kz/journal/Ibraeva

5.Бекназаров Б. Материалы международной конференции «Внедрение института медиации в Казахстане». //Kazinform. 11.2012 //http://www.inform.kz/ru/voprosy-vnedreniyainstituta-mediicii-v-kazhastane

ӘӨЖ:343.4

ҚАЗАҚСТАН РЕСПУБЛИКАСЫНДА ЖЕТІМ БАЛАЛАРДЫҢ ҚҰҚЫҚТАРЫН ҚОРҒАУДЫҢ ӨЗЕКТІ МӘСЕЛЕЛЕРІ

Тұрарбеков А.О - «Құқықтану» мамандығының магистранты.,
Асқарбекқызы Н. - заң ғылымдарының кандидаты., Ильясова И.С. - құқық
магистірі.

Резюме В данной статье рассматриваются актуальные вопросы защиты прав детей-сирот и обеспечения их детскими домами. Кроме того, автор статьи, демонстрируя мировое мастерство защиты прав ребенка, сравнивает его с казахстанским мастерством, выявляет их положительные и отрицательные стороны и на этой основе ищет приемлемые пути и вероятность улучшения ситуации с защитой прав детей.

Resume This article discusses topical issues of protecting the rights of orphaned children and providing them with orphanages. In addition, the author of the article, demonstrating the world mastery of child rights protection, compares it with Kazakhstani mastery, identifies their positive and negative sides and on this basis looks for acceptable ways and the likelihood of improving the situation with the protection of children's rights.

Бұл мақалада жетім балалардың құқықтарын қорғау және оларды балалар үйлерімен қамтамасыз етудің өзекті мәселелері қарастырылады. Сонымен қатар, мақала авторы баланың құқықтарын қорғаудың әлемдік шеберлігін көрсете отырып, оны қазақстандық шеберлікпен салыстырады, олардың оң және теріс жақтарын анықтайды және осы негізде Балалардың құқықтарын қорғаумен жағдайды жақсартудың қолайлы жолдары мен ықтималдығын іздейді.

Бала құқықтарын қамтамасыз ету және қорғау - бүкіл әлемдік қоғамдастық мүдделі болып отырған қазіргі заманғы жаһандық міндеттердің бірі. Бұл жас ұрпақтың қоғамның өміршеңдігін қамтамасыз етудегі және оның болашақ қалыптасуын болжаудағы шешуші рөлімен түсіндіріледі. Алайда, әлемдегі бірде-бір мемлекет баланың құқықтарын сақтау саласындағы үлгі рөлін талап ете алмайтындығын мойындау керек.

Әрбір баланың мемлекет, ата-ана және жалпы қоғам тарапынан қамқорлыққа, тәрбиелеуге және қолдауға құқығы бар.

Бас тартылған, тастап кеткен немесе ата-анасы ұзақ уақыт емделіп жатқан, хабар-ошарсыз кеткен, ата-ана құқығынан айырылған балалар ерекше сұранысқа ие.

Балалардың, оның ішінде жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балалардың құқықтары мен заңды мүдделерін қорғау біздің мемлекетіміздің саясатының басты басымдықтарының бірі болып табылады. Бүгінгі таңда Қазақстан Республикасында осы санаттағы балалардың құқықтарын қорғау саласында қажетті нормативтік-құқықтық база құрылған. Қолданыстағы заңнамаға сәйкес әр баланың отбасында өмір сүруге және тәрбиеленуге құқығы бар. Отбасы-бұл қоғамның негізгі бірлігі, Отбасында адам алғашқы ана жылуын, сүйіспеншілігін алады, адамның қарым-қатынас дағдыларын игереді, өз халқының тілін, мәдениетін, әдет-ғұрпын,

идеологиялық және діни көзқарастарды зерттейді, яғни адамды осы мүшеге айналдыратын барлық нәрсе. ерекше қоғам және сонымен бірге өркениеттің бір бөлігі, оны өмір сүруге үйретеді бұл әлем. Осыған байланысты мемлекеттің күш-жігері отбасы негіздерін нығайтуға, әрбір баланың отбасында тәрбиелену мүмкіндігін қамтамасыз етуге бағытталуы тиіс. Мемлекеттер арасындағы шекараны ашық ететін, әртүрлі елдердің, ұлттардың, этникалық топтардың адамдары арасындағы қарым-қатынасқа деген ерік беретін қазіргі заманғы әлемдік қоғамдастықтың қалыптасуы біздің елімізге, оның ішінде халықаралық бала асырап алу мәселелеріне деген қызығушылықтың артуына алып келеді.

Интернат мекемесін аяқтағаннан кейін жетімдер әдеттегі, көп немесе аз зиянсыз жағдайдан, нақты күн тәртібінен, өмірді ұйымдастырудың ерекше түрінен айырылады. Олардың алдында тұрғын үй сатып алу, жұмыс табу, өмірді ұйымдастыру, тамақтану және бос уақыт, қоғаммен өзара әрекеттесу, медициналық көмек алу, отбасын құру және сақтау және т.б. міндеттер тұр. Әдетте, мектеп-интернаттардың түлектері қоғам тарапынан кемсітушілікке ұшырайды, олар үшін қылмыстық қоғамдастыққа қатысу қаупі зор.

Халықаралық құқық нормаларының талаптарына сәйкес, өзінің отбасылық ортасынан уақытша немесе тұрақты айырылған немесе бұдан былай мұндай ортада қала алмайтын бала мемлекет ұсынатын ерекше қорғауға және қолдауға құқылы (Бала құқықтары туралы Конвенцияның 20-бабы) [1]. Бала құқықтары туралы Конвенция нормалары Қазақстан аумағында қолданылатын, Балалардың құқықтарын қорғау саласындағы аса маңызды халықаралық құжат болып табылады. Қазақстан Республикасының Бала құқықтары туралы Конвенцияны қандай да бір ескертпелерсіз ратификациялауы Балалардың құқықтарын қорғауды қамтамасыз ету үшін мемлекет қоғамға кепілдік беруге тиіс шектердегі шекараларды айқындады.

Құқықтық қорғау бала өмірінің барлық салаларын қамтиды: тәрбие, білім беру, медициналық қызмет көрсету, жұмысқа орналастыру, Әлеуметтік қамсыздандыру және т. б.

Жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларды тұрғын үймен қамтамасыз ету міндеті өзекті болып қалуда.

Қазақстан Республикасының Конституциясында әрбір азаматтың тұрғын үйге құқығы бар деп белгіленген. Қазақстан Республикасы Конституциясының 25-бабына сәйкес, "Деректер Қазақстан Республикасында азаматтарды тұрғын үймен қамтамасыз ету үшін құрылады. Заңда көрсетілген тұрғын үйге мұқтаж азаматтардың санаттарына ол Заңмен белгіленген нормаларға сәйкес мемлекеттік тұрғын үй қорларынан қол жетімді ақыға беріледі" [2]. Әрбір баланың Қазақстан республикасының Тұрғын үй заңнамасына сәйкес тұрғын үйге құқығы бар.

Өкінішке орай, Қазақстан Республикасында жетім балаларға тұрғын үй бөлуге көңіл бөлінбейді. Сонымен қатар, мұрагерлердің жетім балаларының тұрғын үйіне меншік құқығын тіркеу кезінде уәкілетті органдар балалардың құқықтарын және жылжымайтын мүлікті тіркеу туралы Заңның талаптарын бұзады. Бұл мәселе заңмен де, іс жүзінде де реттелмеген. Жетімдерді өз бақылауына уақтылы бөлмегендіктен, олар балалар үйінен шығарылған кезде баспанасыз қалады, нәтижесінде олардың өмір сүретін жері болмайды және олар көшеде қалады. Тұрғын үй құқығы қатынастарын реттейтін негізгі нормативтік акт "тұрғын үй қатынастары туралы" Қазақстан Республикасының Заңы болып табылады, ол азаматтардың, заңды тұлғалардың, мемлекеттік органдардың қатысуымен тұрғын үйге меншік құқығының және оны пайдалану құқығының пайда болуы мен тоқтатылуына негіздерге

байланысты қатынастарды реттейді; тұрғын үйді пайдалану құқығын жүзеге асыру; тұрғын үйге қойылатын талаптар; мемлекеттік органдардың тұрғын үй құқықтары мен міндеттерінің сақталуын азаматтардың тұрғын үй саласындағы құқықтары мен міндеттері

Жетім балалар халықтың әлеуметтік қорғалмаған топтарына жатады және осы топқа жатқызылған азаматтардың басқа да санаттарымен қатар мемлекеттік тұрғын үй қорынан тұрғын үй сатып алуға жеңілдікті кезекке қойылады. Олардың тұрғын үй беруге басым құқығы жоқ.

Мүлік және тұрғын үй-жайлар құқықтарының қосымша кепілдіктері "Бала құқықтары туралы" Қазақстан Республикасы Заңының 14-бабының 2-тармағында айқындалған [3]. Осылайша, жетім бала, ата-анасының қамқорлығынсыз қалған және білім беру, емдеу және өзге де ұйымдардағы, оның ішінде қоғамнан уақытша оқшаулауды қамтамасыз ететін ұйымдардағы бала тұрғын үй-жайға меншік құқығын немесе тұрғын үй-жайды пайдалану құқығын сақтайды, ал ол болмаған кезде оған сәйкес тұрғын үй-жайды сатып алуға құқығы бар. (67-баптың 2-1-тармақтары, 68-баптың 6-тармақтары.) [4].

Сонымен қатар, білім туралы Заң жетім балаларды міндетті түрде мемлекеттік тұрғын үймен қамтамасыз ету туралы норманы бекіту арқылы аталған санаттағы балалардың тұрғын үй сатып алу кепілдіктерін белгілейді.

Мемлекеттік тұрғын үй қорынан берілетін тұрғын үйге мұқтаж халықтың есебін жүргізу, сондай-ақ оларды тұрғын үймен қамтамасыз ету мәселелері, әрине, жергілікті бюджет есебінен жергілікті атқарушы органдарға жүктеледі.

Жергілікті деңгейдегі білім беру құрылымына кіретін қорғаншылық және қамқоршылық органдарына сатып алу-сату мәмілелерінің, акцияларды иеліктен шығарудың, иеліктен шығаруға тыйым салудың (сату, кепіл, сыйға тарту және жылжымайтын мүлікпен басқа да Мәмілелер) мониторингін жүзеге асыру, тұрғын үйді сатып алуға және сатуға тыйым салу үшін әділет департаменттеріне күзет хаттарын жіберу тапсырылды. жетімдер бақылауға алынды. Олар сондай-ақ жетім балалар мен ата-анасының қамқорлығынсыз қалған балаларға тұрғын үйді қайтару және сақтау бойынша жұмыс істеуі керек [5].

Кез-келген мемлекетте, кез-келген қоғамда балалар ерекше қамқорлық пен қамқорлықты пайдалануға міндетті. Балаларға мемлекеттік қолдау көрсету үшін мемлекет барлық жетімдерді тұрғын үймен қамтамасыз етуі керек. Жетім балаларға тұрғын үйлерді уақытылы беруді қатаң бақылауға алу қажет, осыған байланысты бұл мәселені нормативтік актіде реттеу қажет.

Пайдаланылған әдебиеттер тізімі:

1. Конвенция «О правах ребенка». 20 ноября 1989 года.
2. Конституция Республики Казахстан от 30 августа 1995 г.
3. Закон Республики Казахстан «О правах ребенка» от 8 августа 2002 г.
4. Закон Республики Казахстан «О жилищных отношениях» от 04.1997.
5. Анализ жилищной политики по реализации прав на жилье детей-сирот в Республике Казахстан // <http://do.gendocs.ru/docs/index-381141.html?page=2>

ФИЛОЛОГИЯ

ӘОЖ 821.512. 122./075/.

КҮМІС ТОСТАҒАНДАҒЫ ЖАЗУ

Меңдібай Әбілұлы

филология ғылымдарының кандидаты, Халықаралық Тараз
инновациялық институтының доценті.

Резюме

Писменность на серебряной чашке, найденная в Иссыке рядом с Золотым человеком, оценивается в статье как начало казахской письменной литературы.

Writing on the silver plate, found in Yessik, near the Golden Man, is estimated as the beginning of the Kazakh literature.

Ғалымдар Ә. Төлеубаев, Ж. Қасымбаев, М. Қойгелдиев, Е. Қалиева, Т. Далаевалар қазақ мемлекеттілігінің қайнар көзі сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар туралы жазылған қытай деректері туралы былай деп жазады: "Ерте мемлекеттік бірлестіктер мен түркі кезеңіне байланысты, әсіресе қытай деректері мол мәлімет береді. Бұл деректер бойынша қазақ мемлекеттілігінің қайнар көздері: сақтар, ғұндар, үйсіндер, қаңлылар. Бұл туралы ежелгі қытай деректерінде "түркілер ғұндардың бір тармағы... Арғы аталары ғұндардың солтүстігіндегі Сақ елінен шықты... Күмбез пішінді киіз үйде тұрады..." делінген..." [1].

Қазақ әдебиеттану ғылымы үнемі дамып отырады. Оны дамытып отырғандар қазақтың әдебиетші-тілші ғалымдары. Соңғы жылдары ежелгі сақ дәуіріндегі әдеби жәдігерліктердің там-тұмдап табылуы қазақ әдебиеті тарихының кезеңдерін ежелгі сақ дәуірінен бастау қажеттігін алға тартты. Сақ дәуірінен жеткен ауыз әдебиеті үлгілерінің бірі "Алып Ер Тоңғаны жоқтау" жыры ежелгі сақ дәуірінің ауыз әдебиетін толықтырды.

Ал ежелгі ғұн дәуіріне жататын ауыз әдебиеті үлгілері- "Алты жасар Алпамыс" қиссасы, "Алаңқай батыр" [Өмірзақ жырау нұсқасы], "Он үш жасар Алаңқай батыр қиссасы" [Теңізбай жырау нұсқасы], осы жәдігерліктер туралы ғылыми еңбектер қазақ басылымдарына жарияланды. Ғылымда ежелгі үйсіндер мен қаңлылар дәуіріне жататын әдеби жәдігерліктер туралы ғылыми тұжырымдар да қалыптаса бастады. Ендігі әңгіме-қазақтың жазба әдебиеті туралы.

Қазақтың көне жазба әдебиеті Есіктен табылған күміс тостағандағы жазудан басталады: "Аға саған (бұл) ошақ! Бөтен (жат ел адамы), тізенді бүк! Халықта азық-түлік (мол болғай)". Ұлы Дала Елінен табылған күміс тостағандағы жазу біздің бабаларымыздан жеткен әдеби мұра. Ерекшелігі- бұл әдеби жәдігерлік қазақ әдебиеттану ғылымына тосын жаңалық әкеліп отыр. Олай дейтін себебіміз - Есіктен табылған күміс тостағандағы жазу қазақ жазба әдебиетінің бастау көзі.

Есік жазбасы үш сөйлемнен тұрады. Сананы ізгілікке, терең ойға, ұлтжандылыққа тартатын үш сөйлем үш әңгімеге татиды. "Аға саған (бұл) ошақ!".

Төрт сөзден тұратын бұл сөйлем терең оймен жазылған. Оқыған саналы адамды өмірдің терең тұңғық қатпарларына жетелейді. Ошақ-отбасы, ошақ-шағын мемлекеттің қазығы, ошақ - бүкіл салт-дәстүр, тәрбие арнасы... Мұнан біз ошақ басындағы - отбасылық әдебиетті сеземіз. Бұл төрт сөз түгін түтететін, ас пісіретін ошақтың аса киелі екенін аңғартады. Қазақта: "Түтінің түзу ұшсын" деген аталы сөз бар. Немесе: "Баяғы Ыбырай атамыздан жеті бала бар, жетеуі жеті ошақтың түтінін түтетіп отыр..."-деген сөз тіркестері кездеседі. Сонан соң ошақ - отбасының алтын қазығы. Ошақ - отбасы мүшелерінің сиынар тірегі. Сақ бабаларымыз ошақты қадірлей отырып, онан шыққан отқа табынған. "Арман- мақсаттарымыз осы ошақтан аспанға ұшып шыққан от пен түгін арқылы Тәңіріге жетсін..."-деген тілек айтқан. Ошақ- кішкене мемлекеттің тірегі. Сол мемлекетті сыртқы дұшпандардан қорғау парызымыз. Ошақ бүгін болуы шарт. Төзімділік те, адалдық та, еңбеккерлік те, қажырлылық та, ұлтжандылық та, отаншылдық та, бауырмалдық та ошақ басынан басталады.

"Бөтен (жат ел адамы), тізенді бүк!" Бұл сөйлем жас ұрпақтарды патриоттық рухта тәрбиелеудің терең арнасы. Ошақ-шағын мемлекет болса, тірегі-жер. Бұл сөйлемде жерді, атамекенді жатжұрттықтардан қорғау идеясы жатыр. Бұл да әдеби мұра. Сөйлемнің мағынасы өте кең: жатжұрттықтар деп сыртқы жауларды айтып отыр. Жерімді аламын, елімді жаулаймын деп келген жат ел адамы арам ойын іске асыра алмай тізе бүгуі қажет. Хассак даласы ұлан-байтақ, бірақ ұлтарактай жер де жауға берілмейді. Сақ жауынгерлерінің сол ұлтарактай жер үшін бір қасық қаны қалғанша жауларымен шайқасқаны әлемге әйгілі: ұлан-байтақ сақ жерін жаулап аламын деп келген пиғылы бұзық парсы патшасы Даридың басы осы сақ даласында кесілді, Александр Македонскийдің (Ескендір Зұлқарнайын) тізесіне найза осы сақ даласында қадалды. Бұл сөйлем әрбір сақ ұланын ерлікке, өрлікке тәрбиелеген. Өскелең ұрпақтарды ұлтжандылыққа баулыған.

"Халықта азық-түлік (мол болғай)". Бұл сөйлемде мемлекеттің экономикасын көтеру, елді азық-түлік өнімдерімен қамтамасыз ету, елдің табиғи ресурстарына көңіл бөлу, жерден өнімді пайдалану т.б. идеясы жатыр.

Мемлекеттің қорғаныс қуатын арттыру үшін халықты азық-түлікпен қамтамасыз ету қажет. Молшылық елдің экономикасын көтеріп, қорғаныс қуатын арттырады. Молшылық елдегі демографиялық жағдайға да оң әсер етпек. Бабаларымыз елдегі бірлік пен ынтымақтықты сақтауға, елде азық-түлік молшылығын жасауға, халықтың демографиялық аухалын жақсылауға құлшынған.

Бұл сөйлем Күлтегін мен Білге қағанға арналған көне түркі жазба ескерткіштерінің авторы Иоллықтегіннің Күлтегін ескерткішіндегі Кіші жазуындағы: **"Қаған болып, жарлы халықты бай қылдым, аз халықты көп қылдым"** деген жазуымен үндеседі.

Үш әңгімеге татитын бір-бірімен тығыз байланыса өрбіген үш сөйлемде осындай игі мақсаттар жатыр.

Қазақтың жазба әдебиетін осы үш сөйлемнен бастау елдігімізді білдіреді. Жазба әдебиетіміздің тереңдігін білдіреді. Біздің жазба әдебиетіміз осы тереңдік арқылы бүкіл дүние жүзіне танылады. "Күлтегін", "Тоныкөк", "Білге" жазба ескерткіштері де жазба әдебиетімізді толықтыра түсетіні анық. Күміс тостағандағы жазу- Орхон-Енисей жазба ескерткіштерінің де бастау көзі екені белгілі болып отыр. Себебі ежелгі сақтар заманында сақтардың жазу альфавиті болғаны ғылыми тұрғыдан дәлелденген. Ендеше күміс тостағандағы жазу біз үшін таңсық емес. Назар

аударатын мәселе, жоғарыда айтқанымыздай күміс тостағандағы үш сөйлем - біздің жазба әдебиетіміздің бастау көзі.

Белгілі ғалым Н. Келімбетов "Қазақ әдебиеті бастаулары" деп аталатын ғылыми еңбегінде қазақ әдебиеті тарихын арғы ататегіміз сақтар мен ғұндардан бастау қажеттігін алға тартады: "...қазақ жазба әдебиетінің бастаулары Түрік қағанаты тұсында, яғни VIII ғасырда жазылған "Күлтегін" жырында жатыр дейік. Ал, қазақтың батырлар жыры негізінен Жоңғар шапқыншылығы тұсында, яғни XVII-XVIII ғасырларда пайда болды деп жүрміз. Сонда қалай, алдымен жазба әдебиеті, сосын ерлік эпосы өмірге келді ме?

Әрине, бұл арада "қазақ" деген этноним сөздің пайда болуына ерекше мән беріп, қазақ халқының тарихын XV ғасырдан бастап жүрміз. Дегенмен біз француз, неміс, ағылшын сияқты халықтар өздерінің ауыз әдебиеті тарихын біздің жыл санауымыздан бұрынғы көне дәуірден, яғни "француз", "неміс", "ағылшын" деген сөздердің жоқ кезінен бастайтынын ескергеніміз жөн. Тіпті басқаларды есепке алмағанның өзінде өзбек, әзірбайжан, армян, грузин халықтары өз ауыз әдебиеті тарихын қадым замандардан бастайды.

Міне, осы жоғарыда айтылған ой-пікірлерді ескере отырып, біз қазақ ауыз әдебиетінің бастауларын өзіміздің арғы ататегіміз сақтар мен ғұндар дәуірінің батырлық дастандарынан бастағанымыз жөн деп білеміз..." [2].

Күміс тостағандағы жазу халық мұрасына жатады. Жазудан басқа ауыз әдебиеті үлгілерінде, ғасырдан - ғасырға жалғасып келе жатқан халық мәдениетінде қанша мұраларымыз бар? Бұл жөнінде белгілі ғалым Х. Сүйінішәлиев "Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері" атты еңбегінде былай деп жазады: "Қазақ мәдениетінің сонау көне заманнан бері жасап, сақтап келген халықтық туындылары аз емес. Сан-салалы өлең-жыр, асыл сөз үлгілері, асқақ ән, сәнді де сазды төгілген күй-көркем өнер саласындағы халық мұрасының куәсі..." [3].

Ежелгі сақтардың жазба мәдениеті туралы ғалым Б. Тоекина салмақты пікір айтады: "...Көшпелі өмір салтымен отырықшылықты, яғни қос мәдениетті қатар ұстанған арғы ата-бабаларымыздың төл жазба мәдениеті сонау ықылым заманнан, біздің жыл санауымызға дейінгі дәуірлерде қалыптасты деуге негіз де, дәлел де бар. Отандық түркітанушылардың "VI-VIII ғасырлардағы құлпытастарға тіл бітіп, тастар сөйлей бастады" деп бөркін аспанға атқанына жарты ғасыр өтпей жатып, Алматыдан 50 шақырым жердегі Есік өзені бойындағы көне қорымнан алтын киімді сақ жауынгері мен жазуы бар күміс тостағанның табылғаны белгілі. Ыдыстағы 26 таңбадан тұратын екі жол жазу түркі жазбасының тамыры тым тереңде екенін нақты айғақтап берді. Демек, сақтардың төл жазуы б.д.д. V-IV ғасырларда -ақ қалыптасып үлгерген..." [4].

Халық ауыз әдебиеті үлгілері, халық мәдениеті мұралары өскелең ұрпақтарға қызмет ететіні сөзсіз. Ал күміс тостағандағы жазу қазақ әдебиеттану ғылымында, соның ішінде қазақтың жазба әдебиетінің олқы тұстарын толықтырады.

Сақтардың 26 әріптен тұратын альфавиті бар екенін, олардың жазба әдебиеті болғанын белгілі ғалым Қ. Сартқожаұлы былай деп жазады: "...Сақтар өздерінің дүниетанымын, ой-арманын тас бетіне қашап, сызып қалдырған.

Қиял-ғажайып ертегілерін, жырларын алып-алып ұстындар бетіне бейнелеген..." [5].

Қазақ әдебиеттану ғылымының келелі мәселелерін көтеруде ғылыми конференциялар мен ғылыми тақырыптарды қамтитын дөңгелек үстелдерді жиі өткізудің пайдалы тұстары аз емес. Осындай ғылыми басқосуларда күрделі тақырыптарды талқылап, ғалымдар өз ойларында жүрген ұсыныстарын ортаға салып, әдебиетіміздің болашағына өз пікірлерімен үлес қосып жатса әдебиет туралы ойларымызды бір арнаға тоғыстырар едік.

Белгілі ғалым Х. Сүйінішәлиев 1959-жылы Алматыда өткізілген ғылыми-теориялық конференция туралы, конференцияда көтерілген мәселелердің маңызы мен осы басқосудың жемісті болғанын былайша білдіреді: "Әдебиет тарихының көмескі мәселелерін айқындауда ғылыми талқылаулар ұйымдастырып отырудың да маңызы жоқ емес. Мұндай жемісті пікір алысудың бірі 1959-жылы осы Институтта өткізілген ғылыми-теориялық конференция болатын. Бұл конференцияда қазақ әдебиетінің келелі мәселелерін шешуге бағытталған бірқатар ұсыныстар айтылды. Ол ұсыныстар әдебиет тарихын тану ісіне пайдасын тигізіп келеді.

Сөйтіп, қазақ әдебиетінің тарихы өзінің зерттеуі жағынан әлдеқайда ілгері басты. Жеке авторлардың монографияларынан басқа академиялық коллективтік зерттеулер жарық көрді. Әдебиет тарихын жасау ісі жаңа сатыға көтерілді.

Бұл жерде, осы күнге дейінгі әдебиет тарихы туралы зерттеулерде қазақ әдебиетінің көне дәуіріне онша көңіл бөлінбей келгенін айта кеткен орынды..." [6].

Қазақ әдебиетінің ілкі дәуірі туралы Х. Сүйінішәлиев былайша пікір өрбітеді: "Қазақ әдебиетінің ілкі дәуірі туралы сөз болғанда бізге қолжазба күйінде жеткен әдеби мұралармен қатар халықтың жадында жазулы хаттай сақталып келген шешен-жыраулар сөздерінің де маңызы зор болатыны ерекше ескерілуге тиіс..." [7].

Қазақ әдебиетінің көне дәуіріне дәлел бола алатын жәдігерліктер табылды. Ол күміс тостағандағы жазу. Ендігі міндетіміз- осы жәдігерліктерді қазақ жазба әдебиетінің көне дәуіріне жатқызып, жазба әдебиетімізді ежелгі сақ дәуірінен бастау қажеттігін алға тарту. Сонда ғана қазақ әдебиетінің тарихының олқы тұстары толықтырылады.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Төлеубаев Ә, ҚасымбаевЖ, Қойгелдиев М, Қалиева Е, Далаева Т. "Қазақстан тарихы".- Алматы: Мектеп. 2014.
2. Келімбетов Н. "Қазақ әдебиетінің бастаулары".- Алматы: Ана тілі. 1998. 5-6, 13-б.
3. Сүйінішәлиев Х. "Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері". - Алматы: Қазақстан. 1967.4-б.
4. Тоекина Б. "Алып Ер Тоңға"-сақтардың ерлік жырының символы іспеттес", сұқбатты жүргізген: М. Серікқызы. Аңыз адам журналы. №20. 2013. 42-43-бб.
5. Сартқожаұлы Қ. "Бабалар қалдырған өсиет". - Алматы: Ұлан газеті. №50. 2013.

6. Сүйіншәлиев Х. "Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері". - Алматы: Қазақстан. 1967.9-б.

7. Сүйіншәлиев Х. "Қазақ әдебиетінің қалыптасу кезеңдері". - Алматы: Қазақстан. 1967.10б.

ОӘК 371.4

МЕКТЕП ЖАСЫНА ДЕЙІНГІ БАЛАЛАРДЫҢ ЭКОЛОГИЯЛЫҚ ТӘРБИЕСІН ҚАЛЫПТАСТЫРУДЫҢ ТИІМДІ ЖОЛДАРЫ

Кушеров Несіпбай Мананбекұлы

педагогика ғылымдарының кандидаты, Халықаралық Тараз
инновациялық институты

Пірәлі Фатима Елубайқызы

педагогика ғылымдарының магистрі, Халықаралық Тараз
инновациялық

Аннотация: Мақалада жас ұрпаққа экологиялық тәрбие беру жолдарын жетілдіру және оны нәтижесі ретінде мектепке дейінгі балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастырудың заманауи бағыттары көрсетіліп, оны оқу-тәрбие мекемелерінде жүзеге асырудың тиімді жолдары зерттелген.

Түйінді сөздер: Экологиялық тәрбие, экологиялық мәдениет, мектеп жасына дейінгі балалардың психофизиологиялық ерекшелігі, экологиялық білім беру мазмұны мен әдістері, экологиялық тәрбие беруді ұйымдастыру формалары.

Аннотация: В статье отражены современные направления совершенствования путей экологического воспитания подрастающего поколения и формирования экологической культуры дошкольников, исследованы эффективные пути ее реализации в учебно-воспитательных учреждениях.

Ключевые слова: экологическое воспитание, экологическая культура, психофизиологическая специфика дошкольников, содержание и методы экологического образования, формы организации экологического воспитания.

Болашақ ұрпақ тәрбиесіне экологиялық сипат берудің қажеттілігі Қазақстан Республикасының «Білім туралы» Заңында: «Бала тәрбиесіндегі басты міндет – жаратылыстану және техникалық пәндер мазмұнын экологиялық және әлеуметтік маңызы бар фактілермен толықтыру арқылы жас ұрпаққа экологиялық тәрбие беру процесін жетілдіріп, жүзеге асыру» - деп нақты көрсетілген болатын[1]. Себебі бойында ұлттық сезім, ұлттық болмыс нышандары орныққан, өз Отанының, туған жерінің табиғатын, оның байлығын жаңашырлықпен қорғап, аялай білетін жастарды тәрбиелеу – балабақшадағы үзіліссіз тәрбилеумен, оқытумен жүзеге асырылатын ұзақ процесс. Осыған орай Республикамызда мектепке дейінгі ұйымдарында жүргізіліп келе жатқан экологиялық тәрбие жұмысының мазмұны уақыт талабына сай жаңаша сипат алуда.

Мектеп жасына дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеу өзінің мазмұны мен әдістерімен экологиялық білім беру жүйесінің басқа буындарынан

ерекшеленеді, бұл ең алдымен осы жастың психофизио-логиялық ерекшеліктерімен байланысты болады. Мектепке дейінгі экологиялық білім тұрғысынан қартайған кезде жоғалып бара жатқан қоршаған әлем туралы (бала әлі өзін қоршаған ортадан ажырата алмайды) тұтас қабылдаудың маңызы зор.

Еліміздегі білім беру саласындағы осындай келелі мәселелерді терең зерттеу мен оны бүкілхалықтық мәселелер деңгейіне көтеру қажеттілігін көптеген ғалымдар мен педагогтар күн тәртібіне қоюда. Соңғы жылдары Қазақстандық ғалым-педагогтар: Ұзақбаева С., Манкеш А.Е., Бектемісова А.Ә., Керімбаева Р.Қ., Көбеева Н., Құлшанова С., Сарманова К., Перкас, Қуатбаев А.Т., Күлтелеев С.Т., Рахметов Е.Ш, Усенбаева А.У., т.б. мен зерттеушілер жас ұрпақтың экологиялық мәдениетін қалыптастыруда әлемдік тәжірибе мен Ресей мемлекетінің экологиялық білім беру саясатын мұқият зерттеп, олардың озық үлгілерін қазақстандық білім беру жүйесінде қолдану мүмкіндіктерін зерттеуде[4].

Сол себепті елімізде бүлдіршіндердің экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастыру қызметін ұйымдастыруда жаңа көзқарас пен жаңа білім мазмұны қажет деп саналуда. Экологиялық сана мен экологиялық мәдениетті мектеп жасынан қалыптастырып, кәсіпкерлік және нарықтық шаруашылық-тың заңдылықтарымен оқушыларды міндетті түрде таныстыра отырып, экологиялық білім негіздерін ұғындыру кезінде жеке тұлғаның шығарма-шылық ойлау қабілетінің дамуын қарастыру қажет. Экологиялық біліктілікті тереңдетуге жаңа саналық деңгейде экологиялық тапсырмалар, шығарма-шылық жұмыстар жүргізу, оқушылардың өзбетімен ізденіп, жұмыстарына талдау жасауына өз септігін тигізеді.

Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексінде " Экологиялық білім беру – балабақша, орта мектеп, лицей, гимназия, колледждерде, жоғарғы оқу орындарында үздіксіз экологиялық білім беру жүйесін жетілдіру мен ұйымдастырудың мемлекеттік жүйесі болып саналады"- делінген болатын[2].

Себебі, "Қазақстан Республикасының экологиялық құқығы" заңында экологиялық білім беру – бұл табиғатты пайдаланудың дайындау, іргелі негіздері ретінде жалпы экологияның теориясы мен практикасын игеруге бағытталған оқыту жүйесі болуы тиіс деген талап қойылған болатын. Ол табиғатты қорғаудың теориясы мен практикасын игеруге бағытталған оқыту жүйесі - табиғатты қорғау білімімен тығыз байланысты екендігіне басты көңіл бөлінген еді[3].

Аталған құжаттарда экологиялық мәдениет ұғымы "экологиялық тәрбие мен білім берудің кешенді нәтижесі" ретінде түсіндіріледі және олардың әрқайсысына қажетті педагогикалық қызмет жүйесін ұйымдастыруды талап етеді. Бұл түсініктемелік аппаратта білім – қоршаған ортаны қорғау үшін қажетті білімді, әдетті, ептілікті, икемдікті қамтиды: ол кәсіби мамандарды дайындауға ықпал етіп, кадрларға білім беру, оларды дайындау жүйесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Заңдар бойынша экологиялық тәрбие мен білім берудің бәріне ортақ кешендік және үздіксіз болуы қарастырылған.

Сол себепті біз еліміздің жоғарғы оқу орындарында экологиялық пәндерді оқыту міндетті түрде жүргізілуі керек деген насихатты қолдауымыз керек. Алайда, жоғарыда айтылғандай, экологиялық ағарту жұмысы тек оқытумен ғана шектелмеу керек, бұл жерде баспасөз ақпарат құралдарының, қоғамдық экологиялық ұйымдардың да ролі зор.

Біздің мақаламызда экологиялық тәрбие мен білім берудің кешендік қағидасы бойынша, әртүрлі екі процестің ғылыми негізделген әдістемелік талаптарды ескере отырып адамдардың санасына бірлесіп кешенді әсер ету өте

маңызды болып саналған, яғни экологиялық тәрбие мен білім берудің негізгі мақсаты - қоғамдық санада экологиялық мәдениет негіздерін қалыптастыру болуы тиіс міндетін шешуге көңіл бөлінген. Экология міндеті - адамның тіршілік барысында қалыптасатын рухани ортасын сақтау. Ол өз кезегінде өмірдегі қоғамдық мәселелермен қатар, өзі тіршілік ететін ортаны басқаруды да белсенді, көрегендікпен шеше алатын жеке тұлғаның дамуына ықпал ету [5].

Қазіргі уақытта ҚР экологиялық білім беру мектепке дейінгі педагогиканың ерекше бағыты ретінде бірнеше компоненттер негізінде қалыптасуда және басқа елдермен салыстырғанда едәуір ерекшеленеді және негізгі 4 бағытта жүргізілуде:

1. Отандық педагогикадағы дәстүрлі тәсілдер. Бұл тәсілдер балалардың табиғатпен тығыз байланысына, натуралистік бақылауларына, экскурсияларына негізделген болатын. Бұл тәсіл, бір жағынан, баланың бойындағы адамгершілік қағидаларын дамытуды, табиғат сұлулығын көре білу, оны сезіну және түсіну қабілетін, екінші жағынан, танымдық қызығушылықты дамыту, табиғатты балаға оқытудың әмбебап объектісі ретінде қарастыруды көздеді. Мысалы, В.Сухомлинский табиғатты ақыл-ой және адамгершілік-эстетикалық даму үшін пайдаланудың үлкен мүмкіндіктерін көрсету қажет десе, К.Д. Ушинский баланың табиғат туралы білімдерін және онымен қарым-қатынасты кеңейту туралы кеңес берді.

Бұл бағыт балаларға экологиялық білім беруге көшу үшін жақсы негіз жасайды және онымен тығыз байланысты болуы керек. Алайда табиғатпен танысу үшін балалармен жұмыс жасаудың мазмұны мен әдістерін механикалық жолмен экологиялық білімге беру заңды болып көрінбейді. Сонымен қатар, ұзақ уақыт бойына (50 - 80 ж.ж.) табиғатпен танысудың экологиялық аспектісі адамның табиғаттың шебері, жаулап алушы ретіндегі құдіреттілігіне деген көзқарастарын көрсетті.

2. Халықтық дәстүрлер. Фольклор, халықтық мерекелер, белгілер, ойындар, сондай-ақ әр түрлі халықтардың ертегілері әрдайым адамдардың табиғатты қабылдау ерекшеліктерін, оған деген көзқарасын, табиғи ресурстарды пайдалану сипатын бейнелейді (Қ.Жарықбаев, С.Ұзақбаева, Н.Сарыбеков, т.б.). Сонымен қатар, халық шығармашылығында «адам - орта- табиғат» қатынастарының аймақтық ерекшеліктері жақсы байқалады. Мектеп жасына дейінгі балалардың ойындарға, ертегілерге, жұмбақтарға деген қызығушылығы экологиялық білім беру мақсатында әр түрлі мәдениеттің элементтерін қолданудың ерекше болашағы бар.

3. Әлемдік тәжірибе. Қазіргі кезде біздің елде ең кең таралғаны - баланың сенсорлық сезіміне, табиғатты көру және бақылау қабілетіне, оның алуан түрлілігін бағалай білуге, таңданыс пен таңданыс сезімдерін оятуға үлкен мән беретін американдық бағдарламалар мен әдістер. Ең әйгілі бағдарлама - «Ғажайыпты сезіну», оның элементтері мектеп жасына дейінгі балалармен жұмыста қолданылады. Бұл бағыттың көрнекті өкілі Джозеф Корнелл. Бұл бағытты мектепке дейінгі мекемелердің қызметкерлеріне арналған «Дала мен көңді коктейльге арналған» әдістемелік құралымен байланыстыруға болады және сәтті аударылмаған. Санкт-Петербургте және Ленинград облысында мультимедиялық мектебінің швед бағдарламасы қолданылады. Шетелдік ұсыныстар әрдайым ресейлік шындықтар мен дәстүрлерге сәйкес келе бермейтінін және отандық мектепке дейінгі мекемелердің жағдайына мұқият бейімделуі керек екенін ескеру қажет.

4. **Қазіргі мектеп экологиясы.** XX ғасырдың 90-шы жылдардың басында әдістемелік әдебиеттердің жеткіліксіз болуына байланысты мектеп жасына дейінгі тәрбиешілер кейде мектеп оқулықтарының мазмұнын (ең алдымен бастауыш мектептер үшін), тіпті оқыту әдістемесін балабақшаға тікелей көшіріп, балабақшаға ауыстыруға тырысты. Сонымен бірге ақпарат жеткіліксіз түрде бейімделмеген, ал экология тәрбиешісінің өзін нашар түсінуі оның әдебиетте ұсынылған, мектеп жасына дейінгі балалар үшін қол жетімді емес және қажет емес терминологияны қатаң сақтауға тырысқан-дығына әкелді. Бұл тәсіл балалардың сабаққа деген қызығушылығының жоғалуына және қажет емес ақпараттардың шамадан тыс көп болуына әкелді. Бақытымызға орай, бұл тәсіл мектепке дейінгі тәрбиенің қажеттілігін өзгерте алмады, бірақ оның кейбір элементтері жоғалып кетіп және қайтадан пайда болады. Сондықтан, мектептегі экологиялық білім берудің мазмұны мен әдістерін мектепке дейінгі мекемелерге механикалық жолмен беруге болмайтындығын баса айтқым келеді, дегенмен біз «мектепке дейінгі - бастауыш» буыны арасындағы сабақтастық мәселесін қарастырғанда оларды есте ұстауымыз керек.

Экологиялық мәдениетті қалыптастыру қағидаларын айқындаған мемлекеттік құжаттарға сәйкес біз бүгінгі таңда мектепке дейінгі жастағы балалардың адам мен табиғат арасындағы қарым - қатынасын анықтайтын экологиялық мәдениетті қалыптастыруға байланысты мектепке дейінгі тәрбие мекемелердің алдында негізінен мына төмендегі міндеттер тұрғанын көрсетеміз:

- педагогтардың экологиялық тәрбие беру жөнінде білім деңгейін көтеру;
- балаларды айналамен таныстырудың бағдарламасын, олардың ата-аналарына насихаттау;
- әртүрлі жастағы балалар топтарындағы оқу-тәрбиелік жұмыстар.

Қоршаған ортаны аялауға деген адамның саналы көзқарасын қалыптастыру оның бала кезінен ерте басталуы тиіс.

Сол себепті, біз өз зерттеу жұмысымызда (магистрлік) мектепке дейінгі мекемелерде балалардың экологиялық мәдениетін қалыптастыруға мүмкіндік беретін экологиялық білім мен тәрбие беруді жүзеге асырудың педагогикалық шарттарын анықтауға тырыстық. Оның қажеттілігін мына тұжырымдамалық түсініктермен беруге болады:

- қазіргі уақытта ҚР мектепке дейінгі мекемелерде экологиялық білім және тәрбие беру тұжырымдамасын жүзеге асыруды вариативті модельдерді қамтамасыз ету: «эколог» моделі және «тәрбиеші» моделі. Эколог моделі мектепке дейінгі мекеменің барлық қызметкерлерінің экологиялық мұғалімнің үйлестіруші функциясымен интеграцияланған тәсіл негізінде тығыз ынтымақтастықты көздейді және экологиялық білім беру жүйесін ұйымдастыруға жағдай жасайды;

- өзара байланысты компоненттерден тұратын мектепке дейінгі мекемелердегі экологиялық білім беру жүйесін мына мазмұнда қамтуымыз керек: балалар қызметінің әр түрлі түрлерін жасылдандыру, ата-аналарға экологиялық білім беру, педагогикалық кадрларды даярлау және қайта даярлау, дамып келе жатқан пәндік ортаны экологияландыру, экологиялық бағалау, басқа мекемелермен жұмысты үйлестіру;

- мектепке дейінгі мекемелердегі дамушы пәндік ортаны құрудың өзгермелі тәсілдемесін қамтамасыз ететін элементтерді (аумақты аймақтарға бөлу, тірі және жансыз табиғат объектілерін таңдау және т.б.) ұйымдастыру принциптерін анықтау

аса маңызды. Өйткені, дамушы объективті ортаны көгалдандыру оны тірі және жансыз табиғат объектілерімен қанықтыруды болжайды.

Бұл процесс мектепке дейінгі мекемелерде экологиялық білім беру жүйесін енгізуге ықпал етеді және жаңа, эксцентрикалық парадигманы ескере отырып жүзеге асырылады. Дамушы пәндік ортаның өзгергіштігі белгілі бір мектепке дейінгі мекеменің білім беру процесінің ерекшеліктері мен аймақтық ерекшеліктеріне байланысты жекелеген элементтерді таңдау мен үйлестіруде көрінеді. Балаларға экологиялық тәрбие беруде ойыншықтар, ойындар, аудиожазбалар, бейнематериалдар, слайдтар және т.б сияқты экологиялық элементтер маңызды рөл атқарады;

Балалардың әр түрлі іс-әрекеттерінің экологиялануы экологиялық компоненттің арқасында олардың мазмұнын байытуды білдіретіндігі және сыныптардың әр блогы әр түрлі қызмет түрлері: ойын, бақылау, эксперимент, әдебиеттерді оқу, бейнелеу, музыкалық, театрлық, дене шынықтыру, дизайн, еңбек.

Мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық білім беру жүйесі баланың белгілі бір жас кезеңінде қол жетімді әрекеттерді ескере отырып, белсенділік тәсіліне негізделген, өйткені бұл баланың психикасын қалыптастыратын әрекет. Экологиялық білім берудегі мектеп жасына дейінгі балалардың негізгі іс-әрекеті ойын және ізденіс қызметі (ең алдымен эксперимент және бақылау);

Зерттеу жұмысымызды қорытындылай келе саласында мектепке дейінгі мекемелердің қызметкерлерін экологиялық білім беру даярлаудың заманауи бағыттарын қамтамасыз ету қажеттігін көрсеттік:

- ғылыми және кәсіптік дайындық (экология негіздерін және оның басқа ғылымдармен, өнермен байланысын білу);

- кәсіптік және әдістемелік (экологиялық білім берудің заманауи әдістерін игеру және іс жүзінде жүзеге асыру мүмкіндігі) оқытудың кешенді тәсілдерін игеру;

- ата-аналармен жұмыс әдістерін меңгеру, экологиялық жағдайды және осы мемлекеттің халықтың денсаулығымен байланысын өз бетінше бағалай білу, экологиялық білім беру мақсатында дамып келе жатқан пәндік ортаны ұйымдастыру;

- қоршаған ортаға қатысты баланың өзінің мінез-құлқын талдау және мектепке дейінгі балалармен жаңа тұрғысынан жұмыс жасау парадигмаларды әзірлеу (құндылық бағдарларына сәйкес) және балалардың іс-әрекеттері мен қоршаған орта жағдайы үшін жауапкершілік сезімін түсінуге баулу, іске асыруға қатысуға деген ұмтылыс қоршаған ортаны қорғауға арналған іс-шараларды жүзеге асыру.

Осы аталған заманауи бағыттарды кешенді әрі жүйелі жүзеге асыру мектеп жасына дейінгі балалардың экологиялық тәрбиесі мен мәдениетін қалыптастырудың тиімді жолдарын қамтамасыз етеді деген үлкен сенім білдіреміз.

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Қазақстан Республикасының Білім туралы Заңы. – Астана: Жеті Жарғы, 2007. –15 б.

2. Қазақстан Республикасының Экологиялық кодексі. – Алматы: ЮРИСТ, 2018. –85 б.

3. Байдельдинов Д.Л. Қазақстан Республикасының Экологиялық құқығы. - Алматы, 2005. – 396 б.

4. Бектемісова А.Ө. Мектепке дейінгі балаларды экологиялық тәрбиелеу//Вестник Северо-Казахстанского государственного университета имени Манаша Козыбаева.-№ 1 (26), Петропавл, 2015.- 42 б.

5. Манкеш А.Е. Экологиялық тәрбие негізінде баланың рухани жан дүниесін дамыту // Білім берудегі менеджмент. - №3.- 2001. – 24 – 27бб.

УДК 796/799

ТӘЖІРИБЕМІЗДЕН ТУЫНДАҒАН «ҮШБАС» АСЫҚ ОЙЫНЫН ОЙНАУДЫҢ ӘДІС-ТӘСІЛДЕРІ МЕН ТЕХНОЛОГИЯСЫ

Шилибаев Бекболат Аманжолұлы

Қауымдастырылған профессор (доцент), аға оқытушы

Шилибаев Нұрболат Аманжолұлы магистрант

shilibaev@bk.ru

Халықаралық Тараз инновациялық институты

Аннотация

Интеллектуалдық «Үшбас» спорттық асық ойыны арқылы педагогтердің белсенділіктерін арттырып, үздіксіз ізденуге жетелейтін, ұлтымыздың мәртебесін әлемге ұлықтатар ойын боларына сенімдіміз. «Үшбас» спорттық асық ойынының сапасы – оқу мен тәрбие мазмұнында ұрпақты дәстүр мен мәдениетке тәрбиелейтін инновациялық жолымен асық ойыншысының кәсіптілігін шыңдай түсері анық. Сондықтанда асық ойыны ережесімен спортшы-асықшыларымыз атанған жүлдегерлеріміз бен жеңімпаздарымыз болашақта ұлт мәртебесін ұлықтата берсін демекпіз.

Аннотация

Мы уверены, что интеллектуальная спортивная игра «Ушбас» повысит активность педагогов, приведет к непрерывному поиску, повысит статус нашей нации. Качество спортивной игры асык "Ушбас" - инновационная игра, воспитывающая поколение в традициях и культуре в содержании обучения и воспитания. Поэтому пусть наши призеры и победители, ставшие спортсменами-асыками по правилам игры асык, в будущем будут представлять статус нации.

Annotation

We are sure that the intellectual sports game "ushbas" will increase the activity of teachers, increase the status of our nation, and increase the level of continuous search. The quality of the sports game Asyk "Ushbas" is an innovative game that educates generations in traditions and culture in the content of education and upbringing. Therefore, according to the rules of the asyk game, let our prize-winners and winners, who became athletes of asyk, give the status of a nation in the future.

Түйінді сөздер: асық, ұлттық, үшбас, спорттық ойын, ереже, инновация т.б.

Асық ойыны - Орта азия халықтары, оның ішінде түркі тілдес ұлттары, Қазақ халқының дәстүрлі ұлттық ойындарының ең қызықты әрі өте кең тараған түрі. Асықтың бір кереметі оны ешкім қолдан жасап жатпайды, яғни ол табиғи зат.

Асық - малдың асықты жілігіндегі сирақ пен сан жілікті жалғастырып тұратын жұмырлау топса сүйек. Ұлттық асық ойындарында күні кешеге дейін кеңінен қолданылып келген мал (қой, ешкі, сиыр) және кейбір қара аңдардың асықты жілігінде болатын кішкене сүйектің жалпы атауы.

Асық ойыны өте қарапайым болып көрінгенмен, мұнда адам денесін шыңдап, сомдайтын қасиеттер мен адамдарды өзара әрекетке жетелейтін қимыл қаншама. Ең бастысы, ол адамды жастайынан салауатты өмір салтына жетелейді. Адамның ойлау жүйелерінің жетілуінен бастап, бұлшықеттерінің жетілуіне, тынысалу мүшелерінің реттелуіне, өз дене мүшелерін меңгеруге, соның нәтижесінде қырағылық пен мергендікке баулиды.

Бір мезгілде бірнеше адам ойнайтын асық ойынының түрлерінен ойыншының намысы оянып, қатарымнан озсам деген талпынысты бойға қасиет қылып сіңіреді. Асықтың атып ойнайтын түрлері үнемі қимыл-қозғалысты қажет ететіндіктен, денені қыздырып, бойдағы қан айналымын жақсартады. Үнемі отырып-тұру, жүрелей отыру, тізені жартылай бұгу, жиырылу, ширығу адамдардың денесін шынықтырып, аяқ-қолдағы буын ауруларының алдын алады.

Асық ойындары ұлт ойындарының ішіндегі ежелден келе жатқан көнелерінің бірі болып табылады. Асық ойыны адамның жастайынан жүйке жүйелерін шыңдап, оларды дәлдікке, ұстамдылыққа, байсалдылыққа тәрбиелейді. Мұндай қасиеті болмаса, адамда төзімділік, шыдамдылық та болмайды. [1]

Көз алдыңызға елестетіп көріңізші, алыстан, бірнеше метр жерден көз ұшында түймедей болып бұлдыраған асыққа сақанды дәл тигізу нағыз мергендіктің белгісі. Сондықтан болар, ерте заманда қазақтан небір құралайды көзге атқан мергендер шыққан. Садақ тарту болсын, найза лақтыру болсын, қазақ жауынгерлері ешкімге дес бермеген.

Соңғы кездері бұл ойын түрлері қолға алынып, мектеп бағдарламасына еніп, федерация ашылып, қауымдастыққа мүше де болып жатыр.

Ойнай білген адамға асықтың пайдасы орасан зор. Аяқ-қолдың қимылын жақсартып, денсаулыққа көп пайдасын тигізеді. Асық ойыны адамның жастайынан жүйке жүйесін шыңдап, оларды дәлдікке, ұстамдылық пен сабырлыққа тәрбиелейді.

Бұл ойынды ойнаған ойыншы топпен жұмыс істеуді үйренеді және де топтан озып шығу қабілетіне ие болады. Іске епті, жауапкершілігі мол жұмыскер шығады. Асық ойнағанда адамның тек екі қолы емес, ойлау мүшелерінен бастап, иығы, аяғы, барлық бұлшық еттері қимылдайды. Сондай-ақ, ойыншыны бәсекелестікке жетелеп, талаптылыққа тәрбиелейді.

Ел арасында кең тараған асық ойынының түрлері көп-ақ. Ойын түрлеріне қарай оның ойнау шарттары да өзгеріп отырады. Асық ойыны негізінен жас балалар ойыны болып саналса да, оның кейбір түрлеріне жігіттер де, ересек әйел-еркектер де қатысады. [2]

Асықты жерге иірген кезде төрт түрлі қалыпта, яғни: алшы, тәйке, бүк, шік түседі.

Ұлттық қасиетті, салт-сананы, дәстүрді қалпына келтіре отырып, ұлттық сипатты да мықтап қалыптастырады.

Асық ойынының бүгінде тәрбиелік тағылымында мәні өте зор екенін айта келе, өскелең ұрпағымыздың ой-өрісін, сана-сезімін, дене қимылын дамыту мақсатында біз Шилібаев Бекболат Аманжолұлы, Күзембаев Жамбыл Елемесұлы, Мінәрбеков

Дархан Ізтілеуұлы - «Үшбас» спорттық асық ойынын өз тәжірибеміздегі зерттеу еңбектермен, дүниетанымдық ой-толғамдарымызбен айқындап бердік.

Қазақ елінің тағылымы мол салт-дәстүрінен ерекше орын алған асық ойынының жарқын жақтарын рухани жаңғыртып, ұрпақ санасына сіңіруде ойынды халық назарына ұсынуды жөн көрдік. [3]

Үшеуміздің бірігіп жасаған еңбегіміз халықтың қазынасына айналсын деген ізгі ниетімізбен бүгінгі «Үшбас» асық ойыны деген атауға ие болды.

Бұл ойынды араға ұзақ уақыт салып, әр түрлі идеямен, қазіргі заманға лайықты жасадық. Біз төменде тәжірибемізден туындаған «Үшбас» асық ойынын ойнаудың әдіс-тәсілдері мен технологиясын халық назарына ұсынып отырмыз.

«Үшбас» спорттық асық ойыны тағылымы мол ұлттық өнертабыс. Қазақстан Республикасының «Авторлық құқықпен қорғалатын объектілерге құқықтардың мемлекеттік тізілімге мәліметтерді енгізу туралы» куәлігін (№ 687. 26 қараша, 2018 жыл) алдық, осы асық ойынын педагогтердің тәжірибесінде инновациялық жолмен дамытуға жол ашудамыз.

Интеллектуалдық «Үшбас» спорттық асық ойыны арқылы педагогтердің белсенділіктерін арттырып, үздіксіз ізденуге жетелейтін, ұлтымыздың мәртебесін әлемге ұлықтатар ойын боларына сенімдіміз.

Бұл ойынды әр түрлі идеямен, кәзіргі заманға лайықты түрде далалық (алаңдық) немесе үй ішілік (тақталық) деп екіге бөлмей-ақ бірден арнайы үстел үстінде (бильярд және үстел теннисіне ұқсас), жиналмалы (шахмат, дойбы, тоғызқұмалақ және нарды тақтасына ұқсас), ыңғайлы (көтеріп жүруге), көп жер алмайды (бар болғаны 8-10 кв. жер), ұлттық нақышта (шаңырақ, ою-өрнек), 12 қой асығы (12 ай атауына байланысты), 3 сақа (үш қасиетті сан) түсі қызыл (хан белгісі) және арнайы иық дорбасы бар ойын түрі ретінде алдық.

«Үшбас» спорттық асық ойынын ойыншылар арнайы жасалынған үстел үстінде ойнайды. Үстел көлемі екі бөліктен 1x1 м, бір-біріне шахмат тақтасы секілді қосылған, үстелдің ортасына шаңырақ суреті кескінделген, жалпы үстелдің төрт бұрышында қазақы ою-өрнек орналасқан.

Үстелдің біріккен жеріне, яғни көнге тігілген 12 асық Қазақ халқының жыл қайыру күнтізбесіндегі (тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз) аң бастарымен бейнеленген.

Асық үстелінің беті арнайы матамен қапталынған. Үстелдің биіктігі 40 см. және оның шетіне тор орналастырылған, Тор - атылған асық түсетін жер болып есептеледі. Оның биіктігі 18 см. Тор асықтың шашылмай бір жерде болуына байланысты жасалған. Тор – қақпаға ұқсас.

Асық ойынын бастар алдында төреші екі ойыншыдан асық қай қолымда деп сұрайды, асықты тапқан ойыншыға (жүпқа, топқа) төреші ойын алаңын анықтап, кезегін береді.

Ойынды бастау барысында төреші 3 сақаны бір қолдың алақанына алып, үстел үстіне шашып тастайды. 3 сақаның әртүрлі түсуіне байланысты ату кезегін анықтап алады, яғни 1 алшы, 2 алшы, 3 алшы түсуі міндет болып саналады.

Бұл ойынды екі немесе келісім бойынша жұп, топ болып ойнауға болады.

Ойын ережесінде асық ойналатын үстелге өте жақын тұруға болмайды. Жақындап, ойынға кедергі немесе ойын ережесінің бұзылу жағдайында айып салынады. Айып келісім бойынша ойыншылардың шешімімен (сыйлық, өнер-ән, күй, би, өлең оқу және тағы да басқалай) түрінде жүргізіледі. Айып ережесі сақталмаса ойыншы (жұп, топ) ойыннан шығарылады, бұл асық ойынының міндеті болып саналады. Оны төреші өзі белгілейді.

Ойын бастаушы 3 сақаны алып (өзі немесе жұп, топ болып) ойынға кіріседі.

Ойын үстелінен кері 1,2,3 метр, яғни ойыншының жас ерекшелігіне байланысты (бойы, жынысы міндет емес) осы өлшемде өріс сызығында тұрып, 3 сақамен кезек-кезек асықтарды атады. Әр бір ойыншыға асықты үш атыстан кезек беріледі. Үш атыстан кейін келесі беттегі ойыншы (өзі немесе жұп, топ) ойынды жалғастырады, ол да дәл осы ережені іске асырады.

«Үшбас» спорттық асық ойын тәртібінде төрешінің басқарумен ойыншылардың жас ерекшеліктері, ату өлшемдері төмендегідей ескеріледі:

6 жастан – 10 жасқа дейін – 1 метрден,

11 жастан – 16 жасқа дейін – 2 метрден,

17 жастан жоғары – 3 метрден асықты үш атыстан кезек беріледі.

Көнге жалпы 12 асық (алшы немесе тәйке) бір қатарға тігіледі. Ойынды бастаушы өріс сызығын сол немесе оң аяғымен басып тұрып, оң немесе сол қолындағы сақасымен көндегі асықтарды атады. Бұл жерде сақаның - оңқай немесе солақай болуына, яғни ойыншының оңқай немесе солақайлығына байланысты.

Ойыншының ойында 3 атыс кезегімен асықтар торға түсуі керек, ал сақаның қайда, қалай жатуы міндет емес. Тек асықтың торға түсуі есепке алынады. Сақа асыққа жәй тиген болса, ол ойыншы мерген атағына, ал асықты торға түсірген ойыншы шебер атағына ие болады. Ойынды бастаушы ешқандай асықты торға түсіре алмаса, екінші ойыншыға кезек беріледі.

Ойында 3 атыс кезегімен атылған асық үстел үстінде қалса, сол жерінде ереже бойынша сақталады, ал асық жерге түсіп кеткен жағдайда үстелдің оң немесе сол қақпаның көнге жақын бұрышында арнайы орналасқан айып алаңына қойылады. Асық айып ретінде бүк жағымен теріс қойылады.

Көндегі немесе айып алаңындағы асықты ататын кезде ойыншы қайсы бірін ататынын өзі таңдап алады, өзі шешім қабылдайды.

Егер алаң сызығының ішінде асық тор алдына тұрып қалса, онда асық сол жерде сақталады. Асық тор алдында алаң сызығының сыртында болса, көнге қайта тігіледі. Ал асық алаң сызығының оң және сол сыртында болған жағдайда оны қайтадан айып алаңына өз ережесімен қойылады.

Ойын өз ережесімен үстел үстіндегі 12 асық біткенше ойнала береді.

Ойын тең болған жағдайда «Үшбас» спорттық асық ойынының жаңа ережесіне сәйкес төреші екі ойыншының туған жылын қазақ халқының жыл қайыру күнтізбесі (тышқан, сиыр, барыс, қоян, ұлу, жылан, жылқы, қой, мешін, тауық, ит, доңыз) бойынша анықтап, әр ойыншының өзіне тән жыл қайырудағы аң немесе жануар бейнеленген шеңбердің ішіне асығын қойып атуы тиіс. Ережеге сәйкес ойыншы «Үлкенге жол беру» салт-дәстүріміз бойынша 1,2,3 метр қашықтықтан өз асығын атуы тиіс. Егер де ойыншы асыққа тигізген болса, сол ойыншы жеңген болып

есептеледі. Ал тигізе алмаса, кезек келесі ойыншыға өтеді. Осылайша ойын сақа асыққа тигенше жалғаса береді.

Ойын ережесі ойыншыларға бірдей, жоғарыда аталған ретте жүргізіледі. Төреші ойыншының торға түскен асықтарын есепке алып, қай ойыншының ұтқан асығының көптігін анықтап, сол ойыншыны жеңімпаз деп есептейді.

Ұлтымыздың негізсіз ұмытылып бара жатқан ойының жаңғырту, бабаларымыздың ойыны туралы түсінік беріп, қызығушылығын ояту міндетіміз.

Асық ойыны арқылы ойыншыларды дәлдікке, мергендікке, ептілік қабілеттіліктерін дамытуға, жеңіске деген құштарлыққа, намысқойлыққа, әділдікке баулу. Ойыншыларды ұлтымыздың құндылықтарын қастерлеуге баулу. Қазақ халқының ұлттық ойындарын әлемдік деңгейдегі спорттық ойындар қатарына қосуға ой туғызу. Асық ойының барлық ережелерін, қыр-сырларын зерттеп, ізденіс жұмыс жасап, асықтың түрлерімен ерекшеліктерін білу мақсатымыз.

Асық – кәдімгі санағыштың рөлін қоса атқарады. Асықтарды қаз қатар тізу кезінде олардың санын алу, кейін ұтысты есептеп, ұпай бөліскенде жапырлап асық санау кез келген ойыншыны есепке деген бейімін арттырады.

Асық ойыны күндізде түнде де ойналады. Күндіз - мергендікке, түнгісі - ептілікке баулиды. [4]

Асық ойыны жәй ғана ойын емес-адамдардың өткені мен бүгінгісінің көрінісі, біздің іс-әрекетіміздің оңайлатылған түрі. Сондықтан ойынды тәрбие, үйрету, оқыту құралы деп қарастыру қажет.

Жалпы асық ойыны тек көңіл ашу, құмарлық ойыны ғана емес. Бейне шахмат ойынының төркініндегі әскери стратегия сияқты. Бұл да халқымыздың ел болуы мен Тәуелсіздігі жолындағы ішкі-сыртқы қорғаныс мәселесін терең зерттеуден туған. Ұлттың ежелден елдік ішкі кемелін, ірге бекітуін, халық арасындағы бірлік пен байланысты нығайтуды, ойлауы арыдан жалғасын тауып келген ұлттық негіздің ойын түріндегі көрінісі. [5]

Ұлттық ойындардың бәрінің астарында үлкен мән бар. Асық ату адамды мергендік пен ептілікке қана емес, сабырға үйретеді. Сақаны үйіру, асыққа дәлдеу, ату бәрі адамды ойлауға қалыптастыратын психологиялық ойын. Ойынға шыдам керек, қырағылық қажет. Көз өлшемі мен қолдың дәлдігі - бәрі адамның қиялын дамытады, ойды байытады. Асықты ақылмен ойнау керек. Ойынға аса шеберлік қажет. Сақаң қолыңа сай, мергендігің бабында болса, мықты ойыншысың. [6,7]

Асық ойынында кімнің сақасы алшысынан түссе, сол бірінші атады немесе басымдыққа ие болады. Яғни, асықтың алшы тұруы оның иесіне сәттілік жолдас болып тұрғанын білдіреді. Сондықтан, аталарымыз белгілі бір оқиғаға, болмаса жағдайға байланысты мерейлі болғанын қалайтын адамына осындай тілек айтқан. Бұл сөз қандай да бір даулы мәселеде, айтыс-тартыста, бәс тігілген сәттерде мерейі үстем шыққан немесе бастаған ісі игі жалғасын тапқан азаматтарға қарата - «асығы алшысынан түсті» деп те қолданылады. Бұл нақыл да қазақтың болашағынан үмітті балаға қаратып айтылатын сөзі. Бала деп жасытпай, сеніммен қарасаң, тәжірибеңмен бөлісіп, тәліміңді берсең, ол да ертең елдің жүгін арқалар азаматың деген мағынадағы үмітті меңзейді. [8]

«Үшбас» спорттық асық ойынының сапасы – оқу мен тәрбие мазмұнында ұрпақты дәстүр мен мәдениетке тәрбиелейтін инновациялық жолымен асық ойыншысының кәсіптілігін шыңдай түсері анық. Сондықтанда асық ойыны ережесімен спортшы-асықшыларымыз атанған жүлдегерлеріміз бен жеңімпаздарымыз болашақта ұлт мәртебесін ұлықтата берсін демекпіз.

Бүгінгі асық ойыны тек ойын дағдыларын меңгерту ғана емес, ұрпақтың өзін-өзі дамытуға бағытталған, мерген ойыншы, шебер ойыншы және белсенді ойыншы тұлғасын қалыптастыратын әлемдік ойын болуы тиіс.

ПАЙДАЛАНЫЛҒАН ӘДЕБИЕТТЕР:

1. Қазақша-орысша орысша-қазақша терминологиялық сөздік. Дене тәрбиесі және спорт. 31т. Республикалық мемлекеттік «Рауан» баспасы. Алматы 2000ж.
2. «Егемен Қазақстан» газетінің 2006 жылғы 22 наурызы күні жарияланған Нұртіре Жүсіптің «Тутанхамонның асығы» атты мақаласы
3. Ж.С.Сабыржанов, Е.Б.Нарымбаев, А.Қ.Кургамбаев. Асық ойыны ережесі. Астана 2011ж.
4. «Асық ойыны - қазақ халқының дәстүрлі ұлттық ойыны.«Балалар энциклопедиясы» 1-том. 127-беті. 2008ж. Алматы баспасы.
5. Тәнікеев М, Асарбаев А. Қазақстандағы дене шынықтыру мен спорт тарихы. Оқу құралы. Алматы. 2002ж.
6. Шилібаев Б.А., Минарбеков Д.І., Пушкулоа Ж.А. «Дене шынықтыру және спорт мамандығына арналған қысқаша қазақша-орысша атаулар мен ұғымдардың анықтамалық сөздігі». Оқу-әдістемелік құралы. ТарМПИ. Тараз қ. 2009ж.
7. Шилібаев Б.А., Джекенов Б.С., Касымов С., Ұлттық қимыл-қозғалыс және спорт ойындары. Оқу құралы. ТарГУ им М.Х.Дулати. Тараз қ. 2014 ж.
8. Шилібаев Б.А., Оқытушылар ойлап тапқан «Үшбас» ойыны. Арай газеті. 8 қараша 2018 ж. №45 (680).

УДК 372.881.1

ЖАЛПЫ БІЛІМ БЕРЕТІН МЕКТЕПТЕРДЕГІ АҒЫЛШЫН ТІЛІ САБАҚТАРЫНДА CLIL ТЕХНОЛОГИЯСЫН ҚОЛДАНУ

**Сәт Азамат Сәбенұлы, шет тілдері магистранты
Исабекова Гулнур Болатбековна, PhD докторант, М.Х.Дулати атындағы
Тараз өңірлік университеті, Тараз, Қазақстан**

Андатпа

Бұл мақала жалпы білім беретін мектептердегі ағылшын тілі сабақтарында пән мен тілді кіріктіріп оқытудың инновациялық технологиясын (CLIL) қолдану ерекшеліктері туралы. Оқушылардың ағылшын тілін үйренуге ынтасын арттыруға ықпал ететін бұл технологияны қолданудың өзектілігі айтылады. CLIL технологиясының мазмұны талданып, оны сабақта қолданудың бірқатар практикалық аспектілері қарастырылып, технологияның артықшылықтары мен оқушыларда ағылшын тілінің коммуникативтік құзыреттілігін қалыптастыруға қосатын үлесі талқыланады.

Түйін сөздер: пән мен тілді кіріктіріп оқыту, мазмұн, қарым-қатынас, тіл, әдіс-тәсілдер, әдістемелер.

Аннотация

Данная статья об особенностях применения инновационной технологии интегрированного обучения предмету и языку (CLIL) на уроках английского языка в

общеобразовательных школах. Отмечается актуальность применения данной технологии, способствующей повышению мотивации учащихся к изучению английского языка. Анализируется содержание технологии CLIL, рассматривается ряд практических аспектов ее применения на уроке, обсуждаются преимущества технологии и ее вклад в формирование коммуникативной компетенции английского языка у учащихся.

Ключевые слова: предметно-языковое интегрированное обучение, содержание, общение, язык, методы преподавания.

Annotation

This article is about the features of the application of innovative technology of content and language integrated learning (CLIL) in English lessons at secondary schools. The relevance of the use of this technology is important, which helps to increase the motivation of students to learn English. The content of the CLIL technology, a number of practical aspects of its application in the classroom are considered, the advantages of the technology and its contribution to the formation of the communicative competence of the English language among students are discussed in this article.

Key words: content and language integrated learning, content, communication, language, teaching methods.

Қазіргі таңда оқушыларға алған білімдерін тек ұзақ мерзімді мақсаттарға ғана емес, тікелей бүгінгі күні қолдануға мүмкіндік беретін педагогикалық технологиялар ерекше танымал бола бастады. Оқушылар ағылшын тілін үйренудің ұзақ мерзімді мақсатын түсінбеуі мүмкін, өйткені көбінесе олар жақын уақытта ағылшын тілді елдерге көшу, хат алмасатын дос табу немесе халықаралық компанияларда жұмыс табу сияқты мүмкіндіктер туралы да ойлай бермейді. Сәйкесінше бұл мотивацияның төмендеуіне және шет тілін үйренуге деген қызығушылықтың жоғалуына әкеліп соғуы мүмкін. Мұғалімдерге осы мәселені шешуге көмектесетін технологиялардың бірі - CLIL инновациялық технологиясы (пән мен тілді кіріктіріп оқыту).

CLIL - бұл мектеп бағдарламасының пәндерін оқыту кезінде шет тілін оқыту құралы ретінде пайдалану тәсілі. Оқушылар шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілікті жетілдіре отырып, пәндерді шет тілінде оқиды, сәйкесінше, тілдік және пәндік білімдер бір-бірімен тығыз байланыста дамиды. Бұл тәсілдің өзектілігі шет тілінде оқытылатын пәннің ерекшелігіне байланысты. Яғни шет тіліндегі сөйлеу мазмұны білімнің әртүрлі салаларындағы мәліметтер болып келуі мүмкін, мысалы, тарих, география, математика, физика, биология, химия және т.б пәндер. Шынында да, шет тілін үйрену контекстен тыс болуы мүмкін емес, сондықтан сабақтарда оқушылар әртүрлі пәндік салалардан ақпарат алатындай мәтіндермен жұмыс жасайды. Сондықтан да болар қазіргі кезде елімізде пән мен тілді кіріктіріп оқыту түрлі білім беру бағыттарында мектептен ЖОО-ға дейін қолданылады. Қазақстанда үш тілде білім беру эксперименті 2007 жылы 33 мектепте басталған болса, содан бері көптілді білім берудің толық моделі Білім инновация лицейлері мен Назарбаев зияткерлік мектептерінде жүзеге асырылып келеді. [1].

Пән мен тілді интеграциялап оқыту технологиясы өте икемді, ол шет тіліндегі пәндерді оқуға бөлінетін ақпарат көлемі мен уақыт мөлшеріне қатаң талаптар қоймайды. CLIL оқытушылары бастауыш сынып мұғалімдері, пән мұғалімдері және ағылшын тілі мұғалімдері бола алады. Бұл технологияны қолданудың әртүрлі модельдері бар, олардың ішінде CLIL лагерлері, жергілікті және халықаралық жобалар және т.б. [2]. Осы қосалқы сипаттамалардың ерекшеліктері туралы айтатын

болсақ, профессор Ду Койл ұсынған және "4С" негізделген модельге жүгінеміз: мазмұн (content), байланыс (communication), таным (cognition) және мәдениет (culture). Бұл модель кіріктіріп оқыту барысында мазмұнды сәтті игеру үшін әлеуметтік, мәдени, тілдік және ойлау процестері қажет екендігіне баса назар аударады [3].

"Мазмұн" компоненті мектеп бағдарламасы пәндерінің (биология, физика, химия, математика, информатика және т.б.) мазмұны мен тақырыптарын қамтиды. Ал "Таным" компоненті студенттерге ақпаратты өңдеу, мәнін түсіну қажет деп есептейді. Оқушылардан мәселелерді шешу және зерттелетін тақырыпқа қатысты тапсырмаларды орындау үшін бұрыннан бар білімді және жаңа білімді қолдану талап етіледі. Оқушылар Блум таксономиясына сәйкес жоғары деңгейдегі ойлауды қолдануы керек [4], ал оқытушының міндеті – студенттердің ойлау процестерінің синтез бен бағалаудың жоғары деңгейіне өтуіне қол жеткізу. Блум таксономиясы 50-ші жылдары пайда болса да әлі күнге дейін жиі қолданылады. CLIL студенттердің екінші тілде сөйлей білуіне көз жеткізуге бағытталғандықтан, мұндай өзара әрекеттесуді қамтамасыз ету үшін мүмкіндігінше барлық құралдарды қолданудың пайдасы зор.

"Байланыс" компоненті материалды игеруге қажетті тілдік материалды қамтиды. Тіл студенттерге тақырыпты түсіну үшін қажет. Бұл компонент тілді – тақырыпты түсіну үшін қажетті тілдік материалды зерттеуді және тілді қолдануды қамтиды: лексикалық, грамматикалық және сөйлеу бірліктері, сөйлеу барысында материалды түсіну және сол арқылы оқу процесіне араласу үшін қажет. Ал "мәдениет" компоненті – оқушының осы арқылы әлемді көретін терезесі болып табылады. Студент мәдениетаралық кеңістікте қандай орын алатынын білуі керек, өзінің және басқа елдің мәдениетін түсініп, құрметтеуі керек. Сонымен қатар, әр пәннің өзіндік мазмұны, қарым-қатынас тәсілдері және әлемді түсінуге әкелетін өзіндік қалыптасқан мәдениеті бар. Бұл оқушылардан биолог, географ немесе тарихшы сияқты белгілі бір саланың мамандары сияқты ойлау және әрекет ету қабілеттерін талап етеді.

Сонымен, мазмұн оқушылар үшін түсінікті және мағыналы болған кезде ғана жемісті болады. Яғни, оқушылар өздерінің білгендерін өз сөздерімен жеткізеді. Ол үшін оларға оқытылатын пәнге қатысты тілдік бірліктер қажет. Осылайша, бұл төрт компонент өзара байланысты және ақпаратты толық қабылдау үшін бірдей маңызды. Сондай-ақ, тіл оқыту құралы ретінде әрекет ететінін есте ұстаған жөн (негізгі рөлді пәннің мазмұнын түсіну атқарады). Мамандандырылған лексикадан басқа, студенттер бір пән саласына тән емес жалпы лексикалық және грамматикалық құрылымдарды да меңгеруі тиіс. Әдетте оқушылар ағылшын тілі сабақтарында осындай тілдік материалдармен танысады. Мысалы, табиғаттағы су циклін сипаттау үшін студенттер предлогтарды білуі керек, ал планеталарды салыстыру үшін сын есімдердің салыстырмалы шырайларын білуі қажет. Мәселен сабақ барысында мұғалім оқушылармен нәтижелі жұмыс жасауы үшін анықтама сұрау жолдарын дайын шаблондар беру тәсілімен үйретуіне болады:

What is a...?

Give me definition of a...

How would you define a...?

Who can define/give me a definition of...?

Can anyone give me a definition of...?

What do we call this?

What is the name/(technical) term for this?

Осылайша CLIL студенттерге лексика мен грамматиканы жетілдіре отырып шет тіліндегі коммуникативтік құзыреттілікті дамытуға мүмкіндік береді. Көбінесе бұл аспектілер бөлек қарастырылмайды. CLIL сабақтарында студенттер фактілерді, деректерді, өз ойлары мен сезімдерін ауызша да, жазбаша да білдіру және талдау үшін, сондай-ақ сыныптастарымен және мұғаліммен сәтті ынтымақтастық жасау үшін қоғамдастық қажет, өйткені өзара әрекеттесу оқу процесінің ажырамас бөлігі болып табылады. Айта кету керек, CLIL тәсілі аясында оқушылар нақты практикалық мақсатқа ие бола отырып, қарым-қатынас дағдыларын жетілдіруге мүмкіндік алады. Ағылшын тілі сабақтарында студенттерден ойдан шығарылған (модельденген) жағдайларды, мысалы әртүрлі жағдаяттағы диалогтарды ойнап шығу сұралуы мүмкін.

CLIL аясында оқушылар материалдағы түсініксіз ойларды нақтылау, ақпаратпен бөлісу, эксперимент нәтижелері туралы сөйлесу немесе сыныптастарымен әрі қарайғы әрекеттерді талқылау үшін қарым-қатынас қажеттілігін түсінеді. Осылайша оқушылар тілге деген қажеттілікті сезінеді. Мұғалімге ана тілінің қолданылуын біртіндеп азайтып, қарым-қатынастың шет тілінде болуын бақылауы және оқушыларға материалды игерту үшін қажет функцияларды орындайтын тілдің фрагменттерін ұсыну арқылы қиындықтардың алдын алу маңызды. Мысалы, пікір білдіру, процесті сипаттау, іс-әрекеттерді ұйымдастыру, мысалдар келтіру және т.б. арқылы оқушылар шет тілінде жаңа ақпаратты үйрену үшін, сонымен қатар оқу процесінде қарым-қатынас жасау үшін қолданады. Мұғалім материалды сәтті игеру үшін қандай тілдік материал қажет екенін шешеді.

CLIL контекстінде сыни және шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуға ықпал ететін бірқатар әдістер мен құралдар бар. Мәселелерді шешу және оқытудың эвристикалық әдістері оқушы тәуелсіздігінің жоғары деңгейін талап етеді. Жасөспірімдер мен ересектерге арналған CLIL мақсаттары үшін келесі әдістер, құралдар мен идеяларды айтуға болады: миға шабуыл және ойдан жазу, әртүрлі графикалық органайзерлер, мысалы, ақыл-ой карталары, SCAMMPERR әдістемесі, Де Боно ойлау идеясы, Lotus Blossom әдісі және т.б.

Енді солардың бірқатарына тоқталайық. Мәселен ақпаратты визуалды түрде ұйымдастырудың бір тәсілі - ақыл-ой карталарын пайдалану. Ақыл-ой карталары "оқушыларға ақпаратты жазу арқылы енгізуді ұйымдастыруға көмектесетін көрнекі бейнелер мен ұйымдастырушылық құралдар ретінде" жұмыс істей алады [5]. Олар оқушыларға оқытуды жеңілдететін, ақпаратты жаңа, визуалды түрде білдіретін графикалық органайзердің бір түрі болып саналады. Әрине, оларды оқушылардың ойлау процесінің нәтижесі ретінде немесе қайталаудың маңызды әдісі ретінде пайдалануға болады.

Келесі CLIL курсына жиі қолданылатын тәсіл Де Бононың "Алты ойлау шляпасы" әдісі, ол балама шешім табуға өте ыңғайлы. Бұрын ол әртүрлі фирмаларда сәтті қолданылған, мысалы, IBM, Nestle, British Airways және т.б. Ол оқушыларға ойлау туралы ойлануға және ойлаудың әртүрлі түрлерін ажыратуға көмектесуге бағытталған:

«Ақ шляпадағы» ойлау қарапайым фактілерді, бейтарап ақпаратты білдіреді. Ойлаудың бұл түрі объективті және бейтарап көзқарасты қажет етеді.

«Қызыл шляпадағы» ойлау эмоцияларды, сезімдерді, сондай-ақ айыптауға болмайтын түйсікті заңдастырады.

«Қара шляпалар» стиліндегі ойлау теріс бағалауға, пайымдауға, бір нәрсе неге жұмыс істемейтіні туралы пікірге негізделеді.

«Сары шляпадағы» ойлау оң, оптимистік және сындарлы бағалау болып табылады. Ол логикалық және позитивті практикалық ойлардан тұрады, бірақ армандарды, ұмтылыстар мен үміттерді де қамтуы мүмкін. Бұл сындарлы ойлау процесі, оның барысында нақты идеялар, соның ішінде жедел жоспарлар мен іске асыру жоспарлары ұсынылады. Сондықтан бұл ойлауды позитивті эйфориямен ("қызыл ойлау") немесе мүлдем жаңа идеяларды құрумен ("жасыл ойлау") шатастырмау керек.

«Жасыл шляпадағы» ойлау шығармашыл, дамып келе жатқан, стандартты емес ойлау туралы ойлар ағынын тудырады.

Ал «көк шляпадағы» ойлау бұл көшбасшылық, ойлау процесін басқару, ойлауды ұйымдастыру сияқты ойлау қабілеті. Ол талқылау нәтижелері бойынша түйіндемелер мен қорытындыларды дайындауға жауап береді.

Әрине, осы әдістер мен құралдарды қолдану сыни және шығармашылық ойлау дағдыларын дамытуға кепілдік бермейді. Оның таңдауы әрқашан белгілі бір оқушылардың қажеттіліктерін талдауға, олардың нақты өмірлік жағдайларына, тіпті оқушылардың сан алуан ақыл-ойы мен әртүрлі оқу стильдерін ескеруге негізделуі керек.

Оқушыларды үнемі пайымдау процесіне ынталандыру қажет. Ойлау операциялары әртүрлі: талдау және синтездеу, салыстыру, нақтылау, жалпылау, жіктеу, анықтау. Оқушылар сөйлеуді дамытумен қатар ойлау процестерін дамытуы керек. Мұғалім ойлауды дамыту үшін жеткілікті тапсырмаларды ұсынатындығына және олардың қаншалықты әр түрлі екендігіне назар аударуы керек, біртіндеп барған сайын күрделі тапсырмалар бере алады, бірақ қабілетті оқушылар үшін ғана.

CLIL-де жалпы білім беру дағдыларын қалыптастыруға ерекше көңіл бөлінеді. Егер оқушы тарих сабағында ақыл-ой картасы түрінде ақпаратты ұйымдастырудың әдістерін игерсе, ол бұл әдісті тек басқа пәндер сабақтарында ғана емес, өмірде де қолдана алады. Оқу қабілеті қазіргі оқушы үшін өте маңызды, ол оқуға жауапкершілік пен саналы көзқарасты қалыптастыруға ықпал етеді. Бұл тәсілдің тағы бір маңызды элементі - "scaffolding" әдісі. Бұл әдістің дамуы белгілі орыс психологы Л.С. Выготскийдің тұжырымдамасымен байланысты – мүмкін болған даму аймағына сүйене отырып оқыту. Бұл әдіс мұғалімнің оқушыларға жаңа материалды игеруге және дағдыларды қалыптастыруға көмектесетін шараларын қамтиды. Бұл оқушыларға болашақта сәтті жұмыс жасау үшін қажет уақытша көмек. Пішіні мен ұзақтығы оқушылардың жеке қажеттіліктеріне байланысты өзгеруі мүмкін. Көмек тақырыпқа деген қызығушылықты ояту, тапсырманы қадамдарға бөлу, көрнекілікті пайдалану арқылы көрсетілуі мүмкін [5].

Бұл технологияны тәжірибеде сәтті қолдану әбден мүмкін. Сабақтың негізгі маңызды элементі мәтін болып табылады. Барлық жастағы және деңгейдегі мектеп бағдарламасының тақырыптары бойынша шынайы материалдарды қамтитын көптеген интернет-ресурстар бар. Газет мақалалары, кітаптар, брошюралар, блогтар сияқты заманауи көздерден алынған оқу материалдары жиі қолданылады. Мәтіндер оқушылар үшін мүмкін болатын бөліктерге бөлініп, синонимдер немесе глоссарийлер қосу арқылы бейімделеді. Графикалық ұйымдастырушыларды қосу оқушыларға не істеу керектігін көруге және түсінуге мүмкіндік береді.

Бұл тәсілде қолданылатын тапсырмалардың түрлері ағылшын тілі мұғалімдері сабақтарда қолданатын тапсырмалардан айтарлықтай ерекшеленбейді. Бұл дұрыс

және дұрыс емес мәлімдемелерді анықтау, қателерді салыстыру, іздеу және түзету және т.б. тапсырмалар болуы мүмкін. CLIL тапсырмаларын тұжырымдауда "етістіктің қазіргі формасы", "сөз формасы" сияқты лингвистикалық терминдер сирек кездеседі, өйткені негізгі мақсат - тілді жетілдіру емес, мазмұнды дамыту.

Қазір еліміздегі әр түрлі мектептерде осы әдісті іс жүзінде қолдану оның артықшылықтарын анықтауға мүмкіндік берді. Бұл әдістің басты артықшылықтарының бірі - студенттердің шетелдік тілді үйренуге деген ынтасын арттыру. Тілді үйрену мақсатты бола бастайды, өйткені тіл нақты коммуникативті мәселелерді шешу үшін қолданылады. Ағылшын тілі - әртүрлі мамандық өкілдерінің халықаралық қарым-қатынас тілі. CLIL сабақтарында оқушылар мамандандырылған лексикамен танысады және әртүрлі мамандандырылған салалардағы мәселелерді шеше отырып, сәтті кәсіби қызметке дайындалады. Әрине, бүгінгі күні ағылшын тілін меңгерген мамандар халықаралық еңбек нарығында құнды және бәсекеге қабілетті. Мұндай ғылыми, кәсіби негізде шетел тілінде сөйлесе білу үлкен басымдыққа айналады. Сонымен қатар, білім алушылар зерттелетін тілдің мәдениетін жақсы білуге және түсінуге мүмкіндік алады, бұл әлеуметтік - мәдени ұйымның қалыптасуына әкеледі деп айтуға толық негіз бар.

Пайдаланған әдебиеттер:

1. Mehisto, P., Kambatyrova, A. & Nurseitova, Kh. (2014). Three in one? Trilingualism in policy and educational practice. In D. Bridges (Ed.), *Educational reform and internationalisation: the case of school reform in Kazakhstan*. Cambridge: Cambridge University Press.
2. Mehisto P., Marsh D., Frigols M.J. *Uncovering CLIL: Content and Language Integrated Learning in Bilingual and Multilingual Education*. Macmillan Education, 2008. – URL: <http://hdl.handle.net/11162/64524>.
3. Coyle D., Hood Ph., Marsh D. *CLIL: Content and Language Integrated Learning*. Cambridge University Press, 2010. – 184 p.
4. Bloom B.S., Engelhart M.D., First E.J., Hill W.H., Krathwohl D.R. *Taxonomy of educational objectives: the classification of educational goals; Handbook I: Cognitive Domain*. NY: Longmans, 1984. – 208 p.
5. Dale, Van der Es & Tanner, 2011, p. 95, 268
6. Bentley K. *The TKT: Course CLIL Module*. Cambridge University Press, 2010. – 128 p.

УДК 331.361.2

**СПЕЦИАЛЬНОСТЬ ПРОФЕССИОНАЛЬНОЕ ОБУЧЕНИЕ/
SPECIALTY PROFESSIONAL TRAINING****Пед.ғ.м., аға оқытушы Купелдеева Анель Аскарвна
Тастанбек Сандуғаш Мәлікқызы
Халықаралық Тараз инновациялық институты**

Андатпа: Бұл мақалада Жоғары оқу орындарындағы, шығармашылық мамандықтар факультетінің кәсіптік оқыту мамандығы жайлы, оның мақсаты мен міндеттері, негізгі оқытылатын сабақтары және осы мамандық жайлы кеңінен ашып, қарастырамыз.

Кілт сөздер: Кәсіптік оқыту, маман, педагог, мектеп, қол өнер, еңбек, дизайн, тоқыма, кесте, салт-дәстүр жаңғырту.

Аннотация: В статье рассматривается специальность «Профессиональное обучение» факультета творческих специальностей, его цели и задачи, основные занятия изучаемые по данной специальности, также широко рассмотрена специальность.

Ключевые слова: Профессиональное обучение, специалист, педагог, школа, рукоделие, труд, дизайн, текстиль, вышивка, модернизация традиций.

Annotation: The article deals with the specialty "Vocational training" of the Faculty of creative Specialties, its goals and objectives, the main classes studied in this specialty, the specialty is also widely considered.

Keywords: Vocational training, specialist, teacher, school, needlework, work, design, textiles, embroidery, modernization of traditions.

Елбасымыз Н.Ә. Назарбаев 2010 жылғы Қазақстан халқына кезекті Жолдауында «Біз кәсіптік және техникалық білім берудің мазмұнын толық жаңартпақ ниеттеміз» - деп кәсіптік оқытуға көп мән беруді қолға алған. Әлемге танымал Қазақстан Республикасының экономикасын одан әрі дамыту қазіргі жастарымыздың қолында. Осыған байланысты Елбасымыз осы жолдауы негізінде елді еңбек етуге және кәсіптік білім мамандарын даярлап, кәсіпкерлік пен айналысуға шақырған болатын. Бұл ертеңгі еліміздің болашағына өзінің үлкен үлесін қосатын, елімізді әлемдік нарыққа шығаратын бірден бір жол. Кәсіптік білім, ең алдымен кәсіпкер болуға, сонымен қатар еңбек етіп, жақсы педагог болуға, бүгінгі жас жеткіншектердің алға ұмтылуына жәрдем беретін сала [1].

Ата бабаларымыз балаларды қай кез болмасын еңбекке баулыған. Аталарымыз ұлдарға ағаш өңдеп, ұя, сандық және тағы басқада заттарды үйретіп, шеберлікке тәрбиелесе, апа – әжелеріміз қыздарды кілем тоқу, тігін тігу, пішу, дәмділеп тамақ, нан, бәліш және басқада істерді істеуге, яғни еңбекке баулыды. Ал енді заман талабы бойынша кәсіпке айналып, пайда табу көзіретінде қалыптасты. Осыған орай кәсіптік білім мамандығы қалыптасып, болашақ педагогтарды, кәсіпкерлерді дайындайтын арнайы оқу болып саналды. Негізгі бөлім Ыбырай Алтынсарин – қазақ педагогикасын құру, мектеп ашу арқылы оқу-ағарту тарихында қазақтың тәрбие тағылымының, оның ішінде еңбек тағылымының еңбекпен еңбек тәрбиесінің теориясын жасаушы тұңғыш педагог. Ол, 1883 жылы Торғай қаласында ашылған қолөнер мектебіне еңбек сабағын енгізіп, оқушыларды еңбекке үйрету

бағдарламасын жасап, училищенің басты мақсаты оқушылардың еңбек тәрбиесін жақсарту деп біледі. Ол осы тұрғыда былай деп жазған болатын: «Қазақ табиғатына нақын жанды, дарынды халық, осы халыққа жетпей жүрген екі нәрсе бар: ол бірінші ден – олардың білімі мен кенжелігі, екіншіден – еңбек етуге баулуы және еңбек тәрбиесінің жетіспеуі» деген екен. Одан әрі пікірін жалғастырып «Қазақ халқы азбаған халық, оның ой-пікірі еркін, оның келешегі үшін, оған тек сана-сезімі жағынан жалпы білім мен пайдалы өнерді халықтық еңбек өнерін үйрену керек» деген болатын. Осындай ұлы педагогтың бастауымен және де халықтың еңбекке, білімге деген қызығушылығы арқасында оқу орындарының саны едәуір ұлғайды. Қазақ жерінде, нақтырақ айтсақ, Әулие атада, Жаркентте, Семей мен Гурьевте төрт жылдық оқу мерзімі және оқушы саны 50 адамнан тұратын бірінші сатылы әйелдердің коммуна мектебі жұмыс істей бастады. Онда 8 жас пен 16 жас аралығындағы қыздар қабылданды. Бұл мектептердің бағдарламаларын жасаған кездер оларды қолөнеріне үйрету бағыты ескерілді. Ақырында 1928 жылы Қазақстанда бар болғаны төрт фабрика зауыт, оқу мектептері мен екі кәсіби-техникалық білім беру орны болды [2].

Кәсіптік оқыту мамандығы әр бір адамды технология мұғалімі және жеке кәсіпкер етіп шығарады. Бұл мамандықты таңдау арқылы тігу мен пішуді, дизайнер немесе кәсіпкер болуды, кілем тоқуды, түрлі тұрмыстық бұйымдар жасауды, кәсіп орынашуды және оның даму жолдарын, педагог болудың қыр-сырларын, тағамды дәмді әзірлеуші аспазшы болуды үйренесін. Әрине, бұның бәрін үйрену үшін ең алдымен қолдың ептілігі мен көңілдің қалауы және талпынысының мықты болу шарт. Мамандық бойынша өткізілетін бір ер сабақтарды айта кетсем, Салалық материал тану және конструкциялық материалдар технологиясы пәні бойынша жіптің қалай пайда болып, матаға айналуын, одан кейін киімнің тігу ережелерін, сол киімдердің дұрыс пішілуін, оның қолданысқа енуін үйренсең, Тағам даярлау технологиясының негізі сабағынан тағамның түр-түрін жасауды оған дәм беруді, тәттілір мен салаттардың ерекше жасалуын, дастархан ережелерін, ата-баба мұра еткен салт-дәстүрлермен ырым-тыйымдардың мән-мағынасын ұғындырады.

Педагогика мамандығына кіріспе сабағын да білікті, шебер мұғалім болуға тәрбиелейді. Оқушылар мен жұмыс жасау мен оларды тыңдата білу, зейіндерін ашу, жеке тұлға етіп даярлап шығу жолын дағы қызметтерді үйренесін. Арнайы сурет және ою-өрнектер сабағында студенттер қазақынақыштағы ұлтық салт дәстүріміз бейнеленген, қазақ мәдениетін танытатын, табиғат кереметін рухани жеткізетін суреттерді батик бетіне бар өнерлерін салып, шығармашылықтарын жетілдіре отырып, ерекше бейнеледі. Әл бетте қазақ қыздары қолдарынан бал тамған, бойларын да өнерлері тұнып тұрған дарынды, таланты, жан-жақты қыздарымыз ізденістерін әрдайым жетілдіріп отырады. Тағы бір сабағымыз Қолданбалы өнер ден ежелден қалыптасып келген кесте өнерін қайта жаңғыртып, заманталабы мен үйлестіре отырып, біз бен көздерінің майын тамыса отырып әсем кестені тоқып шықты. Кесте жайлы айтып кетсек, ол санға сырлар бойына халқымыздың талантты іс мерлерінің көркем қиялдарын шеберлік құдіретімен бейнелеген ақыл-парасаттарының жауһары. Не бір керемет кесте үлгілері ұрпақтан-ұрпаққа жалғасып, толықтырылып, жаңғыртылып отырды. Кестешілік дәстүрі толысып, кемелденуі мен бірге өзінің көз тұнытар көркемділігі мен, жан сергітер әсемділігі мен, өмір шеңдігі мен халқымыздың тірлік-тынысына мән-мағына қосып, заттық және рухани өмірін әрлей түсті, сән-салтанатын арттырып отырды. Сонау жаңатас дәуірі кезіндегі ата бабаларымыздың қоладан, мыстан, ағаштан, сүйектен, тастан жасалған құрал-

жабдық, жиһаз-мүліктерін қарапайым ою-өрнектер мен бедерлеп, әшекейлеп істей білгендігі кейінгі кестешілік өнерінің өрнек сынды іргетасын қалады. Осы негізде жүннен жасалған киізді, тоқыма бұйымдарды, кездеме-маталарды, тері материалдарды өрнектеп кестелеп қажетіне қолданды. Және де қол өнердің ерекше түрі кілем тоқу. Кілем — әсемді күшін, сондай-ақ үйдің жылылығын сақтау, дыбысты бәсеңдету үшін пайдаланылатын түрлі-түсті ою-өрнек салып тоқылған бұйым. Кілем бір немесе бір неше қабатты, түкті немесе тықыр болып келеді. Біз осы кілемнің тықыр түрін тоқыдық.

Сонымен қатар киім дизайнері, тігін бұйымдарының технологиясы, композиция, компьютерлік графика және жобалау, өндірістік дизайн нысаны және тағы басқа да сабақтар өткізіледі. Әр сабақтың өз мақсаты бар, бірі дизайнерліктің қыр-сырын үйретсе, екіншісі пішу мен өлшеуді, тігуді үйретеді. Кәсіптік оқыту бір емес, жан-жақты, бір неше салаларды қамтыған деуге болады. Бұл мамандық қыздарға негізделген, пысық та өнерлі қызатануға көмек береді. Қазақ халқының тарихын жетік біліп, салт – дәстүрімізді бойына сіңдіріп, ойы ұшқыр, ақылы озық жастарды тәрбиелеу – осы мамандықта басты мақсаты. «Әлемнің әміршісі – еңбек, текең бекпен ғана жемі сөнбек, текенбек қана бар қиындықты жеңбек». Міне, ардақты елбасымыздың осындай ұлы сөзді халыққа арнаған болатын. Бүгінгі менің мамандығымның негізінде осында. Яғни баркүш – жігерді жинап еңбек ету және оны жастар бойына сіңіру.

Кәсіптік оқыту мамандығын қолдау нәтижесінде жас талапкерге ерекше көңіл бөлініп, оқу гранттарын бөлді. Кәсіптік оқыту мамандығының болашағы өте зор деп айта аламын. Себебі, осы мамандықты оқып жүрген студенттер өте белсенді, білімді, ұшқыройлы, ақылы мен тамсандыратын озық болашақ мамандар. Еңбекқор, дарынды түлектердің арқасында еңбекке баулу пәнінің мәртебесі арта түсуде. Қай мамандықты алсақта, өз қиыншылықтары бар. Дегенмен де, бұл пән әрбір адамның қызығушылығы нәтижесінде еңбек етіп, бойындағы қасиетін дамытуға үлес қосады. Еңбек баулу - уақытты, адамның күшін, жігерін, идеясын талап ететін, шыдамдылық пен төзімділік, ұқыптылыққа үйрететін, барлық жақсы қасиеттерді бойға сіңіретін, қабілеттілікті арттыратын пән.

Кәсіптік оқыту мамандығын бітіргеннен соң технология мұғалімі болып, мектеп немесе колледждерде сабақ беруге болады. Технология пәнін халықтық педагогика мен ұштастырудың маңызы айрықша. Себебі ол – білім алушылардың еңбекке икемділігі мен дағдысын, оларды практикада қолдануға дайындығын қалыптастырады. Сонымен қатар, оқушыларды техникалық шығармашылыққа, халықтық, ұлттық өнерді жалғастыруға, ұтымды еңбек етуге және өнер тапқыштыққа ұмтылысында мықтып отырады. Технология пәні мұғалімінің кәсіптік бағдарлау жұмыстарын үнемі тиімділікпен жүргізіп отыруы маңызды міндет. Технология пәні арқылы оқушы бойына кәсіптік икемділік, біліктілік, таным, еңбек сүйгіштік, үнемділік, шығармашылық белсенділік және осындай сынды қасиеттерді сіңіреді. Қазіргі өркениетке ұмтылған қоғам талабына сай оқытудың негізгі міндеттері – білім беріп қанақ ою емес, білім мазмұны арқылы зерделі, білімді, ұлтымыздың болашағы үшін өзбеті мен іс-әрекет ете алатын шәкірттерді дайындау болып табылады. Технология пәні – жеке адамның дамып жетілуін дегі еңбектің негізгі құралы бола тұра, еңбек ету арқылы өзқабілетін, ата-бабасының ұлттық дәстүрлері мен өнерін одан әрі дамытуға, жалғастыруға бағытталған пән. Баланың ұлттық, тұлғалық, әдеп пен эстетикалық дамуына, кәсіп таңдауына, қазіргі әлеуметтік – экономикалық жағдайларға бейімделуіне жол ашады [3].

Қазіргі таңда өзіміздің күнделікті тұрмыста киіп жүрген киімдеріміз шынық ерекшеліктің тауарлары, егерде технология пәнінің дәрежесін көтеріп, ерекше мән беріп, жас таланттарға көптеп көмек көрсетсек, өзіміздің шығып жатқан шикі заттарымызды өзіміз өндіріп, Қазақстандық жіптермен, маталарды, киімдерді жаңа үлгіде шығарып, нарықта ең көп сұранысқа ие тауарлардың алды ете аламыз. Себебі, қазіргі кезде сапасы төмен, ауруға душа рететін мата, киімдер қаптап кеткен, ал Қазақстандық әрбір тауар міндетті түрде табиғи, химиялық қоспасы аз, химиялық қоспа болған күннің өзін де адамға зиян келтірмейтін, керісінше сапалы, ұзақ мерзімге шыдамды, ыңғайлы болмақ. Әлі алда Қазақтардың ұлттық стильде киінетініне сеніммен қараймыз. Өзге елдің мәдениетін танып, біліп, олардан білім мен тәжірибе алсақта, өз еліміздің мәдениетін бәрінен биік ұстап, құрмет көрсетіп, қастерлейміз.

Кәсіптік оқыту мамандығының қыр сырлары көп, мысалы: мамандықты тәмамдаған соң мұғалім болу, одан басқа жаңа шаәрі қазақша ойлайтын ізденімпаз жастарымызды кәсіптерін ашып, арықарай дамытып, шетел дер мен бәсекеге түсіп, еліміздің өркендеуіне үлес қоса алатындай дәреже де тәрбие алса, нұр үстіне нұр болмақ. Егер де қазақша брендті қалыптастырар болсақ ең озық, сапалы әлемге танымал болары айдананық. Кәсіптік оқыту мамандығы көптеген жастардың бағынашып, мақсатын айқындап, сонымен қатар үлкен мүмкіндіктерге жолашады. Айта кетерлік жайт, мамандықты бітірген жастарымыздың жұмысқа орналасуы, жұмыста буы жеңіл, ательде тігінші болу, өз бетінше кәсіп ашу, колледж және мектеп, түрлі оқу орындарында сабақ беру, цех тар мен фабрикаларда жұмыскер болу, аспазшы болу және тағы басқа кәсіптер мен айналыса алады. Ең бастысы, қазақтың қол өнері жерде қалмайды, керісінше биіктеген үстіне биіктей түседі. Еңбекқорлар әрдайым жеңіске жетеді. Қазіргі өркениетке ұмтылған қоғам талабына сай оқытудың негізгі міндеттері – білім беріп қанақ ою емес, білім мазмұны арқылы зерделі, білімді, ұлтымыздың болашағы үшін өз бетімен іс-әрекетте теалатан шәкірттерді дайындау.

Кәсіптік оқыту мамандығын жетілдіріп, дәрежесін көтеру керек, оның ең басты қадамы ретін де қоғамда өзекті болып тұрған тіл мәселесі, шынық ерек тіл білсен ғана жемісті жеңіске жетіп, алған білімінді, жасаған еңбегінді жеңіл көрсете аласын. Салт дәстүрімізден қалыптасып, бері келе кәсіпке айналған құнды өнеріміз арқылы Қазақстанды әлемге тағы бір қырынан танытуға әбден болады. Бұл құндылықты дұрыс түсіндіріп, жарқ етіп шығару үшін, шетелдіктер мен жақсы қарым-қатына сорнатып, келісім шарттар мен ұсыныстарға қолжеткізу және тағы басқа да мүмкіндіктерге ие болу үшін ағылшын тілін білу басты рөл атқармақ. Сондықтанда жастарға технология пәні сабақтарын оқушыларға үш тілде үйрету қажет.

Қазіргі жаһандану заманында бәсекеге қабілетті болу үшін біртүлді білу жеткіліксіз. Яғни, Әлемдегі кең тараған жаһанданудың тілі ағылшын тілін білу маңызды болып отыр. Елімізде қай сала болмасын қарқынды дамып келеді. Сонын қатарын да қазақы құндылықтына сихаттайтын, ол әрине ата- бабадан қалған қолөнерімізді бойымызға сіңдіріп кележатқан технология сабағынан бастау алмақ. Ал осы өнерді алғаш мектеп табалдырығынан бастап, сосын жоғарғы оқу орнында жалғастырамыз. Алған бар білімімізді, жасаған еңбегімізді, ойлап шығарған жаңа дүниелерімізді әлемге паш етуге тек қолдың еңбегімен ғана емес білімнінде озық болу қажет. Яғни, жасаған дүниемізді өзіміз өзге елге дұрыс аудармасымен, айқын жеткізіп, таратып, көрсете білу керекпіз, сонда ғана өнеріміздің құндылығы одан да жоғарылай түседі. Тіл білу арқылы, шетел дермен тығыз байланыс жасап, сонымен

қатар көптеген әлемдік деңгейдегі жарыстарға қатысу жеңіл болмақ. Сонын арқасында жастарымыздың алға қарай талпынысы жоғарлап, жан-жақты болып, тың идеялар ойлап тауып, жаңа туындылар жасап, нарыққа жақсы жаңалықтар енгізеді деп сенеміз. Сабақты үштілде меңгеру білім алушының білім кеңістігін кеңейтіп, әлемдік ғылымдыда танып-біліп, өздерінің қабілет терін көрсетуге көп мүмкіндік береді.

Қорытынды Қорытаайтса, соны мен қатар кәсіптік оқыту мамандығын қызықты, керемет қылып өткізу үшін, сабаққа қажетті құрал жабдықтармен қамтамасыз етіп, солар арқылы білімалушыны жігерлендіріп, жақсы, жаңаша дүниелерді ойлап табуына әсеретіп, нәтижелі жұмысты талап ету керек деп ойлаймын. Алдында барлық мүмкіндіктер тұрса білім алушы сол мүмкіндікті жіберіп алмай, тезіс-әрекетке көшері анық. Анау керек, мынау керек деген ойлар білім алушыны алаңдатпау тиіс. Еркін ойлап, көкейіндегі дүниені өмірге әрлеп, әдемелеп жасап, әкелуінде мүмкіндіктер беру керек. Музейлер мен мәдениет мекендеріне саяхат жасап, ой өсіртерін дамытып, тарихқа үңіліп, өзге топтармен немесе ұлттар мен жарысқа түсіріп, белсенділіктерін арттырып отырсақ, оларда жеңіске ұмтылып, қайталанбас ерекше дүние жасап, ойлап табуы мүмкін.

Әдебиеттер

1. Президенттің Қазақстан халқына жолдауы. Астана.28 сәуір, 2010
2. Н.Назарбаевтың халыққа ұсынған “Қазақстанның әлеуметтік жаңғыртууы: Жалпыға Ортақ Еңбек Қоғамына қарай 20 қадам” бағдарламасы, Астана, 10 шілде.
3. Ахметова Рымкуль Токтарбековна “Технология пәнінің маңызы” мақаласы, 1 мамыр, 2017 г.

ӘӨЖ 351.7

МҮМКІНДІГІ ШЕКТЕУЛІ БАЛАЛАРДЫҢ ТАНЫМДЫҚ ПРОЦЕССТЕРІН ДАМУДАҒЫ ОЙЫННЫҢ РӨЛІ

Байменова Ақниет Оңғарқызы

Оңтүстік Қазақстан мемлекеттік педагогикалық университеті, 2 курс магистранты

Ғылыми жетекшісі: ф.ғ.к., доцент Масалиева Ж.А

Негізгі ұғымдар: ойын, сюжетті – рольді, драматизациялық, дидактикалық құрылыс ойындары, қимылды ойындар, ұлттық ойындар, ойыншықтар.

Аңдатпа

Бұл мақалада баланың таным процесіне әсер ететін ойындар мен оларға арналған ойыншықтар туралы сөз болады. Ойын – баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, танымдық қасиеттерін дамытады. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың мінез – құлқындағы кемшіліктерді түзету, дамыту – педагогика жүйесіндегі балалардың оқыту мен дамытудың маңызды құралы ойын арқылы балалардың ойлау қабілеттерін дамытуға болады.

Аннотация

В этой статье речь идет о играх и игрушках, которые влияют на процесс познания ребенка. Игра-развивает познавательные способности ребенка, пробуждая свои творческие способности. Коррекция, развитие недостатков в поведении детей с ограниченными возможностями - важнейший инструмент развития и обучения детей в системе педагогики. Игры с детьми с ограниченными возможностями предназначены для развития внимания ребенка, памяти, устной речи, развивают нравственные чувства, учат правильному общению с людьми.

Annotation

In this article we are talking about games and toys that affect the process of knowledge of the child. Game-develops cognitive abilities of the child, awakening their creativity. Correction, development of deficiencies in the behavior of children with disabilities - the most important tool for the development and education of children in the system of pedagogy. Games with children with disabilities are designed to develop the child's attention, memory, speech, develop moral feelings, teach proper communication with people. Educational toys used during the game are an effective means of influence aimed at qualitative change of psychological services of children. Today it is important to use didactic, story, sports, national and creative games.

Сәбиге ойынның бәрі елеулі, өйткені ол ойнап жүріп өмір сүреді. Ол ойнаған кезде гана өмір сүреді де, жаттығады да, жан мен тәнін өсіреді де.

А.В.Луначарский

Ойын тәрбие берудегі – ең тиімді тәсілдердің бірі. Қазақ халқының ұлы ойшылы А.Құнанбаев «Ойын ойнап, ән салмай өсер бала бола ма?» деп айтқандай баланың өмірінде ойын ерекше орын алады. Баланың өмірді тануы, еңбекке араласуы, психологиялық ерекшеліктері ойын үстінде қалыптасады. Ойын мектеп жасына дейінгі баланың жеке басының дамуына игі ықпалын тигізетін жетекші, басты құбылыстың бірі. Бала өзін қоршаған ортаны, айналасындағы заттар мен құбылыстарды, адамдар арасындағы қарым-қатынасты баланың білуі, сезінуі ойын негізінде жүзеге асады. Ойын кезінде бала ойланады, белсенділігі артады, қиялы, шығармашылық қабілеті артады және жеке тұлға болып қалыптасады [1,56]. Ойын – баланың алдынан өмірдің есігін ашып, оның шығармашылық қабілетін оятып, танымдық қасиеттерін дамытады. Арнайы білім беру бағдарламасында да мүмкіндігі шектеулі балаларға білім беруде, дамытуда, тәрбиелеуде ойынның үлкен маңызы бар. Қазіргі кезде мүмкіндігі шектелген балаларды оқыту мен тәрбиелеу оның қажеттілігі мен мүмкіндіктерін жан – жақты дамыту, ақыл – ойын жетілдіру, оларды тәрбиелеу мемлекетіміздің алға қойған аса маңызды міндеті. Мүмкіндіктері шектеулі балалардың мінез – құлқындағы кемшіліктерді түзету, дамыту – педагогика жүйесіндегі балалардың оқыту мен дамытудың маңызды құралы ойын арқылы балалардың ойлау қабілеттерін дамытуға болады. Әр баланың өмірге қадам басқандағы алғашқы әрекеті бұл – ойын. Ойын барысында балалардың жеке басының қасиеттері қалыптасады. Бала өзінің күш – жігерін жұмсап, сезініп білдіруге мүмкіндік алып балалармен қарым – қатынас жасауға үйренеді. Мүмкіндігі шектеулі балалардың өмірді танып, айналадағы өмір құбылыстарын байқай отырып, білуге қызығушылығы оянып, осы сезім арқылы талпыныстарға ұмтылады. Ойын кезіндегі қимыл – қозғалысы дене бітімін жетілдіріп, іс – әрекеттерді игерумен бірге,

ойлау мен қиялдау, есте сақтау қабілеттерін дамыта отырады. Ойын арқылы балалар қоршаған орта жайлы білімдерін толықтырады, дербес шешім қабылдауға дағдыланады, ойлау барысында ұтқырлық пен тапқырлық танытады. Мүмкіндігі шектеулі балалармен ойналатын ойындар баланың зейінін, есте сақтау қабілетін, ауызекі сөйлеуін дамытуға арналған, адамгершілік сезімін оятуға, адамдармен дұрыс қарым – қатынас жасауға үйретеді. Ойын барысында пайдаланылатын дамыту ойыншықтары балалардың психологиялық қызметін сапалы түрде өзгертуге бағытталған тиімді әсер ету құралы болып табылады. Мүмкіндігі шектеулі балалармен жұмыс жасаған кезде балаларға ұсынылған ойындарды меңгерту, оның бала зердесіне әсер етуі мен қабылдауы, балаларға берілетін тапсырманың шектен тыс ауыр болмауы, балалардың мүмкіндіктерін ескеру, олардың денсаулығын жақсартуға әсер етіп, ойынның мазмұны қызықты болып, балалар ойнауға ынталы болу керек. Ойындар мазмұнына қарай, өзіне тән ерекшеліктеріне қарай сюжетті – рольді, драматизациялық, дидактикалық құрылыс ойындары, қимылды ойындар, ұлттық ойындар болып бөлінеді. Мүмкіндігі шектеулі балалардың таным қабілетін, ой – өрісін кеңейтіп қабілетін ынтасын арттыруға дидактикалық ойындарды пайдаланудың маңызы зор. Дидактикалық ойындар:

1. Заттық дидактикалық ойындар – дидактикалық ойыншықтармен және түрлі ойын материалдарымен ұйымдастырылады.
2. Үстел үстінде ойналатын дидактикалық ойындар – «Лото», «Домино» және тақырыпты ойындар «Қайда не өседі?» «Бұл қай кезде болады?»
3. Сөздік дидактикалық ойындар.
4. Санамақ ойыны санау арқылы «Суреттегілер қайда тұрады?» «Артығын алып таста» «Көршісін тап» ойлау қабілеттерін дамыту, оған зейін аудару балалардың ой – өрісін дамытады.

Дидактикалық ойынды естімейтін балалар үшін, көрнекі материалдар ретінде, өткен тақырыпты бекіту, сабақтан тыс уақытта балалардың ойлау, көру, есте сақтау қабілетін дамыту, сөздік қорын молайту, бұрынғы қалған есту қабілетін әрі қарай дамыту мақсатында жүргізіледі. [1,86]

Сюжеттік – рөлдік ойындарға: тұрмыс тақырыбына қатысты ойындар, өндірістік, құрылыс табиғи материалдарды пайдаланатын ойындар жатады. Іс – әрекет қимыл – қозғалыс негізінде жүргізіледі. Сюжеттік – рөлдік ойындардың түрлері өте көп. Мысалы, «Шаштараз», «Дүкенші», «Кітапханашы», «Дәрігер», «Ұстаз», «Жүргізуші» т.б ойындары. Осы ойындарды ойнату барысында тақырып толықтай, кеңінен түсіндірілуі тиіс. Баланың қандай ойынды ойнайтыны туралы түсінігі қалыптасқан соң, кім қандай тапсырма орындайтыны айтылады. Ойын әрекетін бақылап, барлық жетістіктерін атап өту, кемшіліктеріне ұрыспай, табыстарын мадақтау қажет. Ең бастысы – ойынның алға қойған мақсатына ұмтылыру керек. Осыдан келіп мынадай тұжырым жасауға болады:

1. Ойын тәрбие құралы – ақыл ойды жетілдіріп, мәнерлеп сөйлеуді, диалогты сөйлеуді, байланыстырып сөйлеуді, сөздік қорды байытады, өмірді танытады.
2. Ерік – жігер, мінез – құлық, адамгершілік қасиеттерін жетілдіреді.
3. Ұжымдық сезім әрекеті жетіледі.
4. Эстетикалық сезім қалыптасады.
5. Еңбек тәрбиесін шешуге мүмкіндік береді.
6. Дене күші қимылы артып, денсаулығы артады.

7. Демек, ойын баланы жан – жақты жарасымды тәрбиелеудің психологиялық, физиологиялық негізі болып табылады. [2;8,96]

Ақыл – ой дамуы артта қалған балалар үшін түрлі ойындар мен жаттығу жұмыстары:

- Ырықты назар аудару мен қабылдау дағдыларын дамытуға
- Логикалық және бейнелі есте сақтау қабілетін қалыптастыруға, есте сақтау қабілетінің көлемін кеңейтуге
- Байланыстырып және біржүйелілік іс – әрекетін қалыптастыруға
- Аналитикалық – синтетикалық іс – әрекеттерін дамытуға мүмкіндік беретін тәрбие процесінің маңызды әдістерінің бірі. [3;116]

Қазақ халық ойындары немесе оның үзіндісі, дәстүрлі қазақ халық ойын процесіне логопедиялық сабақтың нақты мақсат, міндеттеріне сай әдістемелік дұрыс іріктелген арнайы тәсілдер енгізу, мүмкіндігі шектеулі балалардың сөйлеу тілінің функцияларын қалыптастыру және түзетушілік міндеттерді шешу мақсатымен ойынның мазмұнын қарастыру және толықтыруды көздейді. Қазақ халық ойындарын әр түрлі өткізуі, оның ішіндегі тапсырмаларды балалардың сөйлеу тілінің даму деңгейіне, сөйлеу мүмкіндіктеріне байланысты логопедиялық сабақтарда қолдануы, қазақ халық ойынның түзетушілік функцияларын ажыратуға мүмкіндік туады. Логопед сөйлеу тілінің даму деңгейіне сүйене отырып, ойынды ұйымдастырады. Ұлттық ойындар балалардың сөздік қорын молайтуға және белсендіруге, сөздерді дұрыс және еркін қолдануға, сұрақтарға толық жауап беруге, байланыстырып сөйлеуінің дамуына толық мүмкіндік береді. Ойын барысында барлық әрекеттерін сөзбен білдіру, сөйоеу әрекетін белсендіруге қажетті жағдай жасау, дыбыс айтуының, лексикалық – грамматикалық құрылымының бұзылыстарын түзету, моторлы функцияларын жетілдіру, перцепция дағдыларын қалыптастыру, есту, көру, сипап – сезу қабылдауларын, психикалық процестерін, көріп есте сақтауын дамыту жүзеге асады. Кез – келген әрекет кезеңмен қалыптасатыны белгілі, сол сияқты халық ойындарына да үйрету мынадай кезектілікпен жүреді:

1. Логопед ойынды атайды. Бала оның артынан қайталайды, солан кейін өз бетінше ойынның атын атайды.
2. Баланың жасына сай, әрекетке итермелейтін түсінікті және негізгі мақсаттарын түсіндіру.
3. Халық ойындарының мазмұнын балаларға түсінікті және оңай түрде түсіндіру. Әрекеттерді, қимыл – қозғалыстарды жаттықтыру.
4. Лексикалық жұмыс – ойынның міндетті элементі болып табылады. Ойын кезінде кездесетін жаңа сөздерді балаға түсіндіріп, қайталатып айтқызу керек.
5. Түзету жұмысы логопедиялық сабақтың мақсатына сай жүргізіледі. [4;26]

Зияты зақымдалған балалар үшін ұлттық ойындар оның даму үшін алатын орны өте үлкен. Зияты зақымдалған балалардың ішінде әртүрлі балалар бар: бірі жалғыз, бірі көппен ойнағанды тәуір көреді, бірі ойын ойнау әдістерін білмейді, мүлдем ойынға деген қызығушылығы жоқ балалар да кездеседі. Балалар ойынды өз беттерінше алып кетуі үшін балалармен бірге ойнау тиімді. Мысалы, бұл топтағы балаларға «Саусақ санау» ойыны сөйлеу тілін дамыту үшін маңызы зор. Тәрбиелік маңызы өте зор. Баланың сөздік қорын дамытып, санай білуге баулиды, әртүрлі заттардың атымен таныстырады, танымдық қабілетін дамытады [5;356]. Қимыл – қозғалыс ойынында балалар санамақтар, өлеңдер, тақпақтар қолданады. Мұндай ойындарда балалардың ептілігі, қимылдың әдемілігі,

дамып қалыптасады, кеңістікті, уақытты бағдарлауға, батылдық, тапқырлық, достық т.б ойын ережесіне бағына білу сияқты адамгершілік қасиеттерді үйренеді [6;106]. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалардың танымдық қабілеттерінің ішінде – қабылдауының бұзылысы, зейіннің бұзылуымен байланысты. Психикалық дамуы кешеуілдеген балалардың қабылдауының бұзылуы кезінде олардың үлкен жарты шарлар миының қызметі бұзылады. Осының салдарынан әртүрлі анализаторлар жұмысы бұзылады. Ырықты, ырықсыз зейіннің, зейін көлемі мен зейіннің шоғырлануы, зейіннің бір объектіден екінші бір объектіге аударылуының төмендеуі – осы категориядағы балаларға тән ерекшелік. Психологиялық – педагогикалық ықпал етудің басқа түрлеріне қарағанда ойыншықпен ықпал ету мүмкіндігі шектеулі балалар үшін маңызды. Ақыл – ойында ауытқушылығы бар баланың ойыншықпен тікелей қатынасы – оның қоршаған ортаны тануының, сөйлеу, іс – қимыл әрекетін жетілдіруінің бірден – бір шарты болып табылады. Ойыншықтардың түрлері өте көп:

1. Дидактикалық ойыншықтар баланың ойлау қабілетін, сөйлеуін дамытуға, оның білім дағдысын қалыптастыруға, көмектеседі.

Ойыншықтар заттарды олардың түсін, формасын, көлемін, т.б түсіну, әртүрлі қасиеттер мен сапаларды білдіретін сөздерді түсіну және қолдану қабілетін дамытуға көмектеседі. Дидактикалық ойыншықтар – түрлі-түсті шарлар, пирамидалар, матрешкалар, саңырауқұлақтар, ұсақ ойыншықтар, мозайка, таяқшалар, т.б.

2. Сюжетті ойыншықтардың балаға тәрбиелік маңызы зор. Оған қуыршақтар (киім – кешек, үй жиһаздары, ыдыс – аяқтар, үй жануарлары, аңдар, машиналар) т.б. бейнелейтін ойыншықтар жатады. Сюжетті образды ойыншықтар тобында негізгі орынды қуыршақ алады. Сюжетті ойыншықтардың ішінде ертегі кейіпкерлерін бейнелейтін ойыншықтар («Шалқан», «Үш аю»)

3. Техникалық ойыншықтар балаларға ойын барысында көп күш жұмсамай-ақ еңбек процесін бейнелеуге тырысады. Олардың көбі серіппенің (бұрамалы ойыншықтар) электрдің екпінді қозғағыштық жәрдемімен жүреді: алыстан басқарылатын ойыншықтар да бар. Техникалық ойыншықтар мазмұны жағынан алуан түрлі. Олар қозғалыс құралдарын (автомашиналар, кемелер, ұшақтар), еңбекте пайдаланылатын техниканы (комбайндар, көтергіш крандар), байланыс пен ақпарат құралдарын (Телефон, радио, телевизорлар, телеграф) бейнелейді. Техникалық ойыншықтар балалардың білім құмарлығын, конструкциялық ойлау қабілетін, шығармашылығын дамытуға көмектеседі.

4. Конструкциялық ойыншықтар баланың қиялын, есте сақтау қабілетін дамытады. Көбіне мүмкіндігі шектеулі мектеп жасына дейінгі және бастауыш сынып балаларына арналады. Құрастырмалы, алмалы – салмалы, тақырыптық, схемалық болып бөлінеді. Құрылыс материалдары баланың зейінін, тапқырлығын, конструкциялық қабілетін дамыту. Құрылыс ойын материалдарымен ойнау балаларды ой және іс-әрекет бірлігімен мақсатқа жету, құрылыс салу құштарлығымен біріктіреді. Конструкциялық – құрылыс жинақтарының бәрінің дерлік негізін құрайтын геометриялық денелер: куб, призма, конус, цилиндр, текше, әртүрлі құрылыстар салуға мүмкіндік береді.

5. Театралды ойыншықтар ертегілердің мазмұнын түсіндіруге, жан-жақты дамытуға, тілін, байланыстырып сөйлеуін дамытуға арналады. Есте сақтау, ойлау, зейінін, қабылдауын жетілдіреді. Театр ойыншықтары мазмұны жағынан образды ойыншықтар болып табылады. Аңдар, жануарлар, адамдар, халықтық театр ойыншықтарынан алады. Олар қимылға, тосындық, кенеттікке негізделген [7;546].

Пайдаланылған әдебиеттер:

1. Республикалық ғылыми – әдістемелік педагогикалық – психологиялық «Дефектология» журналы // №11, 2015 Қараша [5,8б]
2. «Отбасы және балабақша» журналы // №1, 2012 Қыркүйек [8,9б]
3. «Дидактические игры и упражнения в обучении умственно – отсталых дошкольников». Москва «Просвещение», 1991 [11б]
4. Республикалық ғылыми – әдістемелік педагогикалық – психологиялық «Дефектология» журналы // №5, 2012 Қыркүйек – Қазан [2б]
5. Сағындықов Е. Ұлттық ойындарын оқу – тәрбие ісінде пайдалану. – Алматы,1993. [35б]
6. «Дефектология» журналы // №1, 2015 Қаңтар [10б]
7. Г.Ж.Есенжолова «Ерте жастағы балаларға арналған дамыту ойындары мен жаттығулар» [54б]

Құрметті профессор-оқытушылар, докторанттар, магистранттар!

ІТІІ Жаршысы Республикалық ғылыми-көпшілік журналының келесі санына төмендегі ғылыми бағыттарға сәйкес келетін мақалалар қабылданады:

- Жаратылыстану ғылымдары, технология;
- Экономика;
- Педагогика;
- Тарих;
- Құқық;
- Филология.

Мақаланы жарыққа шығару үшін төмендегідей талаптарға сәйкес болуы қажет:

1. Мақала өзекті, ғылыми тұрғыдан жаңа және практикалық жағынан маңызды болуы тиіс. Авторлар ғылыми нәтижелердің анықтығы мен маңыздылығына, сондай-ақ жұмыстардың ғылыми мазмұнының өзектілігіне жауап береді. Плагиатқа жол берілмейді.

2. Мақала мәтіні 5-7 парақ көлемінде Times New Roman, кегль - 12, жоларалық 1 интервалмен жазылуы керек.

3. Парақтың параметрі: жоғарғы және төменгі – 20 мм, сол – 30 мм, оң – 15 мм, азат жол – 1 см.

4. Сол жақ жоғары бұрышында міндетті түрде УДК (ӘӨЖ) индексі қойылуы тиіс.

5. Бір жолдан кейін ортасынан баяндама тақырыбы БАС ӘРІПТЕРМЕН (қою шрифтпен) жазылуы керек.

6. Баяндама тақырыбы астына, бір жолдан кейін – парақ ортасында жай әріптермен автор (лар) - дың аты-жөні жазылуы керек (қою шрифтпен), академиялық дәрежесі, лауазымы.

7. Тақырыптың астына жұмыс істейтін мекеменің толық аты, мекен-жайы (қою шрифтпен) көрсетіледі.

8. **Түйіндеме (Резюме)** – үш тілде (қазақ, орыс, ағылшын) мақала авторы қозғап отырған басты идеяның қысқаша мазмұны мен бағыт-бағдары сипатталуы қажет (70-100 сөз). **Түйіндемеде тақырып үш тілде жазылуы тиіс.** Сонымен қатар ұсынылған жұмысқа қатысты **түйін сөздер** берілуі керек.

10. Бір интервалдан кейін мақала мәтіні жазылуы керек.

11. Әдебиеттер тізімі еңбекте көрсетілу тәртібіне қарай мақаланың соңында жазылады. Сілтеме ретінде берілген мәтінде тік жақшаның ішінде әдебиеттер тізіміндегі нөміріне сәйкес нөмірмен көрсетіледі. (Үлгі: Сілтеме [1, с. 11]. Әдебиет 1. Сейітбаев М.С. Ұлы Жібек жолы бойындағы қалалардың тарихи географиясы А.; Ғылым, 1999. – 284 б.).

12. "ІТІІ Жаршысы" журналы жылына 4 рет, яғни 3 айда 1 рет шығады. Журналдың кезекті нөміріне мақала берудің шекті мерзімі-журнал шыққанға дейін 1,5 ай бұрын беріледі.

13. Мақала мақұлданғаннан және журнал нөміріне енгізілгеннен кейін мақала жарияланғаны үшін төлем жүргізіледі. Авторға төлем туралы деректемелері бар хат жіберіледі. Егер төлемді ұйым жүргізсе, бізге шарт жасау үшін ұйымның деректемелерін жіберу қажет. "ІТІІ Жаршысы" журналында мақала жарнасы 3500 теңге

Ескерту: Мақаланың мазмұнына автор (лар) жауап береді. Ғылыми-редакциялық алқасы мақаланы жариялау (жарияламау) немесе кейінге қалдыру құқығын өзіне қалдырады. Жарияланбаған мақалалар кері қайтарылмайды және оларға пікір жазылмайды.

Мақала itii.nauka@mail.ru электронды поштасы арқылы қабылданады немесе ХТИИ «Ғылыми-зерттеу жұмыстарын ұйымдастыру» бөліміне 201 кабинетке (Желтоқсан, 69 «Б») өткізе аласыздар.

Журналда жарияланған мақалалардың стиліне, мазмұнына, грамматикалық қателеріне редакциялық алқа мүшелері жауап бермейді.

Шартты б.т. 11,1. Есепті б.т. 11
Таралымы 40 дана. Тапсырыс №107

ХТИИ баспаханасы,
080000, Тараз қ, Жамбыл даңғылы, 73А.

Уважаемые преподаватели, докторанты, магистранты!

В следующем номере Республиканского научно-популярного журнала "Вестник ІТІІ", принимаются статьи, соответствующие следующим научным направлениям:

- Естественные науки, технологии;
- Экономика;
- Педагогика;
- История;
- Право;
- Филология.

Для публикации статьи необходимо соответствовать следующим требованиям:

1. Статья должна быть актуальной, научной и иметь новизну практического значения. Авторы несут ответственность за достоверность и значимость научных результатов, а также актуальность научного содержания работы. Плагиат не допускается.

2. Текст статьи должен быть написан в объеме 5-7 листов Times New Roman, кегль - 12, с межстрочным интервалом 1.

3. Параметр листа: верхний и нижний – 20 мм, левый – 30 мм, правый – 15 мм, абзацный отступ-1 см.

4. В левом верхнем углу обязательно должен быть проставлен индекс УДК (УДК).

5. Через одну строку по центру заголовков доклада должен быть написан прописными буквами (жирным шрифтом).

6. Под заголовком доклада, после одной строки – в центре листа должны быть написаны инициалы автора (ов) простыми буквами (жирным шрифтом), академическая оstepенность, должность.

7. Под заголовком указывается полное название, адрес (жирным шрифтом) учреждения, в котором он работает.

8. Резюме (Резюме) – на трех языках (казахский, русский, английский) должно содержать краткое содержание и описание основных идей, затрагиваемых автором статьи (70-100 слов). В резюме тема должна быть изложена на трех языках. Также должны быть даны ключевые слова, относящиеся к предлагаемой работе.

10. Через один интервал должен быть написан текст статьи.

11. Список литературы излагается в конце статьи в зависимости от порядка изложения в труде. В тексте, приведенном в качестве ссылки, в квадратных скобках указывается номер, соответствующий номеру в списке литературы. (Образец: ссылка [1, с. 11]. Литература 1. Сейтбаев М. С. историческая география городов вдоль Великого Шелкового пути А.: наука, 1999. – 284 С.).

12. Журнал «ІТІІ Жаршысы» выходят 4 раза в год, т.е. 1 раз в 3 месяца. Предельный срок подачи статьи в очередной номер журнала – за 1,5 месяца до выхода журнала

13. Оплата производится за публикацию статьи после одобрения статьи и включения в номер журнала. Автору высылается письмо с реквизитами об оплате. Если оплату производит организация, необходимо нам отправить реквизиты организации для составления договора. Стоимость за публикацию одной статьи в журнале «ІТІІ Жаршысы» составляет 3500 тенге.

Примечание: за содержание статьи отвечает автор (ы). Научно-редакционная коллегия оставляет за собой право на публикацию (неразглашение) или отсрочку статьи. Неопубликованные статьи не подлежат отзыву и рецензированию.

Статьи принимаются по электронной почте itii.nauka@mail.ru или могут быть переданы в МТИИ в отдел «организации научно-исследовательских работ» кабинет 201 (ул. Желтоксан, 69 «Б»).

Члены редакционной коллегии не несут ответственности за стиль, содержание, грамматические ошибки статей, опубликованных в журнале.

Условные п.л. 11,1. расчетные п.л. 11

Тираж 40 экз. Заказ №107

Типография МТИИ,
080000, г. Тараз, проспект Жамбыла, 73А.

Dear teachers, doctoral students, undergraduates!

In the next issue of the Republican popular Science magazine "Vestnik ITII", articles corresponding to the following scientific directions are accepted:

- Natural sciences, technologies;
- Economy;
- Pedagogy;
- History;
- Right;
- Philology.

To publish an article, you must meet the following requirements:

1. The article should be relevant, scientific and have a novelty of practical significance. The authors are responsible for the reliability and significance of scientific results, as well as the relevance of the scientific content of the work. Plagiarism is not allowed.

2. The text of the article should be written in the volume of 5-7 sheets of Times New Roman, size - 12, with a line spacing of 1.

3. Sheet parameter: upper and lower - 20 mm, left - 30 mm, right - 15 mm, paragraph indentation-1 cm.

4. The UDC index (UDC) must be affixed in the upper left corner.

5. After one line in the center, the title of the report should be written in capital letters (bold).

6. Under the title of the report, after one line – in the center of the sheet should be written the initials of the author (s) in simple letters (bold), academic degree, position.

7. Under the heading, the full name, address (in bold) of the institution in which he works is indicated.

8. Summary (Summary) - in three languages (Kazakh, Russian, English) should contain a summary and description of the main ideas touched upon by the author of the article (70-100 words). In the summary, the topic should be presented in three languages. Keywords related to the proposed work should also be given.

10. The text of the article should be written after one interval.

11. The list of references is set out at the end of the article, depending on the order of presentation in the work. In the text given as a reference, the number corresponding to the number in the list of references is indicated in square brackets. (Sample: link [1, p. 11]. References 1. Seitbayev M. S. Historical geography of cities along the Great Silk Road A.: nauka, 1999. - 284 p.).

12. The magazine "ITII Zharshysy" is published 4 times a year, i.e. 1 time in 3 months.. The deadline for submitting an article to the next issue of the journal is 1.5 months before the publication of the journal

13. Payment is made for the publication of the article after the approval of the article and inclusion in the issue of the journal. A letter with payment details is sent to the author. If the payment is made by an organization, it is necessary to send us the details of the organization for drawing up the contract. The cost for the publication of one article in the journal "ITII Zharshysy" is 3500 tenge.

Note: the author(s) is responsible for the content of the article. The Scientific Editorial Board reserves the right to publish (non-disclosure) or postpone the article. Unpublished articles are not subject to review and review.

Articles are accepted by e-mail itii.nauka@mail.ru or they can be transferred to the ITII to the department of "organization of scientific research" office 201 (Zheltoksan str., 69 "B").

Members of the editorial board are not responsible for the style, content, grammatical errors of articles published in the journal.

Conditional p. L. 11,1. calculated P. L. 11

Edition of 40 copies . Order No. 107

Printing house of ITII,
080000, Taraz, Zhambyl Avenue, 73A.